Kapaksız

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARINDAN
167

İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ

Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY Prof. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - ANKARA 1985

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - ANKARA 1985

İÇİNDEKİLER

III. Bölüm

BATINÎLİK

IV. Bölüm

MU'TEZİLE

Say4a

XIII. Bölüm

XIV. Bölüm

ÖNSÖZ

İslâm mezhepleri tarihi, İslâm düşüncesinin gelişmesinin bazı yön lerini açıklamak bakımından özel bir önem taşır. İslâm felsefesinin konuları arasında kelâm ilminin de bulunduğunu hatırlarsak, mezhepler tarihinin, İslâm düşüncesine yapacağı hizmet daha iyi anlaşılır. Çünkü kelâm ilmini, İslâm mezheplerini bilmeden değerlendirmek imkânsızdır.

İslâm mezhepleri tarihi, İslâmiyet birliği ve bölünmezliği emrettiği halde, hangi sebeplerle fırkaların doğduğunu, din istismarının nasıl meydana geldiğini ve siyasetin dîni nasıl kötüye kullandığını da ortaya koyar.

Yine İslâm mezhepleri tarihi, çeşitli dinî cereyanlar arasında doğru yolun hangisi olduğunu, sapık fırkaların doğuşlarından itibaren ne gibi safhalar geçirdiklerini ve İslâm âlemine ne gibi sapıklık getirdiklerini de açıklar.

İşte bütün bu düşünceler ve birkaç senedir Fakültede öğrencilerimize mezhepler tarihi okuturken gördüğümüz teşvikler üzerine İslâm mezheplerine dair bir eser yazmayı düşündük. Ayrıca Türkçede mezhepler tarihine dair ilmî neşriyatın azlığı da bizi böyle bir çalışmaya yöneltti. "İslâm Mezhepleri Tarihi" adıyla sunduğumuz eser iki ciltten ibarettir. Neşredilen bu birinci cilt fıkhî ve itikadî mezhepleri içine almaktadır. Bu ciltte Ehl-i Sünnet'ten başka genel olarak bütün eski mezhepler yer almaktadır. Bu cildin, dinî tedrisat yapan okulların geniş ölçüde ihtiyacını karşılıyacağını da ümit etmekteyiz.

İkinci cilt üzerindeki çalışmalarımız henüz bitmedi. İkinci ciltte daha ziyade yaşıyan sapık mezhepler ve dinî cereyanlar yer alacaktır. Ayrıca tasavvufun tarihçesinden ve kollarından da bahsedilecektir.

"İslâm Mezhepleri Tarihi" ile İslâmiyet'e ve ilim âlemine eğer küçük bir hizmet yapabildiysek ne mutlu bize!...

Neşet ÇAĞATAY **İbrahim Agâh ÇUBUKÇU**

2. BASKININ ÖNSÖZÜ

Kitabımızın ilk baskısını birinci cilt olarak sunmuştuk. İkinci ciltte yaşayan mezhepleri, büyük dinî akımları ve siyasete karışarak kuruluş amacından uzaklaşan tarikatları yazmak istiyorduk. Biz gerek İslâm âleminde ve gerekse yurdumuzda bulunan ve birinci ciltte yer almayan yaşayan mezhepleri gözlem yöntemi ile saptamayı da düşünmüştük. Bilindiği üzere bilimsel amaçlarla Kur'ân'a uygun olarak kurulmuş fıkhî mezhepler dışında çeşitli dinî akımlar vardır. Gerek mezhep ve gerekse tarikat biçiminde görünen bu akımlar çağlara ve ülkelere göre az çok değişik karakter gösterirler.

Hz. Muhammed zamanında tarikat ve mezhep yoktu. Bilimsel nitelikte olanlar hariç mezhepler genellikle şu nedenlerden ötürü doğmuştur:

1- Siyaset: Devlet yönetimini ele geçirmek isteyen kimseler Orta Çağ'da dini siyasete âlet etmişlerdir. İktidarın dinî tutumunu çürütmek için yeni bir görüş etrafında birleşen topluluklar olmuştur. İktidar hırsı bu yeni görüş sahiplerini dini kullanmağa itmiştir. Yönetimden memnun kalmıyanlar da yeni görüşü tutmuşlar ve böylece gelişen her görüş zamanla mezhep niteliğini kazanmıştır.

2- İslâm Devletinin sınırlarının genişlemesi: Devletin sınırları genişledikçe yabancı kültürlerle ve yabancı dinlerle karşı karşıya gelinmiştir. Dinlerini bırakarak islâmlaşan topluluklar eski kültürlerinin ve törelerinin etkisinden kolay kolay kurtulamamışlardır. Eski dinlerinden kalma bazı görüşler ve töreler çoğu kez hurafe ve yanlış inançlar biçiminde toplumda sürüp gitmiştir. Gerçi islâmlaşan toplumlar İslâm'ın şartlarını, iman esaslarını ve ibâdet biçimlerini genellikle kabullenmişlerdir. Ama eski törelerinden ve dinlerinden kalma bazı alışkanlıkları da yaşatmışlardır. Bu gibi alışkanlıklar ve fikrî kalıntılar bazı toplulukları ikinci derecede mezhepler veya tarikatlar etrafında toplanmağa itmiştir.

3- Menfaat: Bazı kimselerin çıkar sağlamak amacıyla hadisler uydurdukları ve mezhepler kurdukları da tarihî gerçekler arasındadır. Bu ara da mezhep kurucularının kişisel güçlerini ve nüfuzlarını da hesaba katmak gerekir. Bu gibi kimseler mezhep kurmayı başardıktan sonra taraftarlarının hizmetlerinden ve mallarından faydalanmayı başarmışlardır.

4- Bilgisizlik: Orta Çağ'da okuma yazma bilenler az olduğundan her okur yazara önem verilirdi. Her okur yazar da âyetlerin ve hadislerin iniş ve söyleniş sebeblerini gereği gibi takdir edecek güçte değildi. Kendine güvenen herkesin din hakkında fikir yürüttüğü devirler olmuştur. Bölgesel ve toplumsal şartlara göre yanlış te'vil ve tefsirde bulunan bazı önderlerin görüşleri tutmuştur. Bilgisiz olan halk da onların görüşlerini gerçek İslâm zannı ile kabullenmişlerdir.

Tarikatların doğuşu da Peygamberimizin (S.A.) vefatından çok sonra olmuştur. Oysaki mezheplerin bazıları Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra türemeğe başlamıştır. Tarikatların oluşmağa başlaması hicrî II. yüzyıla rastlar. Tarikatların oluşmasının başlıca nedeni savaşlar, kıtlık, bulaşıcı hastalıklar nedeniyle toplumun bunalması, İslâm zühdünün ileriye götürülmek istenmesi, yabancı kültürlerin etkileri ve dinsel yorumlardır. Çeşitli nedenlerle bunalan insanlar daha çok Allah'a yönelme ihtiyacını duymuşlardır. Bu nedenle daha çok dinî bilgi elde etme ve ibadet etme yolunu tutmuşlardır. Bu amaçlarla bilgin ve erdemli saydıkları bir dinsel önder etrafında toplanmışlardır. Tarikatların temeli İslâm zühdü olmakla beraber Hint, İran, Yunan ve Hıristiyan dininin tekkelerin kurulmasında rol oynadığı söylenir. Genellikle büyük tarikatları kuran kimseler, toplumun bir gereksinmesini karşılıyorlardı. Âdeta bir ekol mensupları gibi çalışıyorlar, ilme ve ahlâkî değerlere önem veriyorlardı. Bazan te'villerde ileri gittikleri ve taşkın sözler söyledikleri de görülüyordu.

Tarikatların bu saf şekli çok sürmedi. Tarikatlar, kurucularının ölümünden sonra bozulmağa başladı. O derecede ki tanınmış mutasavvıf Kuşeyrî (Ölm. H. 465 / M.1072) "Risale" adlı eserinde gerçek tasavvufçunun azaldığını ve tasavvuf yoluna girenlerin çoğunun takdire lâyık olmadığını belirtmektedir. Tarikatlar yüzyıllar geçtikçe yeni kollara ayrılmış ve nitelik değiştirmeğe başlamıştır. Çoğu ilk sâfiyetini kaybetmiştir. Tarikat yoluyla çıkar sağlamak ve siyasî iktidar olmak istiyenlerin örneği tarihte pek çoktur. Oysaki dinimize göre Kur'ân'a değer vermek ve onu dünyalık işlere âlet etmemek gereklidir. Dinimizde Kur'ân'ı ucuza satma yasağının anlamı budur. Din siyasete ve çıkara

âlet edildikçe toplum içinde daima ayrılıklar ve huzursuzluklar olmuştur. Mezhepçilik hem İslâm'a zararlı olmuş ve hem de müslümanları yaralamıştır.

Dini, siyaset ve çıkar için kullanan tarikat mensupları zamanla ekollerine bir mezhep niteliği vermişlerdir. Bir çok tarikat önderleri amaçlarına ulaşmak için halkın dinî duygularını kullanmışlardır. Zaman zaman siyaset ve çıkar alanında, Kur'ân'a uygun olmayan mezhepler ve çeşitli tarikatlar benzer yöntemle faaliyet göstermeye başlamışlardır. İslâm tarihi boyunca bunun bir çok örnekleri vardır.

Biz gözlem yöntemiyle mezhepleri ve tarikatları sosyolojik gelişmeleri içinde saptamanın çok yararlı olacağına inanıyoruz. Bunu yapmağa öteki ilmî çalışmalarımız olanak vermedi. Ancak kaynaklara dayanarak bu kitabımızın 2. baskısını biraz daha genişletmiş olarak sunuyoruz. Okurlarımız bu baskıda Nusayrîlik, Dürzîlik, Vahhabîlik ve Kadiyânîlik gibi dinî akımlar hakkında bilgi bulacaklardır. Bu eklerle birlikte kitabımızı tek cilt halinde sunmuş bulunuyoruz. Yazmak bize, değerlendirmek okurlarımıza aittir.

Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY　　Prof. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU

GİRİŞ

Hazret-i Muhammed'in Peygamber olarak gönderildiği sıralarda Araplar arasında çeşitli dinler ve mezhepler yayılmış bulunuyordu. Arapların bazıları Yahudi, bazıları Hıristiyan, büyük çoğunluğu ise Putperest idi. Putperestliğin merkezi Mekke şehri idi. Diğer dinlerin salikleri ise Yemen'de Necran'da ve Medine'de yerleşmişlerdi.

Hz. Muhammed'in dine daveti başlıca üç esas üzerine dayanıyordu:

1- Allah'ın O'nu (Hz. Muhammed'i) peygamber olarak insanları hak yola ulaştırmak üzere görevlendirmesi keyfiyeti.

2- Putlara tapmayı ilga etmek: Putlar Allah olamaz:

"Allah tekdir, Samed'dir (zeval bulmıyan, her şeyin kendisine muhtaç olduğu bir bakîdir), doğurmamıştır, doğmamıştır, hiçbir kimse onun dengi (benzeri) değildir[1]. Kur'ân-ı Kerim, bu esası şu âyetle ne güzel belirtmektedir:

"De ki: Ben ancak sizin gibi bir insanım. Bana ilâhınızın ancak bir tek Tanrı olduğu vahyedilir. Ona yöneliniz, ondan mağfiret dileyiniz. Allah'a ortak tanıyanların vay haline"[2].

3- Bu dünya hayatından sonra başlıyacak olan uhrevî hayatın varlığı: Biz ölümümüzden sonra diriltileceğiz. Allah'a muti olanlar sevap, ona karşı gelenler ise ceza göreceklerdir.

Araplar uhrevî hayatı kabul etmezlerdi. Bu hususa Allah Teâlâ, En'âm Sûresi'nde işaret ediyor:

"Dediler ki: Bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Biz yeniden diriltilecek değiliz"[3].

Hz. Muhammed'in aşağı yukarı 13 sene müddetle Mekke'de yaptığı çağrılar, yani dine dâvetler başlıca bu üç esastan ibarettir. Hz. Muham-

[1] Bak: İhlâs Suresi.

[2] Bak: Fussılet Suresi: âyet 6. Bu etüdümüzde âyetlerin çevirilerini genel olarak sayın Hasan Basri Çantay'ın Kur'an-ı Hakîm adlı tercümesinden verdik.

[3] Bak: En'âm Suresi, âyet: 29.

med Medine'ye hicret ettikten sonra da dâvetlerine devam etmiş ve İslâmiyet süratle yayılmıştır[4]

Hz. Peygamber Zamanında İnanç Durumu :

Hemen aklımıza Hz. Muhammed zamanında niçin ilm-i kelâm ve mezhepler doğmadı diye bir soru gelebilir. Bunun başlıca sebebi henüz yeni müslüman olan kimselerin Kur'ân'ın âyetlerine olduğu gibi inanmalarıdır. Üstelik Ashab'dan birine bir şüphe ârız olsa bile, bunu kendi kendine değil, Peygamber'e müracaat suretiyle çözmeğe çalışırdı.

Hz. Muhammed de ona doğruyu öğretirdi. Müslümanlar da İslâmiyet'in emirleri hakkında kalbî itminana sahip idiler. Esasen müslümanlar arasında nifak ve şüphe uyanmasına sebep olacak münâkaşalara Peygamberimiz müsaade etmezdi.

Gerçekten akîde meselesi İslâmiyette çok önemlidir. Nitekim Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur:

"Kalbinde zerre ağırlığınca küfür olan Cennet'e girmez ve kalbinde zerre ağırlığınca iman olan Cehennemde kalmaz.[5]" Bu hadîs açıkça gösteriyor ki İslâmda akîde meselesi çok önemlidir. İşte bu akîde meselesi böyle mühim olduğu için Hz. Muhammed, Ashab'ın inancına tesir edecek ihtilâflara müsaade etmezdi. Bununla beraber müslümanlar arasına karışmış bazı münâfıklar da mevcuttu. Fakat bunlar içlerindeki kötü düşünceleri açığa vurmaktan çekinirlerdi[6].

İlk İhtilâflar :

Bu durum çok devam etmedi. Hz. Muhammed henüz hasta iken müslümanlar arasında münâkaşa başladı. Onun vefatından sonra da ihtilâflar yıllar geçtikçe arttı. Şimdi bu ihtilâfların en önemlilerini sırasiyle kaydedelim:

1– Hz. Muhammed, hastalığı şiddetlendiği zaman, Buharî'nin rivayet ettiğine göre: "Bana bir divit ve kâğıt getirin size bir kitap (yazılı vasiyet) yazayım, benden sonra sapıklığa düşmeyiniz" dedi[7]. Bunun üzerine orada bulunanlar arasında ihtilâflar başgösterdi. Bazısı bir kâğıt getirelim, Peygamber istediğini yazsın diye düşündü. Diğerleri de Allah'ın Kitab'ı ve Peygamberin sünneti bize kâfidir dediler. Nihayet Hz. Ömer b. al-Hattâb, Peygamber çektiği ızdıraptan dolayı perişan bir

---

[4] Bak: Ali Mustafa al-Gurâbî, Tarîh al-Fırak al-İslâmiye, Mısır.

[5] Müslim'in rivayet ettiği hadislerdendir.

[6] Bak: Ebû'l-Muzaffer al-İsferâyinî, at-Tabsîr fi'd-Dîn, s. 25, Mısır 1374.

[7] al-Buhârî, al-Câmi'as-Sahîh, C. VII, s. 9, 137–138 İstanbul 1315: Müslim, al-Câmi'as-Sahîh, C. III, s. 125.

haldedir. Allah'ın Kitab'ı bize kâfidir, diye söyledi. Neticede Hz. Muhammed:

"Yanımdan gidiniz, benim yanımda çekişmek uygun düşmez", dedi[8].

2- Peygamber, hastalığı esnasında bir sefere çıkılmak üzere "Usame[9]'nin ordusunu techiz ediniz" diye buyurmuştu. Ashab'ın bir kısmı Peygamber'in emrine uymayı tavsiye etti. Diğerleri ise Hz. Muhammed'in hastalığı arttı. Kalbimiz onu bu halde bırakıp gitmeğe dayanmıyor. Neticenin ne olacağını bekliyelim diye düşündüler. Neticede Hz. Ebû Bekr onun emrine uymak lâzım geldiği hususunda ısrar etti. Ötedenberi onun emrine uymanın hayırlı ve bereketli sonuçlar verdiğini açıkladı.

3- Hz. Muhammed'in vefat haberi yayılınca birçok müslüman korku ve ümitsizliğe kapıldılar. Hattâ bazıları onun vefatından şüpheye düştüler. Bu sırada Hz. Ömer' "kim Hz. Muhammed öldü derse onu şu kılıcımla öldürürüm, O İsa b.Meryem'in göğe çekilişi gibi semaya yükselmiştir", diye seslendi. Bunun üzerine, Buhârî'nin rivayetine göre Hz. Ebû Bekr:

"Kim Muhammed'e tapıyorsa bilsin ki o ölmüştür. Kim Muhammed'in Allahına tapıyorsa o diridir, hiç ölmez" dedi ve şu meâldeki âyeti okudu:

"Muhammed ancak bir elçi (resûl)'dir. Ondan önce de resûller gelip geçti. Eğer o ölürse, yahut öldürülürse, ökçeleriniz üzerinde geri mi dönersiniz. Kim iki ökçesi üzerine geri dönerse, Allah'a hiçbir şeyden zarar vermez. Allah, şükredenleri mükâfatlandırır".

Ashab, Hz. Ebû Bekr'in sözünü kabul etti. Hz. Ömer de "Ebû Bekr, okuyuncaya kadar âyeti duymamış gibiyim", dedi.

4- Daha sonra Peygamber'in gömüleceği yer hakkında ihtilâf edildi. Muhacirler onun doğduğu ve büyüdüğü yer olması sebebiyle Mekke'ye, Ansar ise hicret ve nusret yeri olması gerekçesiyle Medine'ye, bir diğer grup da peygamberlerin defnedildiği yer olması hasebiyle

---

[8] Bak: al-Buhârî, al-Câmi'as-Sahîh, C. I, s. 37, İstanbul 1315. Keza aynı eser C. VIII, s. 161. Şia, bu kırtas içinde "eğer kâğıt kalem getirilse idi Peygamber kendinden sonra Alî'nin halife olacağını yazacaktı" der. Eğer bu doğru ise Hum gadiri hadisesi yanlış olur. Hum gadiri hadisesi doğru ise kırtas hadisesinde Alî'nin Peygamberden sonra halife olacağına işaret uydurma olur. Her halde ikisi de Şia uydurmasıdır.

[9] Bu zat Usame b. Zeyd'dir. Şezerât az-Zeheb'de kaydedildiğine göre Hicrî 54 senesinde vefat etmiştir.

Kudüs'e gömülmesini istediler. Hz. Ebû Bekr'in rivâyet ettiği şu hadîs'i okumasiyle Hz. Muhammed'in öldüğü yere gömülmesi kararlaştırıldı.

"Peygamberler vefat ettikleri yerde gömülürler". Böylece de Peygamberimiz Hz. Aişe'nin odasına gömüldü.

5– Peygamber'in vefatından sonra bazı kimseler zekât vermek istemediler. Müslümanların bazıları bunlarla harbetmenin doğru olmıyacağı, diğer bir kısmı ise onlarla savaşmak gerekeceği üzerinde durdular. Hz. Ömer birinci tezi, Hz. Ebû Bekr ise ikinci tezi savundular. Neticede Hz. Ömer dâvasına delil olarak şu hadîsi rivâyet etti:

"İnsanlarla Allah'tan başka ilâh yoktur demelerine kadar savaşmak üzere emir aldım. Bunu söyledikleri zaman benim için malları ve canları dokunulmaz olur". Hz. Ebû Bekr ise bu hadîse: (illâ hakkahâ) kelimelerinin Peygamber tarafından eklendiğini ileri sürdü. Bu kelimeler de eklenince hadîs'in mânası şöyle olur:

"İnsanlarla, Allah'tan başka ilâh yoktur demelerine kadar savaşmak üzere emredildim (emir aldım). Bunu söyledikleri zaman, benim için malları ve canları dokunulmaz (masun) olur. Ancak (Lâ ilâhe illallah'ın) gereği olan namaz ve zekât gibi vecîbeleri yerine getirmeleriyle bu dokunulmazlığa ulaşırlar". Neticede Hz. Ebû Bekr'in rivâyeti doğru bulunarak onun görüşü müslümanlar tarafından benimsendi.

6– Harplerde hâfızlar ölüyor ve onların sayısı azalıyordu. Hz. Ömer bu sebeple Hz. Ebû Bekr'e Kur'ân'ın itimada şayan hâfızların hıfzına dayanarak toplanıp bir araya getirilmesini teklif etti. Hz. Ebû Bekr, Hz. Muhammed'in, böyle bir şey yapmadığı gerekçesiyle bunu reddetmek istedi. Fakat sonradan diğer müslümanların da Hz. Ömer'in görüşüne katılmalarıyle Hz. Ebû Bekr iknâ edildi ve Kur'ân'ın toplanması uygun görüldü[10].

7– Geliri Hz. Peygamber'in şahsına ait olan Fedek çiftliği ve Peygamber'in varis bırakıp bırakmaması meselesinde de ihtilâf edildi. Neticede "Peygamberler varis bırakmazlar[11]" anlamındaki hadîs rivayet edildi ve Peygamber'in malı onun kızı Hz. Fatıma'ya verilmedi.

---

[10] Mâlûm olduğu üzere daha sonra Hz. Ömer, Peygamberin vahy kâtipliğini yapmış olan Zeyd b. Sâbit'e ayrı ayrı yazılmış âyetleri mümkün olduğu kadar bir araya getirmesi için emir vemişti. Bu nüsha Ömer'in ölümünden sonra kızı Hafsa'ye miras kalmıştı. Hz. Osman kendi halifeliği devrinde yine Zeyd başkanlığında bir komisyon kurdu. Bu komisyon, üzerinde hiç ihtilâf edilmiyen bugünkü Kur'an metinlerini tesbit etti. (Bak: Brockelmann, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, Çeviren: Neşet Çağatay, C.I, s. 66, Ankara 1954).

[11] Bu hadîsin birçok varyantları vardır.

8- Peygamber'in ölümü üzerine meydana gelen ihtilâfların en önemlisi imâmet meselesinde oldu[12]. Hattâ Ensar'dan al-Hubab b.al-Munzir kılıç bile çekti. Ensar bir emîr'in kendilerinden, diğer bir emîr'in de Muhacirler arasından seçilmesini teklif ediyordu. Bu makam için aday olarak Ensar, Sa'd b.Ubade üzerinde uyuşmuşlardı. Kureyşliler ise imam olarak kendi kavimlerine mensup birisinin seçilmesini istiyorlardı. Bunu duyan Ebû Bekr, Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrah, münakaşanın cereyan etmekte olduğu meydana gelerek fikirlerini söylediler. Ebû Bekr'in rivayet ettiği şu hadis meselenin büyümeden çözülmesini sağladı:

"İmam Kureyşliler arasından olur". Sonra sırasiyle bütün müslümanlar Hz. Ebû Bekr'e bi'at ettiler[13].

Bu saydıklarımıza ilâve olarak, henüz Hz. Muhammed vefat etmeden vukua gelen bazı irtidat olaylarını da zikredebiliriz.

Müslümanlığı yıkmak için Peygamberlik iddiasında bulunan en tanınmış şahıslardan birisi Tuleyha b.Huveylid (Öl. H.21 / M.641) dir. Hz. Ömer zamanında mağlup edilen Tuleyha neticede tekrar İslâmiyeti kabul etti.

Peygamberlik taslıyanlardan bir tanesi de Müseylime al-Kezzâb'dır. Müseylime'nin yine Peygamberlik iddiasında bulunan Secah[14] adın-

---

[12] Bak: Ebû Mansûr Abd al-Kâhir b. Tâhir al-Bağdâdî, al-Fark Beyn al-Fırak, s. 14–16, Mısır 1367; aş-Sehrestânî, al-Milel va'n-Nihal, C. I, s. 13–20, Kâhire 1368; Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil al-Aş'arî, Makâlât al-İslâmiyyîn, C. I, s. 25–55; al-İsferâyinî, at-Tabsîr fi'd-Dîn, 25–29, Mısır 1374.

[13] Ehl-i Sünnet bilginlerinden Gazzâlî'ye göre imamet makamına geçen bir kimsede başlıca şu on vasıf bulunmalıdır. Bunlarından altı tanesi yaratılıştan var olmalıdır. Diğer dört tanesi ise sonradan kazanılabilir.

İlk altı vasıf şunlardır:

1- Büluğ çağına ermek.
2- Aklı yerinde olmak,
3- Hür olmak,
4- Erkek olmak,
5- Kureyş kabilesinden olmak,
6- Görme ve işimle duyularının sağlam olması gerekir.

Diğer dört vasıf ise şunlardan ibarettir.

1- Şevket sahibi olmak,
2- Kifayet sahibi olmak,
3- Takva sahibi olmak,
4- İlim sahibi olmak (Bak: al-Gazzâlî Fadâih al-Bâtıniye, s. 58–78, Leiden 1956).

[14] Bu kadın Hz. Muhammed'in vefatından sonra Peygamberlik iddiası gütmüşse de metinde belirttiğimiz gibi sonradan İslâmiyeti kabul etmiştir.

daki bir kadınla evlendiği de söylenir. Bu kadın Müseylime'nin öldürülmesinden sonra İslâmiyeti kabul etti.

Bir diğer sahte Peygamber de al-Esved b.Zeyd al-Ansi'dir. Bu da öldürülerek fitnesi yok edildi[15].

Görülüyor ki Peygamber'in vefatından önce ve sonra müslümanlar arasında bazı ihtilâflar çıkmışsa da bunlar fıkha ve teferruata ait meselelere dairdi. Dinin esası hakkında, bazı irtidat olayları bir tarafa, hiçbir ihtilâf yoktu. Fıkhın teferruatına ait meseleler de sapıklık ve fesad doğurmuyordu. Müslümanlar arasındaki birlik Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer zamanında ve Hz. Osman'ın hilâfetinin 6'ncı senesine kadar devam etti. Fakat daha sonra sırasiyle önemli fitne ve fesatlar zuhur etmeğe başladı. Hz. Osman öldürüldü. Ali hakkında ihtilâfa düşüldü. Cemel Vak'ası vukua geldi.

Hz. Ali ve Hz. Muâviye (Öl. H.60 / M.680)'nin ihtilâfı neticesinde hakem tayin edilen Ebû Musa'l-Eş'arî (Öl. H.60 / M.680) ve Amr b. al-Âs (Öl. H.43 / M.663)'ın hükümleri yeni anlaşmazlıklar doğurdu. Sahabe'nin son devirlerinde kader ve istitaa konularından bahseden Ma'bed al-Cuhenî (Öl.H.80 / M.699)'den sonra Gaylân ad-Dımeşkî (l.H.80 / 699), al-Ca'd b.Dirhem[16] ve Yunus al-Esvarî'nin fikirleri türedi. Al-Hasan al-Basrî (Öl. H.110 / M.728')nin meclisinden öğrencisi Vâsıl b. Ata al-Gazzal (Öl.H.131 / M.748) ayrılarak Mûtezilî fikirler ortaya attı. Bütün bu fikir ihtilâfları yeni bir ilmin ve birçok mezheplerin doğmasına sebep oldu. Yeni doğan bu ilmin adı İlm-i Kelâm'dır. Bu ilmin başlıca gayesi sapık mezheplere karşı "Ehl-i Sünnet" akîdesini korumak ve savunmaktır.

Bizim bu araştırmamızın başlıca amacı "İslâm Mezhepleri Tarihi" çerçevesi dahilinde İslâmiyetten doğmuş veya müslümanlar arasına karışmış çeşitli mezheplerin tarihçelerini ve görüşlerini ele almaktır. Ancak hemen belirtelim ki ana kaynaklarda mezheplerin sayıları ve bölümleri hakkında tam bir uygunluk yoktur. Bu da zamanla yeni fırkaların türemesine rağmen, her müellifin, rivayet edilen bir hadîse uymak için, mezhep sayılarını (73)'e inhisar ettirmek gayretinden doğmuştur. Halbuki hadisteki "seb'ûn" kelimesinin çokluk anlamına alınması daha uygundur. Çeşitli varyantları bulunan bu hadis şudur:

"Benim ümmet'im 73 fırkaya ayrılacak. Bunların bir tanesi hariç hepsi Cehenneme gideceklerdir. Kurtulacak olan fırka benim ve asha-

[15] Sahte Peygamberler hakkında bakınız: al-Bağdadî, anılan eser, s. 15-16; Dr. Bahriye Üçok, İslâm Tarihinde İlk Sahte Peygamberler, Ankara 1957.

[16] Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ilk iddia eden kimsedir.

bımın yolunu izliyen fırkalardır". İbn Hazm bu hadisin sahih olmadığı kanaatındadır.

Diğer taraftan at-Tirmizî ve İbn Mâce'nin rivayetlerine göre bu hadisin diğer bir rivayeti şöyledir: "Yahudîler 71 fırkaya ayrıldı. Hristiyanlar 72 fırkaya ayrıldı. Benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılır".

Ebû Davûd'un rivâyetinde ise buna "Bunlardan 72 si Cehenneme biri Cennete gider" diye bir ilâve bulunmaktadır. Bundan başka bu hadîsin son kısmı bazan şöyle rivayet edilir:

"Fırkalardan 72 tanesi Cennete bir tanesi de Cehenneme gider[17]". Fakat birinci rivâyet bu sonuncudan daha sağlam addedilmiştir.

Biz bu hadisin sağlamlık derecesi hakkında sözü daha çok uzatmadan çeşitli kaynaklarda zikredilen ve tarihî bakımdan önemli olan bazı olaylar üzerinde biraz duralım:

Mezheplerin Çıkışını Hazırlayan Olayların Kısa Özeti

İslâmda ilk tefrika, üçüncü halife Hz. Osman b. Affan zamanında ortaya çıkmıştır. Bu, ilk çıkışında dinî değil, tamamen siyasî bir görüş ayrılığı ve menfaat çarpışması, post kavgası idi. Aslında bunun menşeleri, Beni Umeyye ile Beni Hâşim sülâleleri arasındaki ayrılık şeklinde daha geriye gider. Makrizî, sırf bu husus için kaleme aldığı eserinde bize birçok misaller vermektedir[18].

Hz. Ömer'in halifeliği devrinde başlıyan büyük fütuhat hareketleri Hz. Osman devrinde de devam ettiğinden ve İslâm orduları doğuda Türkistan ve Çin hudutlarına, batıda Kuzey Afrika'nın Atlas Okyanusu kıyılarına, kuzeyde Kafkaslara kadar vararak zengin ganimetler elde edildiğinden bu ihtilâf gizli devam etmekle birlikte M.656 yılına kadar pek açığa çıkmadı.

Hz Osman, akrabaları olan Emevîler'i devlet işlerinde öne almış, önemli memuriyetlere onları tayin etmişti. Meselâ: Şam Valiliğinde Muaviye b. Ebi Süfyan, Mısır Valiliğinde Abdullah b.Sa'd b.Ebi Serh, Kûfe Valiliğinde Said b. el-As, baş vekillik mesabesinde olan kendi kâtipliğinde de Mervan b. Hakem bulunuyordu. Muaviye evvelâ sadece Şam şehrinin valisi iken, Humus, Cezire ve Kınnesrin vilâyetleri valisi Umeyr b.Said el-Ensari'nin istifasından ve Filistin valisi Abdurrahman

[17] Bak: al-Fark Beyn al-Fırak, s. 3–5.

[18] Bak: Makrizî, an-Niza ve't-Tahasum fi ma Beyne Beni Ümeyye ve Beni Haşim. 1937 Mısır tab'ı.

b. Alkame'nin ölümünden sonra buraları Osman b. Affan, Muaviye'nin uhdesine tevcih etmiş; böylece onun idaresinde Şam, Humus, Kınnesrin ile Filistin ve Ürdün adlarındaki beş vilâyet toplanmış, salâhiyet ve hükmü bütün Suriye'ye yayılmıştı.

Emevîler bu imtiyazlı durumlarından gururlanıp birçok vilâyetlerde, hattâ Medine'de bile yoldan geçerken halka "savulun" diye tahkir etmekle herkesin nefret ve küskünlüğüne sebep oluyorlardı.

Kûfe valisi Sa'id b.el-As, Kûfe ileri gelenlerini bir gece huzuruna kabul edip konuşma sırasında "Irak bölgesi Kureyş'in mezraası (çiftliği)'dır" demiş, Eşter hiddet ve nefretini açıkladığı gibi sonra Sabit b. Kays el-Hemdanî, Kümeyl b.Ziyad, Zeyd b. Suhan Abdi ve kardeşi Şaa'şa Cündüb b.Ezdî, Urve b.Ca'dî, Amr b.el-Huzaî ve İbn-i Kevva da Said'in kötü idaresinden bahisle Hz. Osman'a şikâyette bulunmuşlardı. Öte yandan Suriyede bulunan Ebû Zerr-i Gıfarî, Muaviye'yi açıktan açığa tenkid ediyor. Mısır valisi Abdullah b. Sa'd'in idaresinden memnuniyetsizlik bildiriliyordu.

O sırada Medine'de bulunan Hz. Osman'ın eniştesi Amr b.As, halkın kendilerinden memnun olmadığı valilerin azli ile, dedi koduya mani olmak için halkı savaşa teşviki tavsiye etti. Hz. Osman, durumu incelemek üzere sözü sayılır kimselerden Muhammed b.Mesleme'yi Kûfeye, Üsame b.Zeyd'i Basraya, Ammar b.Yasir'i Mısır'a, Abdullah b.Ömer b.Hattab'ı Şam'a gönderdi. Bunlar geri geldiklerinde şikâyetlerin, bildirildiği derecede olmadığını söylemişler ise de durumu çok vahim gördüklerini anlatmışlardır.

Öte yandan, zenci bir anadan ve yahudi bir babadan olma San'alı Abdullah b. Sebe adındaki bir şahıs, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e aşırı bir sevgi ile işe başlayıp Ali b.Ebi Talib'in ulûhiyetini iddia eden bir mezheple ortaya çıkmış, bu inancı Mısır ve Elcezire'de bir hayli yaymıştı. İşte sonraları müfrit Ali sevgisi ve taraftarlığı şeklinde tezâhür eden şiîliğin menşei buradan başlar[19].

Hz. Osman'ın Şehid Edilmesi

Hicrî 35. yılın sonlarına (Milâdî 656 yılı ortaları) doğru hac farizasını ifâ etmek bahanesiyle Mısır, Kûfe ve Basra vilâyetlerinden bir sürü

[19] Abdullah İbn-i Sebe, annesinin zenci olmasından dolayı İbn-i Sevda lâkabiyle de alınır. İslâmiyete girmeden önce Yahudi dininde olan Abdullah b. Sebe, Hıristiyan Dinini de iyi bildiğinden, ulûhiyetin bir insanda tecellisi (incarnation) kabul ediyor ve bu sebeple ulûhiyyetin Hz. Ali'de tecellî ettiğini söylüyor ve bu fikri cahil araplar arasında yayıyordu.

halk gelip Medine'ye yakın "Zi'l-Merve", "Zi'l-Haşeb" ve el-A'vas adlı yerlere kondular. Bunların muhtemel bir zararını önlemek maksadı ile Hz. Ali'nin teklifi üzerine medinelilerden müteşekkil bir ordu kurulup "Ahcar üz-Zeyt" mevkiîne yerleştirildi.

Bu şikâyetçilerin ileri gelenleri Medineye girip halife Hz. Osman'la ve diğer İslâm büyükleri ile görüştüler, valilerin azli Beni Ümeyye'nin hüküm ve nüfûzlarının sınırlanması şartlarıyla bir uzlaşmaya varıldı ve ayaklananlar geri dönmeğe razı edildi. Fakat, Mısır valiliğine tayin edilen Muhammed b. Ebî Bekir'in ardından, kendisi Mısır'a varır varmaz öldürülmesi için eski valiye yazılan mektup Mısır'a dönmekte olan şikâyetçilerin eline geçince iş yeniden çığırından çıktı. Şikâyetçiler Medine'ye geri döndüler. Hz. Osman, mektuptaki mührün kendi mührü olduğunu fakat mektubun yazılmasından kat'iyyen haberi bulunmadığını söyleyince mektubun, Halifenin kâtibi Mervan b.Hakem tarafından yazıldığı anlaşılmakla Hz. Osman'a, ya hilâfetten çekilmesini veya Mervan b. Hakem'i kendilerine teslim etmesini teklif ettiler. Osman her iki teklifi de red edince dokuz gün süren bir muhasaradan sonra evinde 17 haziran 656 (hicrî 35. yılın zilhicce ayının 18. cuma günü) tarihinde, Mısırlıların lideri Gafikî b.Harb tarafından şehid edildi. Bu esnada Hz. Osman'ın yanında bulunan karısı Naile bint-i Farafısa, kocasını korumak için, ona çekilen bir kılıncı, eliyle tuttuğundan iki parmağı ve başparmağının yarısı kesildi. İslâm İmparatorluğu beş gün kadar halifesiz kaldı. Bu durumda kimse halifelik makamına geçmek istemiyordu. İşin kötüye varacağını anlıyan âsîler Medinelilere, üç gün içinde aralarından birini halife seçmezler ise şehre girip yağma edeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Medineliler, Mescid-i Nebevî'de toplanıp Ali b.Ebî Talib'i halife seçtiler ve kendisine biat ettiler. Bu biat işinden hemen sonra Talha b.Ubeydullah ve Zübeyr b.Avvam, Hz. Ali'ye, Osman'ın katilleri hakkında kısas icra etmesini söylediler; halbuki Medine'de duruma hâlâ ayaklanmış, dışarıdan gelmiş güruh hâkimdi; kısas nasıl icra edilebilirdi, kuvvet kudret onların elinde idi. Öte yandan Hz. Osman'ın sağlığında, kusur ve zaafından, hilâfet vazifesini yerine getiremediğinden şikâyet eden Hz. Peygamber'in karısı Hz. Ayşe Mekke'ye hareketle şimdi orada, Osman'ın katillerini idam ettirmediğinden bahisle Hz. Ali'yi suçlamağa başladı.

Dört arap dâhisinden biri olan Mugîre b.Şûbe[20], Ali'ye, şimdilik valileri azl etmemesini tavsiye etmiş, aksi takdirde çok müşkiller ortaya

[20] İslâm tarihinde dört arap dâhisi (duhat-ı erbaa-i arap) diye anılan kimseler: 1) Mugîre b.Şûbe, 2) Amr b.al-As, 3) Muaviye b. Ebi Süfyan, 4) Ziyad b. Ebîhi'dirler.

çıkacağını hatırlatmış ise de Hz. Ali dinlememiş, zâlimlerden saydığı kimseleri ve valileri bir gün dahi olsa Ümmet-i Muhammed'e musallat ve onlara müdahâne ile Tanrıya ihânet etmekten çekindiğinden bahisle eski valileri azl ile yerlerine yenilerini tayin etmişti.

Şam valiliğine gönderdiği Sehl b.Hanif, Muaviye tarafından, Kûfe valiliğine atanan Umara b.Şahab, şehrin eski valisi Ebû Musa'l-Eş'arî-den memnun oldukları ifadesiyle Kûfeliler tarafından geri çevrildi. Sadece Mısır'a tayin ettiği vali Kays b.Sa'd görevine başlıyabildi.

Şam valisi, gerçekte Suriye genel valisi olan Muaviye, Hz. Osman'ın kanlı gömleğini ve ailesi Naile'nin kesik parmaklarını Şam'da camiin minberine astırıp halkın kin ve garezini, kâtilleri kısas etmiyen Hz. Ali üzerine, dolayısiyle onun soyu olan Beni Hâşim üzerine topluyordu. Kendisi halife olursa halifelik merkezini Şam'a nakl edeceğini de söyleyince, suriyeliler Muaviye'nin en ateşli taraftarları oldular.

Hz. Ali, Muaviye'nin bu isyankar durumunu öğrenince bir ordu düzüp Şam üzerine harekete hazırlandı. Bu sırada Aşere-i Mübeşşere'den yani sağken cennetlikle müjdelenen on kişiden olan Zübeyr b.el-Avvam ve Talha b.Ubeydullah umre bahanesiyle Mekke'ye gidip orada Hz. Ayşe ile de görüşüp Ali b.Ebî Talible savaşmak üzere hazırlığa başladılar. Yemen valiliğinden ayrılıp oradaki beytülmal-i müslimînde mevcut külliyetli mal ile Mekke'ye gelmiş olan Ya'la b.Münye de kendilerine katıldı. Aganî, İstiab ve İbn-i Haldun'da zikr edildiğine göre Ya'la b. Münye, Yemen Beytülmalı'ndan 600.000 altun ve muhtelif eşya yüklü 300 deve ile gelmiş, Mekke'den Basra'ya hareket edildiği gün Zübeyr b.el-Avvam'a 40.000 altun dinar borç vermiştir.

Birinci Bölüm

HAVARİC

Cemel Vak'ası

Zübeyr ve Talha, Hz. Ayşe'yi ve 3000 kadar askeri yanlarına alıp Basraya doğru hareket ettiler. Hz. Ayşe, Ya'la b.Münye tarafından yüz dinara satın alınıp kendisine hediye edilen "Asker" adındaki deveye binmişti. İşte bu sebeple Hz. Ayşe'nin de dahil bulunduğu Zübeyr ve Talha taraftarlarının Hz. Ali ile yaptıkları savaş "Cemel (deve) Vak'ası" diye anılır. Yolda Hz. Ayşe etrafında yirmi bine yakın savaşçı toplandı.

Hz. Ali, Medine'den 4000 kadar bir kuvvetle ayrıldı. Bunlardan 400 kadarı "Biat-ı Rıdvan" ashabından 800 kadarı da Ensar'dan yani medinelilerden idi. Yolda birkaç bin kişi de bu birliklere katıldı.

Ayşe taraftarları Basraya varıp şehrin valisi Osman b.Huneyf'i esir edip ona fena muamelede bulundular. Şehirde imâmet meselesinde Talha ile Zübeyr arasında anlaşmazlık çıkınca Hz. Ayşe yeğeni Abdullah b. Zübeyri imâmet'e tayin ederek işi yatıştırdı.

Hz. Ali, Zu Kar mevkiine gelince 12.000 Kûfeli asker kendisine katıldı. O bunun üzerine Basraya hareket etti[21]. Hz. Ali, Zübeyr ve Talha ile görüşüp savaşa mani olmak istedi ise de bu görüşmelerden bir netice çıkmadı; savaş H.14 Cemaziyelâhir 36, M.9 aralık 656 perşembe günü başladı. Zübeyr ve Talha dahil olmak üzere bunların taraftarlarından 13.000 kişi, Hz. Ali tarafından da 2.000 kişi olmak üzere 15.000 müslüman öldü[22].

---

[21] Bak. Julius Welhausen, İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş. Prof. Dr. Fikret Işıltan tercümesi, 1960 İstanbul, s. 123.

[22] İbn-i Kelbî'nin rivayetine göre Ashab-ı Ayşeden 8 veya 13 bin kişi ve Ali taraftarlarından bin kişi öldü. Hz. Ali, Talha ve Zübeyr ile diğer ölenlerin cenaze namazlarını bizzat kıldırmış ve bu elim savaşın vuku'a gelmesinden dolayı çok ağlamıştır. Bak. Şerh-i Buharî, VII, 157. Ayrıca Cemel Vakası hakkında daha fazla malûmat için bak: J. Welhausen, İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş, Prof. Dr. Fikret Işıltan tercümesi 1960, İstanbul, ss. 121 ve devamı.

Hz. Ayşe'yi bu savaşa sevk eden sebep, Hz. Peygamber'in sağlığında Hz. Ayşe'ye yapılan iftira hadisesinde fikrini soran Hz. Peygamber'e Ali'nin "tahkik ediniz" demesi, Zübeyr'in ve Talha'nın düşmanlıkları, birincinin halife olan Ali'den Basra valiliğini, ikincinin Kûfe valiliğini istemeleri ve Hz. Ali'nin bu isteklerini yerine getirmemesidir.

Bütün İslâm Tarihi içinde ve yüzyıllar boyunca bu savaş kadar insanın aklını durduran, ne diyeceğini şaşırtan, bir hükme varmaktan âciz bırakan bir savaş vukû bulmamıştır. Bir tarafta Hz. Peygamber'in ailesi Hz. Ayşe, yanında kardeşi Abdurrahman b.Ebî Bekr, Peygamber'in en yakın arkadaşlarından ve Aşere-i Mübeşşere'den Talha ve Zübeyr, öte tarafta Hz. Peygamber'in amcası oğlu ve damadı Ali b. Ebî Talib (devrin halifesi), yanında Hz. Ayşe'nin diğer kardeşi Muhammed b.Ebî Bekr, Biat-ı Rıdvanda bulunmuş seçkin ashab yer almış olduğu halde birbirleriyle kıyasıya kılınç sallıyorlar. Neticede her iki taraftan 12–15 bin müslüman ölüyor. Hangileri şehid, hangileri maktûl? Artık o tarafını Allah bilir. Bu olay islâm tarihinde "Asr-ı Saadet" dediğimiz dört halife devrinde oluyor. İşin daha garibi "Asr-ı Saadet" denen devirdeki dört halifeden üçü şehid edilmiştir.

Sıffin Savaşı

Hz. Ali "Cemel Vak'ası"ndan sonra Kûfeye çekildi, burada hazırlıklarda bulunup Şam üzerine yürümek niyetiyle Nuhayle denen yerde ordu kurdu.

Öte yandan daha Hz. Osman'ın sağlığında hilâfet makamını elde etmeği aklına koymuş ve onun ölümü üzerine şamlılar tarafından halifeliği kabul edilmiş olan Muaviye[23]. Ebû Hanife ed-Dîneverî'nin kayd ettiğine göre Hz. Osman zamanında Mısır valiliğinden azledilip Filistindeki çiftliğine çekilmiş olan Amr b.el-Âs'ı Şam'a çağırdı[24].

Dört arap dâhisinden ikisi olan Muaviye ve Amr, halife Hz. Ali ile savaşmak üzere büyük bir ordu toplayıp yürüdüler. İki ordu Rakka yakınındaki Sıffin adlı yerde karşı karşıya yerleşti. Anlaşma teşebbüsleri ve savaş hareketleri üç buçuk aydan fazla sürdü ve nihayet son kanlı savaş hicretin 37. yılı 8 Saferinde (M. 26 temmuz 657) başladı.

Kur'ân-ı Kerimi Hakem Tayin Etme

Savaşın çok kızıştığı ve Muaviye ordularının mağlup olmaya yüz tuttuğu bir sırada, Muaviye taraftarları, Amr b. el-Âs'ın tertip ve teşviki

[23] Bak: İbn al-Esir, II, 76.
[24] Bak: Dîneverî, al-Ahbar at-Tıval, 1888 Leiden baskısı, s. 167.

ile Kur'ân sahifelerini mızraklar üzerine asarak "siz ve biz birbirimizi mahvettikten sonra sınırları kim muhafaza edecek. Aramızda Allah'ın Kitab'ı hakem olsun" diye bağırmağa başladılar[25]. Bu sözleri işiten Ali taraftarları yani onun yanında savaşanlar "Tanrının Kitab'ına uymalıyız" demeğe başladılar. Hz. Ali, "Ey Allah'ın kulları! Haklı ve doğru yolda olduğunuzdan şüpheniz mi var? Bu yolda ayak direyin, düşmanınınızın cezasını verin. Muaviye, Amr ve İbn Ebî Muayt ve onlarla bulunan kimselerden çoğu din ashabı ve Kur'ân erbabı değillerdir. Ben onları sizden iyi bilirim. Bunlar gençliklerinde gençlerin şeriri oldukları gibi yetişkinler sınıfına dahil olduktan sonra da o sınıfın şeriri olmuşlardır. Tanrıya yemin ederim ki bu bir hiledir. Maksatları sırf uğramakta bulundukları mağlubiyeti ve zaifliklerini kurtarmaktır" dedi ise de yanındakiler "Allah'ın Kitabına dâvet edilmemize karşı ona uymamak elimizden gelmez" dediler.

Hz. Ali, kendisinin bunlarla savaşmasının, Kur'ân hükümüyle amel etmelerini teminden başka bir maksatla olmadığını, zira bunların Allah'ın emirlerine karşı ayaklanıp isyan etmiş olduklarını söyledi ise de, Mis'ar b.Fedekî et-Temimî, Zeyd b.Husayn ve sair hâfızlardan mürekkep bir topluluk "Ya Ali! Kur'an'a dâvete uy. Yoksa seni tamamiyle onlara teslim eder veyahut Osman b.Affan'a yaptığımızı yaparız" dediler.

Ali—Sizi bu hususta men ve nehy etmiş olduğumu ve sizin buna söylemiş olduğunuz bu sözlerinizi unutmayın. Eğer halife olarak bana itaatınız varsa şavaşa devam edin. Yoksa istediğinizi yapmak elinizdedir.

Onlar—Hz. Aliye, Kûfe süvarileri üzerine komutan olup savaşın en önemli bir unsurunu teşkil eden Eşter'e, geri çekilmesi için haber göndermesini söylediler. Ali, Yezid b.Hânî'yi gönderdi. Eşter, savaşın sonunu alıp Suriyelileri mağlup etmek üzere olduğunu söyliyerek yerini terk etmek istemedi. Hz. Alinin yanındakiler, Eşter gelmiyecek olursa kendisini yalnız bırakacaklarını kat'î bir dil ile ifade ettiler. Bunun üzerine Ali, Yezid'e "fitne baş gösterdi, git Eşter'e söyle, savaşı bırakıp gelsin" dedi. Eşter, ister istemez geldi ve Ali'yi zorlıyanlara ağır sözler

[25] Mes'udînin Müruc az-Zeheb'inde 500 kadar Kur'ân'ın kargılar üzerine asıldığı (bak. Barbier de Maynar tab'ı, II, 224). Dineverînin al-Ahbar at-Tıval'ında Şam'ın büyük Mushaf'ı beş kişi tarafından beş kargı üzerine bağlanarak kaldırıldığı, daha sonra bütün askerin yanlarında bulunan nushaların kaldırıldığı, (bak. ss. 202). el-İmâme ve's-Siyase'de Muaviyenin bir Mushafı sahife sahife taksim ederek kaldırttığı, (bak. ss. 112). kayıtlıdır.

söyledi ve bilahare Havaric sınıfına geçecek olan bu adamların samimî olmadıklarını yüzlerine vurdu[26], aralarında kavga çıktı.

Eş'as b.Kays, Ali tarafında bulunanların Kur'ân-ı Kerîmi hakem yapmalarına razı olduklarını söyliyerek izin verirse Muaviye'ye gidip ne istediğini soracağını söyledi. Alinin izniyle Muaviye'ye gitti.

Muaviye, iki tarafın birer hakem seçmelerini, kendi hakemlerinin Amr b.el-Âs olduğunu söyledi. Bu Eş'as b.Kays ve sonradan Havaric'i teşkil edenler "biz Ebû Musâ'l-Eş'arî'nin hakem olmasını istiyoruz" dediler. Ali, Ebû Musa'yı intihab etmek istemediğinden bu husûsta olsun kendisine muhalefet etmemelerini söyledi ise de Eş'as b. Kays, Mis'ar-ı Fedekî ve Zeyd b.Husayn "biz yalnız Ebû Musa'nın hakem olmasına razıyız, çünkü bizi bu işlerin sonucundan ilk korkutan O olmuştu" dediler. Ali, Abdullah b. Abbas'ı veya Eşter'i, yahut Kays b. Hanif'i, bir söylentiye göre de Ebü'l-Esved ed-Düelî'yi intihap etmek fikrinde idi. Aliye muhalif fikirde olanlar İbn-i Abbas ile Ebû Musa'nın hemen hemen aynı derecede olduklarını, Eşter'in ise davaşı alevlendiren kimse olduğunu söyliyerek kabul etmediler. Hz. Ali, ne yaparsanız yapın diye Ebû Musa'nın seçilmesinde önce çekimser kaldı, nihayet Ebû Musa hakem seçildi[27] ve gelip asker arasına girdi. Ahmet b. Kays, kendisiyle görüşüp Amr ile boy ölçüşemiyeceğini anladı. Ya kendinin hekem tayin edilmesini; veya hiç olmazsa Ebû Musa'ya muavin tayin edilmesini teklif ettiyse de kabul edilmedi.

Hakemler'in seçimi kararlaştırıldıktan sonra Ebû Musa ve Amr, hicrî 37 veya 38 yılı ramazan ayında Dûmet ül-Cendel'deki Ezruh kasabasında toplandılar[28].

---

[26] Bak: Taberî, Avrupada tab'ı, s. 3333 ve ed-Dîneverî, al-Ahbar at-Tıval, s. 203. Ayrıca bak. J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, Prof. Dr. Fikret Işıltan tercümesi, 1963 Ankara ss. 35 vd.

[27] Ebû Musa'nın tam künyesi: Ebû Musa Abdullah b. Kays al-Eş'arî'dir. Beni Eş'ar kabilesinden olup Hz. Peygamber daha Mekke'de iken gelip İslâm olmuş ve ikinci Habeşistan muhacirleri ile Habeşistana gitmiştir. Medineye göç edildikten sonra Hz. Peygamber kendisini Yemenin bir bölgesine vali tayin etti. Hz. Ömer'in halifeliği devrinde, Mugîre b. Şube'nin azlinden sonra Basra valiliğine tayin, Hz. Osman'ın zamanında ise Kûfe valiliğine tayin edildi. Hz. Ali devrinde Kûfe, Ali taraftarı olduğundan buradan kaçtı. M. 666 da Kûfede öldü.

[28] Ali ile Muaviye arasındaki davanın hakeme havalesine dair olan alaşmadan bahseden Üsd al-Gâbede (I, 41), İbn al-Esir, el-Kâmil (III, 127) ve diğer eserlerde, bu anlaşmanın 37. hicret yılının safer ayının 13 veya 17. çarşamba günü imzalandığı kaydedilmektedir. Eğer çarşamba günü doğru ise 14 safer (m. 2 Ağustos 657) tarihinde imzalanmış olması gerekir. Bu hususta ayrıca bak. J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, F. Işıltan çevirisi, s. 40.

Bu defa Hz. Ali'nin yanında bulunanlardan bir kısmı, ona insanları hakem tayin ettin diye itiraza başladılar ve "lâ hukme illâ l'illâh" (hüküm yalnız Allah'ındır) diye bağrıştılar. Böylece iki taraftan birer hakem seçilmesine itiraz eden yani İslâmda fırka çıkmasına ilk sebep olan şahıs hakkında ilk kaynaklarda ihtilâf varsa da bu şahsın "Urve b.Udeyye" olduğu kabul edilir[29]. Eş'as anlaşmanın yazıldığı kâğıdı eline alıp sevinçle kabilelere gidip onlara okudu. Beni Temim'den Amr b. Udeyye "evâmir ve nevahi-i ilâhiyye'de insanları mı hakem tayin ediyorsunuz" diye kızıp Eş'as'ı öldürmek istedi, Eş'as kaçtı.

Harura'da Toplanan Hariciler
(Haruriye)

Hz. Ali Sıffinden döndü. Ordusundaki askerler arasında, hakem kabulünden dolayı kardeş kardeş ile, baba oğul ile döğüşmeğe, söğüşmeğe başladılar. Kûfeye yöneldikleri vakit birbirlerine karşı "Ey Allah'ın düşmanları, Dîn-i İlâhi'de müdâhene ettiniz ve imamımızdan ayrıldınız, cemaatımızı böldünüz" diye iki cümle ile özetlenen ayrılık noktasından dolayı oniki bin kişi Kûfe'ye girmiyerek Kûfe köylerinden biri olan Harurâ'ya gittiler. Orada kendilerine Şebes b.Rıb'î'yi askerî komutan–ki bu Ali ordusunda sol kol komutanı idi–, Abdullah b. Kevva'ı namaz kıldırmak üzere imam seçtiler ve İslâm ülkelerini idarelerine aldıktan sonra umur-u İslâmiye'nin şûra yoluyla olup biat'ın Allah'a olduğunu ve ma'ruf ile emr ve münker ile nehy edileceği nidâ edildi.

Hz. Ali'nin taraftarları yani Şia bunu duyunca ayaklanıp "şimdi sana ayrı bir biat yapmak boynumuzun borcu oldu. Biz senin dostunun dostu, düşmanlarının düşmanı olacağız" dediler. Havaric bunlara "Siz Şam halkı ile küfürde at başı beraber gidiyorsunuz. Şamlılar Muaviye'ye, işlerine gelenleri kabul ve gelmiyenleri red etmek suretiyle, siz de Ali'ye, onun dostlarının dostu ve düşmanlarının düşmanı olmak üzere biat ettiniz" dediler.

Ali, Abdullah b.Abbas'ı bunlara gönderdi ve kendisi gelinceye kadar acele edip onlarla münakaşa etmemesini tenbih etti. İbn-i Abbas'ı gören Haricîler kendisinin etrafına toplanıp geçen şeylere dair münakaşaya başladılar. İbn-i Abbas sabredemeyip aralarında şöyle bir konuşma ve çekişme cereyan etti:

Abdullah İbn-i Abbas—Hakemeynden dolayı niçin ayaklandınız? Tanrı Kur'ân-ı Kerim'inde "karı koca arasında ayrılık vukuundan en-

[29] Bak: Mes'udî, Müruc az-Zeheb, II. 23.

dişe ederseniz erkek tarafından bir, kadın tarafından bir hakem gönderin. İki taraf barışmak isterlerse Tanrı onları uyuşmağa muvaffak eder. Tanrı her şeyi hakkıyla bilicidir ve her maksattan haberlidir[30]" buyuruyor. Karı koca arasında hakem olur da bütün Ümmet-i Muhammed arasında olmaz mı?

Haricîler—Bu misâlde Allah bizzat kendisi hüküm hakkını kullarına terk etmiş, binaenaleyh bu mesele öteki ile mukayese edilemez. Herhangi bir meseleyi kendisi hüküm ve imza etmişse onda kulların hüküm hakları yoktur. Meselâ zina edene yüz değnek, hırsıza elinin kesilmesi ile hükm etmiş iken kulların bu hususta hüküm ve nazar hakkı kalmamıştır.

İbn-i Abbas—Cenab-ı Hak "(boşanan) kadınlar iddetlerinin sonuna varınca onları güzelce tutun, veya onlardan güzelce ayrılın. İçinizden iki âdil kimseyi şâhid tutun. Şahadeti Allah için edâ edin. Bununla Allah'a ve âhiret gününe iman edenlere öğüt verilir. Allah'a karşı vazifesine dikkat edene, Allah da onu (sıkıntıdan çıkaracak) bir yol gösterir" buyurmuyor mu[31]?

Havaric—Sen müslüman kanı hakkında verilecek hükmü karı-koca arasındaki hüküm gibi mi sayıyorsun?

Halbuki İbn-i Abbas burada bir (kıyas-ı ulâ) kullanmıştır; şöyle ki: Madem ki bir karı-koca arasındaki geçimsizliği gidermek için hakem tayini emr ediliyor, binlerce ve on binlerce karı-kocadan mürekkep olan İslâm cemaatının birbirlerine olan muhalefetlerini gidermek için hakem niçin tayin edilmesin.

Hâriciler sözlerine devam ediyorlar—Söyle bakalım, sence dün bizimle savaşan Amr b.el-Âs âdil midir? Eğer o âdil idiyse biz değildik. Allah'ın emrinde bir ferdi hakem tayin ettiniz, halbuki Muaviye ve askerleri hakkında Allahu Tealâ hükümünü vermiştir. Ya katl olunacaklar yahut dönecekler. Halbuki siz onlarla aranızda bir anlaşma yazdınız ve bir mütareke akdettiniz. Tanrı ise İslâm ile ehl-i harb arasında Berâe Sûresi nâzil olalıdan beri musalahayı kesmiştir, meğer ki cizye kabul etmiş olsunlar.

Hz. Ali, Ziyad b.Nadr'ı, haricîlerin reislerinin kim olduğunu tahkike gönderdi. Ziyad onların en çok Yezid b.Kays'ın etrafında toplandıkları haberini getirdi. Hz. Ali bu zatın çadırlarına gelip abdest aldı, iki rek'at namaz kıldı ve kendisini Rey ve İsfahan üzerine emir nasb ettik-

[30] Kur'an-ı Kerim, Nisa Sûresi 35. âyet.

[31] Bak. Kur'ân-ı Kerim, Talâk Sûresi 2. âyet.

ten sonra haricîlerin arasına geldi. İbn-i Abbas'a, ben seni bunlarla münakaşadan men etmedim mi? dedi ve Haricîlere hitâben:

"Öyle bir noktada bulunuyoruz ki, burada felâh bulanın âhirette de felâha ereceği şüphesizdir; tersine bu noktada sözünü hakka isabet ettiremiyen ise âhirette daha ziyade kör ve yolunu şaşırmış olur." Hz. Ali bundan sonra yüzünü onların dinî lideri İbn-i Kevva'a çevirerek aralarında şu konuşma geçti:

Ali—Bize karşı hurûcunuzun sebebi nedir?

İbn-i Kevva—Sıffin gününde hakeme razı olmanız.

Ali—Allah aşkına söyleyin, onlar Kur'ân'ı mızrakları ucunda havaya kaldırdıkları vakit siz, Tanrının kitabına uyalım dediğiniz zaman ben size, "onları ben sizden daha iyi bilirim. Onların din ile münasebetleri yoktur... vesaire" demedim mi? Sonra ben mutlak olarak hakem tayin etmedim. Kur'ân-ı Kerîm'in dirilttiğini diriltmek, öldürdüğünü öldürmek şartiyle hakem tayin ettik. Eğer Kur'ân-ı Kerîm hükmü üzerine hakemlik ederlerse muhalefete hakkımız yoktur. Yok, Kur'ân hükmiyle hakemlik etmezlerse onlarla aramızda bir ilişik kalmaz.

İbn-i Kuvva—Bize haber ver, İslâm kanı üzerinde insanın hakem tayin edilmesini kabul ediyormusun?

Ali—Biz insanları hakem tayin etmedik, yalnız ve yalnız Kur'ân-ı Kerîmi hakem yaptık. Kur'ân-ı Kerim sahifelere yazılmıştır, kendi kendine konuşmaz onunla insanlar konuşur ve ondan insanlar hüküm çıkarır.

İbn-i Kevva—Niçin muayyen bir müddet tayin ettin?

Ali—Bilmiyenler bilsin ve bilenler de bu işi düşünüp hazırlansınlar diye ve belki bu musalaha esnasında Allah bu ümmeti ıslah eder diye... Şimdi şehrinize giriniz (yani Kûfe'ye dönün).

İbn-i Kevva—Sulhname yazılırken niçin "Emîr ül-Mü'minin" sıfatını sildin?

Ali—Hz. Peygamber zamanında Mekkelilerle Hudeybiye Barışı kaleme alınırken "Resulullah" kelimesini Hz. Muhammed sildiği için sildim.

İbn-i Kevva—Biz hakemi evvelce kabul etmekle büyük bir günah işledik ve bunun için tevbe ettik. Sen de tevbe ve istiğfar et seninle dönelim.

Ali—Ben Allah-u tealâya her günahım için tevbe ederim.

Bunun üzerine Havâricin yarısı kendisi ile birlikte Kûfe'ye geri döndü. İbn ül-Esir, hepsi geri döndü diyor[32]. Müberred'in el-Kâmil'inde görüldüğü üzere bunlar Kûfe'ye geri döndükleri zaman Hz. Ali'nin, mal ve asker topladıktan sonra şamlılar üzerine yürüyeceğini yaymaya başladılar. Bunlar Sıffin'den döndükten sonra, Ali ile yukarıda kaydedilen konuşmayı yapmadan Harura köyünde toplanmış olduklarından kendilerine "Haruriyye" denir.

Eş'as b.Kays, Hz. Ali'ye, Haricîlerin "Ali tahkimden caydı haberini yayıyorlar" demesi üzerine Ali, Kûfe mescidinde bir hutbe okuyup bu haberin doğru olmadığını söyleyince haricîler camiden çıkıp gittiler. Hz. Ali, bunların kendisine karşı hareketlerinden dolayı mukatele edilmeleri lâzım geldiğini söyliyen kimselere "onlar bana karşı mukateleye başlamadıkça ben onlarla mukateleye başlamam, fakat yakında mukatele de edeceklerdir" dedi, gene onlarla konuşmak ve onları yola getirmek üzere İbn-i Abbas'ı gönderdi. Haricîler Abdullah b.Abbas'ı görünce kendisine pek çok ikram ve ihtiramda bulundular. İbn-i Abbas onların çok namaz kılmadan dolayı alınlarında yaralar açılmış olduğunu, üzerlerinde yıkanmış temiz elbiseler bulunduğunu gördü, onlara birçok deliller ileri sürerek nasihatta bulundu. Alinin yaptığı işi müdafaa etti ve hakemler hakkında da onlar hak ve adâlet dairesinde hareket etmiyecek olurlarsa dahi Ali'nin, hilâfet makamına herkesten daha lâyık olduğunu söyledi. İbn-i Abbas, haricîlerin, Muaviye'nin de aynı iddiada bulunduğunu söylemelerine karşı "öyle ise hangisini daha münasip görürseniz ona biat edin" deyince iki bin kadarı İbn-i Abbas'ın nasihatını kabul etti. Geri kalanlar kendilerini Ali'den berî ilân ederek ona karşı Ezd kabilesinden Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi halife yaptılar ve ona H.10 şevval 37 (M.21 mart 658) de biat ettiler. Bunlardan sonra birer birer Kûfe'den çıkarak Dicle Nehri'nin öteki kıyısındaki Nehrevan adlı yerde toplandılar[33]. Basralılardan kendi fikirlerinden olanları da oraya çağırdılar. Bunlar Temim kabilesinde Mis'ar b.Fedekî idaresinde beşyüz kişilik bir kuvvet halinde burada Kûfelilerle birleştiler.

---

[32] Bak: İbn al-Esir, al-Kâmil, III, 166.

[33] Nehrevan, Medayin'e bağlı Cuha bölgesindeki meşhur kanalın ve aynı zamanda bunun kıyısında bunun ve daha doğru olarak Nehrevan Köprüsü denilen bir mevki adıdır. Bak: Taberî, II, 900; Dineverî, 217 ve J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, F. Işıltan ter. sahife 40.

Hakemlerin Kararı

Hakemler, Dûmet ül-Cendel'deki Ezruh'ta birleştikler. Abdullah b.Ömer, Abdurrahman b.Ebi Bekr, Abdullah b.Zübeyr, Abdurrahman b.Haris b.Hişam, Abdurrahman b.Abd-i Yağus, Ebû Cehm ve Mûgîre b.Şûbe dahi buraya geldiler. Bir rivayete göre Sa'd b.Ebî Vakkas da burada idi ki bunların hepsi Ali ile Muaviye arasındaki mücadelede i'tizal ile savaşlara katılmamışlardı. Mûgîre b.Şûbe, iki hakemle ayrı ayrı görüşüp birbirleriyle bir noktada birleşemiyeceklerini evvelden anlamıştı.

Esasında bu iki hakemin seçilmesi sebebi, müslümanlar arasında kan dökülmesine sebep olan savaş halinin kaldırılması, ortaya çıkmış olan meselelere Kur'ân-ı Kerim'deki hükümlerin tatbiki idi. Hz. Alinin halifelik makamına lâyık olup olmadığı asla bahis konusu değildi, çünkü tıpkı Hz. Ebû Bekr ve Hz. Osman'ın seçimlerinde olduğu gibi Medine'de muhacirîn ve ensar tarafından seçilip kendisine biat edilmişti. Onların hakeme müracaat etmeleri Hz. Ali aleyhine değil belki Muaviye aleyhine idi; çünkü Hariciler diyorlardı ki Muaviye taraftarları ya tamamiyle katl olunmalı veya hareketlerinden geri dönmelidirler. Hz. Aliye yalnız, insanları hakem göstermek suretiyle Allah'ın hükmüne bir set çektiği için itiraz ediyorlardı. Onlara göre Ali bundan dolayı tevbe etseydi Hariciler yine kendisi ile Şam halkına karşı savaşa hazır idiler, fakat tevbe etmediğinden dolayı hilâfet makamına gayr-ı lâyık sayılıyordu. Muaviye'nin hilâfete liyakatını ise akıllarından bile geçirmiyorlardı. Muaviye halifelik için hareket ettiğinden Hariciler tahkimleriyle onun hilâfetini dahi red edebilirlerdi. Yoksa Goldziher'in "Ali'nin fırkası arasında bir takım mutaassıp kimseler vardı ki bunlar Peygamber'in metrûkâtının evlâd ve ahfadına irsen intikalini onun Peygamberlik şanına nakisa getireceğinden hiçbir sûretle tecviz etmiyorlar ve haklı tarafın her halde galip geleceğine tam kanaatları olduğundan hak ve batılı ayırmak için savaşa devam edilmesi muvafık olduğunu iddia ediyorlardı" diye zannettiği gibi mahkemenin ortaya çıkış sebebi, Peygamber'in metrûkâtı veya doğrudan doğruya hilâfetin kime ait olacağı değildi. Asıl sebep, Muaviye'nin, meşru halife olan Ali'nin emirlerine karşı gelmesi, ona itaat etmiyerek Şam valiliğinden çekilmemesi idi ki böylece Muaviye âsî sayılıyor ve âsîye karşı da savaşmak lâzım geliyordu.

Ezruh'ta toplanmış olan hakemlerden Amr b.el-As bir takım girişlerle Ebû Musa'yı şaşırtarak halife bulunan Ali'ye karşılık bazı kimse-

lerin bu makama intihap olunmasını zikr ile Ali'nin mevkiîni kurcaladı ve sarstı, nihayet Ebû Musa farkına varmadan ona, aradaki anlaşmazlığın ortadan kaldırılması için Ali'nin ve Muaviye'nin hal'iyle hilâfet işinin şûraya havale olunarak ehl-i islâmın dilediklerini tayin etmeleri gerektiği fikrini benimsetti.

Kararın bildirilmesi günü evvelâ Ebû Musa kürsüye çıkıp ehl-i islâmın yeniden halife seçmeleri için Ali'yi hal ettiğini bildirdi. Sonra konuşan Amr b.el-As, Ali'nin hakeminin kendisini hal ettiğini duydunuz ben de boş kalan hilâfet makamına Muaviye'yi tayin ettim, dedi.

Hz. Ali, Ebû Musa'yı hakem olarak göndereceği zaman Havâricden Zur'a b.el-Burc ve Harkos b.Züheyr es-Sa'dî gelip Ali'nin huzurunda "lâ hükme illâ l'illâh" demişler Ali de bu cümleyi tekrar ile tasdik etmişti. Harkos Hz. Aliye "hatâna tevbe et, hakemden vazgeç bizi alıp düşmanın karşısına çık Tanrımıza kavuşuncaya kadar onlarla çarpışalım" demişti. Ali, "ben de böyle istiyordum fakat sizi âsî olmuştunuz, ş'ındi ise bir anlaşma yazmış ve iki taraftan bir takım şartlar ve sözverme kabul etmiş bulunuyoruz. Buna uymaya mecburuz" dedi. Harkos'un, bu kabul edilen hareket tarzının tevbeyi mûcip bir günâh olduğunu söylemesine karşı Ali, günâh olmayıp bir âcizlik ve zaaf eseri olduğunu ifâde etmişti. Zur'a söze başlayıp "ya Ali eğer insanı hakem kabul etmekten vazgeçmezsen Allah tarafını tutup seninle çarpışacağım" dedi. Ali'nin yanında çıkıp gittiler.

Hz. Ali her hutbe okurken dışarıdan "lâ hükme illâ li'llâh" (hüküm yalnız Allah'ındır), sesleri yükselir bunlara Hz. Ali şu cevabı verirdi. "siz bizden ayrılmadıkça sizi mescidlerde Allah'ın adını anmadan men etmeyiz ve ganaimdan mahrum bırakmayız ve siz bize kılınç çekmedikçe sizinle savaş yapmayız."

Hz. Ali'nin bu sözleri üzerine Haricîler birbirleriyle buluşup Abdullah b.Vehb er-Rasibî'nin evinde toplandılar. Fikir, anlayış, güzel söz söyleme ve cesarete sahip olan bu zat onlara, dindarlık, emr-i bilmâ'ruf ve nehy-i anilmünkere dair bir hutbe söyledikten sonra onlar, "bizi bu, halkı zâlim olan şehirden dağlara veya ahalisi bu bid'atlari münker olan şehirlere çıkarınız" dediler. Harkos da "bu dünya ile alışveriş önemli değildir, ayrılık ise daima zararlı ve aldatıcıdır. Dünyanın zineti sizi oturup dinlenmeğe davet etmesin ve doğruyu istemekten ve zulme karşı ayaklanmadan ala komasın. Tanrı müttekîlerle beraberdir" dedi. Hamza b.Sinan el-Esedî ise "ey topluluk! Ortaya attığınız fikir tamamiyle doğrudur. İçinizden birini kendinize başkan seçin,

etrafında toplanmak için böyle bir şahsa ihtiyaç vardır" dedi. Başkanlığı ortada bulunanlardan birkaç kişiye teklif ettiler kimse kabul etmedi. Abdullah b.Vehb er-Rasibî'ye teklif ettiklerinde "getirin... Vallahi bunu ne dünyaya rağbet saikasiyla kabul ediyorum ne de ölüm korkusundan bırakırım" diye havâricin, kendisinin imameti için yaptığı biatı kabul etti. Burada imâmet, hilâfet mânasındadır. Yani o, Haricîlerin halifesi oluyordu. Bu biat yukarıda da kayd ettiğimiz gibi hicrî 37 yılı 10 şevvalinde (milâdî 21 mart 658) tarihinde yapıldı.

Abdullah b. Vehb er-Rasibî, kendisine biat edildikten sonra şu hutbeyi okudu: "Yüce Tanrı, mâruf ile emr ve münkerden nehy etmek ve doğru söylemek ve yolunda savaşmak üzere bizden ahd ve misak almıştır. Allah yolundan ayrılıp yolunu şaşıranlar için şiddetli azab vardır. Bizim dindaşlarımızın keyflerine uyarak Kur'ân-ı Kerîm hükmünü attıklarına, doğrudan ve adâletten ayrıldıklarına şahadet ederim. Onlar ile cihad etmek hak ve sevaptır. Ulu Tanrıya kasem ederim ki bir tek yardımcı bile bulmasam onlar ile Rabbime kavuşuncaya kadar tek başıma çarpışırım."

Haricîler'in içinden birisi bu hutbenin tesiriyle ağlıyarak ayaklanmanın lüzumu hakkında Abdullah b.Vehb'i teyid ile bu hususta birçok dokunaklı sözler söyledi. Evvela topluca Medain şehrine gidilmesi teklif edildi ise de bu teklif kabul edilmedi, nihayet gizlice Nehrevan Köprüsü'ne gidilmeğe karar verildi, oraya gittiler.

Nehrevan Vak'ası

Haricîler'in ilk halifesi Abdullah b.Vehb er-Rasibî, yanındaki haricîlerin verdikleri bu kararı Basrada bulunan haricîlere tebliğ için onlara şöyle bir mektup yazdı:

"Besmeleden sonra: Abdullah b. Vehb er-Rasibî, Zeyd b.Husayn, Harkos b.Züheyr ve Şureyh b.Ebî Evda'dan, Basra'da olup da kendisine bu mektubumuz vasıl olan mü'min ve müslimlere selamun aleykum. Kitabiyle en çok amel edilen ve hak ve hakikati en çok iltizam eden ve rızasını celbde en çok ictihad eyliyen kulun, katında en sevgili kul olduğu Allah'a hamd ederiz. Dindaşlarımız emr-i İlâhide ricâli (İnsanları) tahkim ettiler ve Allah'ın Kitabında inzal buyurmuş olduğu vechin ve sünnet-i Nebeviyenin gayriyle hükm ettiler ve bundan dolayı kâfir olup doğru yoldan saptılar. Biz onları temamiyle bıraktık. Tanrı hainleri sevmez. Malum ola ki, biz Cisr-i Nehrevan (Nehrevan Köprüsü)

da toplandık. Sizde bizim yanımıza gelin, gelin ki ecr ve sevaptan nasibinizi alasınız ve mâruf ile emr ve münkerden nehy edesiniz[34]."

Bu mektubun kendilerine ulaşması üzerine Basra haricîleri de birer ikişer Cisr-i Nehrevan'a gitmeğe başladılar. Zeyd b.Husayn, altında bir katır ve yedeğinde bir at olduğu halde şu âyeti okuyarak çıktı: "Medyen keşişleri de Peygamberlerini yalancı saymışlardı. Musa da yalancı sayılmıştı. Bunun üzerine ben o tanımazlara önce bir mühlet verdim sonra da onları çarpıverdim. Benim azâbım nasıl olurmuş görsünler[35]."

Bunlar Basra'dan cumartesi günü çıkmağa başlamışlardı. Basra haricîlerinden bunlara katılanların sayısı beşyüz kadardı. Bunların başında Mis'ar b.Fedekî et-Temimî bulunuyordu.

O tarihte Basra'da Hz. Ali'nin valisi olarak bulunan Abdullah b. Abbas, bunların ardından Ebü'l-Esved ed-Düelî'yi gönderdi ise de takib olunmalarına rağmen Cisr-i Nehrevan'daki Kûfeli haricîlere ulaşmağa muvaffak oldular. Eskiden Ebû Musa el-Eş'arî, Basra valisi iken hakem vak'asından sonra bunun Mekke'ye kaçması üzerine Abdullah b. Abbas, Ali tarafından Basra valisi tayin edilmişti.

Kûfede bulunan Hz. Ali, bir hutbe okuyarak iki tarafca tayin edilen hakemlerin Kur'an-ı Kerîm hükümünü arkalarına atarak şartlara aykırı hareket ettiklerini, dolayısiyle iki hakemin de vazifelerini yerine getiremediklerini söyliyerek âsî durumda olan Şamlılarla savaşmağa hazırlanmalarını tavsiye ettiği gibi Cisr-i Nehrevan'daki haricîlere de şöyle mektup yazdı

"Besmeleden sonra... Emir ül-Mü'minîn Ali b.Ebî Talib'ten Zeyd ve Abdullah b. Vehb er-Rasibî ve yanlarında bulunanlara selamun aleykum. Hakem olarak tayin ettiğimiz adamların ikisi de Allah'ın Kitabına muhalefet ile hiç bir meşru sebeb dayanmadan kendi keyflerine uydular. Ne sünnetle ne de Kur'ân-ı Kerim'le amel etmediklerinden onların verdikleri hükümden teberrî ettik. Biz onların verdikleri kararı hükümsüz sayıp eski halimiz üzreyiz. Bize doğru gelin, düşmanlarımıza ve düşmanlarınıza karşı birlikte hareket edelim ta ki Allah onlarla bizim aramızda ilâhî hükmünü icra etsin[36]."

Haricîlerin cevabı: "Sen yüce Tanrı için değil kendi nefsin için gazaba geldin Tahkim-i ricâlden dolayı kâfir olduğunu itiraf eder ve

[34] Bak: Dineverî, al-Ahbar at-Tıval, s. 218.

[35] Bak: Kur'an-ı Kerim, XII, 44 (Hac Sûresi 44 âyet).

[36] Bak: İbn al-Esir, al-Kâmil, III, sahife 172. (Mısır tab'ı).

bundan dolayı tevbe edersen düşünürüz. Yoksa seni tamamiyle terk ederiz. Allah hainleri sevmez" şeklinde idi.

Hz. Ali bu cevap üzerine haricîlerden ümidini keserek yanında mevcut kimseler şamlılar üzerine harekete karar verdi ve Kûfelileri şamlılarla cihada teşvik eder mahiyette bir hutbe okuduğu gibi Basra halkına da haber gönderdi[37]. Bu sırada vali bulunan Abdullah b.Abbas, Hz. Ali tarafından gönderilen haberi şehir halkına bildirdi. Basra şehrinde savaş edebilecek altmış bir kişi olduğu halde ancak 1500 kişi bu dâvete katıldı. Nihayet bunların sayısı 3200 kadar olmuş ve Kûfe'den de 65.000 kişi çıkmış bunlar Nuhayle denen yerde toplanmışlardı.

Abdullah b.Habbab b.el-Erette'nin Şehid Edilmesi

Basra haricîleri Nehrevan Köprüsünde toplanmış olan Kûfe haricîlerine katılmak üzere Basradan çıkıp Nehrevana yaklaştıkları vakit içlerinden birinin, eşeğe binmiş bir kadını (ki bu kadın Abdullah b. Habbab b.Erette'nin doğumu yaklaşmış bir derecede gebe bulunan karısı veya cariyesi idi) yedeyen bir topluluğa rasladılar. Abdullah b.Habbab'ın boynunda bir Kur'ân asılı idi. Kendisini çağırdılar, şiddetli muamelelerle korkuttuktan sonra aralarında şu konuşma cereyan etti:

Haricîler—Sen kimsin?

Abdullah—Hz. Peygamber'in sahabelerinden Habbab b.el-Eret' in oğlu Abdullah'ım (kendisi, Hz. Ali'nin Medain valisi idi).

Hariciler—Seni korkuttuk.

Abdullah—Evet.

Haricîler—Korkma emin ol, bize babandan duyduğun bir hadis söyle.

Abdullah—Babam, Resulullah'ın "yakında bir fitne kopacaktır ki o fitnede insanın bedeni öldüğü gibi kalbi de ölecektir. İnsan o fitneye mü'min olarak girecek, sabaha kâfir olarak çıkacak. Tersine, kâfir olarak girecek mü'min olarak çıkacak" buyurduğunu duyduğunu bana söylemişti."

Haricîler—Biz de bunun için sana sorduk. Peki Ebû Bekr ve Ömer haklarında ne dersin?

Abdullah—Hayır ve sena.

---

[37] Bak: ibn ül-Esir, el-Kâmil, III, 172. (Mısır tab'ı).

Hariciler—Hz. Osman'ın hilâfetinin evveli ve âhiri hakkında ne dersin?

Abdullah—Evvelinde de âhirinde de haklı idi.

Hariciler—Ali b.Ebî Talib hakkında, tahkimden evvel ve sonraki fikrin nedir?

Abdullah—O, Allah'ı sizden daha iyi bilir ve dinindeki ittikası sizden ziyadedir, görüşü de sizden daha açıktır.

Hariciler—Sen havaya uyuyor ve kişileri işleri ile değil, adları ile tanıyorsun. Tanrıya yemin ederiz ki seni görülmedik bir şekilde öldüreceğiz.

Bundan sonra, gebe karısı ile Abdullah'ı alıp kollarını arkalarına bağladılar ve yolda bir hurmalığa vardılar. Abdullah bunlara "ben ehl-i İslâm'ım, öldürülmemi gerektirecek bir harekette bulunmadım. Ayrıca size ilk rastladığımda bana emniyette olduğumu vaad ettiniz" dedi ise de, onlar "senin boynunda, asılı olan kitab bize senin katlini emr ediyor" diyerek İslâmiyete büyük hizmetler etmiş, birçok gazalarda bulunmuş bu mübârek zatı yere yatırıp koyun keser gibi kestiler; karısının da hiçbir suçu yokken onun feryad ve yalvarmalarına bakmadan karnını yararak şehid ettiler ve ayrıca bu kafilede bulunan diğer dört kadını da kestiler[38].

Hariciler'in Mantığı

Dinî ve Şer'î nasları ters ve yanlış anlıyan ve Hz. Ali gibi halife-i Müslimîn ve emir ül-mü'minîne karşı isyan eden ve günâhsız kadınları ve Abdullah b. Habbab'ı, masum olduğu halde şehid eden bu gözleri dönmüş adamlar tezadlar içinde idiler. Dinî meselelerde bir adamın mantığı, kafası ters işlemeğe başladı mı din adına böyle hezeyanlar irtikâb eder. Hele böyle hareketler cahil din liderleri, tarikat şeyhi taslakları tarafından idare edilmeğe kalkılırsa böyle adamların etrafındakiler ve müridleri de İslâmın esasını ve ruhunu kavramazsa bir millet ve cemiyet için felâketler birbirini kovalar. İslâm âlemi bin yıldan fazla bir müddet böyle soytarıların din namına uydurdukları hezeyanlardan kurtulmamış ve halâ da kurtulamamaktadır. Zamanımızdaki, Kur'ân'ı tefsir ediyorum diye ondan kendi hayatı hakkında ahkâm çıkaran ve kendilerinden olmıyanlara kâfir, dinsiz, zındık damgasını basan sapık fırkalar bu kabildendir. İslâmiyette bir tek tarikat vardır o da (Tari-

[38] Bak: Abdulkahir Bağdadî, el-Fark Beyn al-Fırak, sahife 57. A. Cevdet, Kısas-ı Enbiya, 1331 İstanbul, II, 116 vd.

kat-ı Muhammediye) dir. Yüzlerce senedir yazılmış tefsirler, hadîsler ve ilm-i hâl kitapları, müslümanlara, onları şaşırtmadan İslâmın ve imanın esaslarını öğretmiye kâfidir. Herkes Kur'an-ı Kerîm'i kendi keyfine göre tefsir etmeğe kalkarsa müslümanlar arasında ihtilâf çıkar ve halk birbirine düşman olur. Haricîler ve Şia hareketleri de Kur'ân'ın keyfî tefsirinden çıkmıştır ve müslümanlar arasına asırlarca süren düşmanlık tohumları ekilmiştir.

Abdullah b.Habbab'ı ve masûm kadınları vahşiyâne şehid eden bu haricîlerin ters anlayış ve düşüncelerinden birkaç misâl:

Abdullah b. Habbab'ı ve masum kadınları şehid ettikleri hurma ağaçları altında, bir haricî, ağaçtan düşen bir hurmayı ağzına almış, bedelini vermediğini bu hurmayı nasıl yersin diye arkadaşları tarafından öldürülmüş. Gene bu sırada zımmîlerden birinin bir domuzu orada dolaşmakta imiş, gene bir haricî bir kılınçla bu hayvanı öldürmüş. Kendisine, yer yüzünde fesad icra ediyorsun diye öldürmeğe kalkmışlarsa da o haricî domuz sahibini bulup razı ederek ölümden kurtulmuş. Burada şunu söyliyelim ki haricîler, zımmîlere yani gayri müslimlere çok iyi muamele etmişlerdir. Bu hususta bir misâl verelim:

Meşhur Vasıl b.Âta, bir yolculukta haricîlerden bir gürûhun geldiğini gördü. Yanında bulunan arkadaşları korkmağa başladılar. Vâsıl arkadaşlarına "siz beni onlarla bırakın... bir çare bulur kurtuluruz" dedi. Arkadaşları, yaklaşan haricilerin korkusundan dehşete düşmüş bir durumda idiler ve ümitlerini Vâsıl'ın bulacağı çareye bağlamış bakıyorlardı. Hariciler yanlarına geldiler ve şöyle bir konuşma başladı:

Haricîler—Siz kimlersiniz?

Vâsıl—Allah kelâmını dinlemek ve hudud-u ilâhiyi öğrenmek isteyen müşrikleriz.

Haricîler—Dehaletinizi kabul ettik.

Vâsıl—Bize talimde bulunun.

Bunun üzerine haricîler, kendilerinin ahkâmını onlara tebliğ ettiler. Vâsıl da "ben ve arkadaşlarım söylediklerinizi kabul ettik" dedi.

Haricîler—Siz de bizimle yürüyün, siz de bizim arkadaşlarımızsınız, dediler.

Vâsıl—Buna hakkınız yoktur, çünkü Allah-u Tealâ kitabında "eğer müşriklerden biri sana sığınacak olursa, Allah'ın sözünü dinleyinceye kadar onu koru. Sonra da onu güvenilir bir yere gönder... Buyuruyor[39]. Siz bizi, emin olacağımız bir yere götürmeğe borçlusunuz.

---

[39] Kur'ân-ı Kerim, IX, 6 (Tevbe Sûresi, 6. âyet).

Bu söz üzerine haricîler birbirine bakındı ve buna mecbur olduklarına karar verdiler, kalkıp Vâsıl'ı ve yoldaşlarını gidecekleri yere götürdüler.

Haricîlerden bir gürûh bir gün yolda giderlerken bir müslümanı ve bir hıristiyanı yakalamışlar, müslümanı öldürüp, Zimmet-i Nebeviyyeyi muhafaza düşüncesiyle hristiyana dokunmamışlardı.

Nehrevan Vak'asının Devamı

Hz. Ali, haricîlerin irtikâb ettikleri cinâyetlerin feci haberlerini almış ve tahkikat için Haris b. Mürret ül-Abdî'yi göndermiş, hariciler bu zatı da şehid etmiş olduklarından, evvelâ bunların şerrini ortadan kaldırıp ve lâyık oldukları cezayı verikten sonra Şam üzerine yürümek gerektiğini anladı ve Cisr-i Nehrevan'da toplanmış bulunan haricîler üzerine yürüdü.

Hz. Ali bunlara bir fersah kadar yaklaştığı vakit "kardeşlerimizin katillerini verin ölenlere mukabil kısas olarak onları katledip sizi bırakayım ve Şam üzerine gideyim. Belki Tanrı sizi ıslâh eder" dedi. Haricîler "hepimiz onların katilleriyiz ve hepimiz sizin ve onların kanlarını helâl görüyoruz" diye cevap verdiler.

Hz. Ali, bunlara karşı gayet insaflı davranıp kendilerine nasihat etmek üzere Kays b.Sa'd b.Ubadeyi ve Ebû Eyyûb Halid el-Ensârî'yi gönderdi. Bu iki zat haricîler'e "ey Allah'ın kulları! Halka taarruz ile onları katl ve bizim müşrik olduğumuza şahadet etmekle çok kötü bir iş irtikâb etmiş bulunuyorsunuz" dediler. Haricîlerden biri onlara "başımızdan gidin. Bizim için gerçek, güneş gibi göründü. Biz, size tâbi olup döneceklerden değiliz. Ömer b.Hattab gibi bir zat getirebiliyor musunuz"? dedi.

Kays—Biz aramızda Ali b.Ebî Talib'ten başkasını bilmiyoruz. Siz aranızda biliyormusunuz?

Haricî—Hayır.

Kays—Allah aşkına kendinizi helâk etmeyin. Görüyorum ki fitne kalbinize girmiş.

Ebu Eyyûb Halid el-Ensârî Kays'ın söylediği sözlere benzer bir ifade ile kendilerine nasihat etti.

Haricîler—Ey Ebâ Eyyûb! Bugün size biat edecek olsak yarın bir başkasını tahkim edeceksiniz. Dediler.

Ebû Eyyub—Allah aşkına genel bir fitne kopmasını çabuklaştırmayın gibi sözler söyledi.

Haricîlerin, kendilerine yapılan bu kadar nasihat kâr etmeyip "başımızdan gidin, biz sizi tamamiyle terk ettik..." demeleriyle Kays ve Ebû Eyyub geri gelip durumu anlattılar. Sonra Hz. Ali bunların karşısına geçip şunları söyledi:

"Ey inad edip bizden ayrılmış cemaat! Ve ey nefisleri kendilerini doğru yoldan çevirip iltibas ve hataya düşmüş olan fırka! İçine düşmüş olduğunuz dalâlette ileri gitmemeniz için ben size bunun kötü sonucunu hatırlatıyorum. Sakın elinizde Rabbınızdan bir beyyine ve bir burhanınız olmadan ölüp toprağa gömülmüş olmıyasınız. Bilmiyormusunuz ki ben hakemeyne, Kitabullah ile ameli şart koşmuştum. Demedimi idim ki şamlıların bu istekleri bir hileden başka bir şey değildir. Siz o zaman hakem deyip başka bir şeyi kulaklarınız duymadığından ben de mecburen Kur'ân-ı Kerîm'in diriltmek, öldürdüğünü öldürmek şartlarını koşarak işi onlara bıraktım. Onlar ise Kitab ve Sünnet'e muhalefet ettiler ve keyflerine göre hareket ettiler biz de onların hükümlerini terk ettik ve attık. Şimdi biz evvelki hâl üzereyiz. Bunları pek alâ bildiğiniz halde bu baş kaldırmanızın sebebi nedir? Niçin ayaklandınız"?

Haricîler'in cevabı—Biz, hakemeyne razı olduğumuz zaman kâfir olduk ve bundan dolayı Tanrıya tevbe ettik. Sen de bizim gibi tevbe edersen seninle beraberiz. Yoksa seni tamamiyle atarız.

Ali—Kendi kendime kâfir oldum mu diyeceğim? Şu halde ben yolumu şaşırmış ve doğru yola çıkmanın da yolunu bulmamışım. İçinizden birini seçin onunla konuşalım. Eğer cevaptan âciz kalırsam size karşı itirafta bulunur ve Allah'a tevbe ederim. Tersine sizin benimle konuşmak üzere seçeceğiniz kimse cevap veremezse, yarın mahşer gününde huzuruna çıkacağınız Allah'tan korunun.

Abdullah b.el-Kevva'ı seçen Haricîlerle, Hz. Ali arasında şu konuşma cereyan etti:

Ali—Buna razı mısınız?

Haricîler—Evet.

Ali—Ya Rabbî! Şahid ol ve senin şahadetin kâfidir. Ey İbn ül-Kevva! Benim yanımda savaşmanız ve benim halifeliğime rızanız ve bana itaatınızdan sonra bana karşı isyanınıza sebep nedir? ben itaata lâyık değil idi isem beni daha Cemel Vak'ası günü bırakmanız icab etmez mi idi?

İbn ül-Kevva—Orada tahkim yoktu ki...

Ali—Yazık sana İbn ül-Kevva. Ben mi Resulullah mı daha çok hidâyete mazharız.

İbn ül-Kevva—Şüphesiz Resulullah.

Ali—Sen Tanrının, Necran hıristiyanlarına "de ki gelin, oğullarımızı, oğullarınızı, kadınlarımızı, kadınlarınızı, nefislerimizi ve nefislerinizi çağıralım... Sonra Allah'a yalvaralım ve Allah'ın lâneti yalancıların üzerine olsun diyelim[40]" dediğini duymadın mı? Tanrı, sadece onların (yani Necran hıristiyanlarının) yalancı olduğunu bilmiyor mu idi? Bundan şüphesi mi vardı?

İbn ül-Kevva—Bu âyet onların aleyhine huccet mahiyetindedir. Sen ise hakemeyne razı olduğun gün kendi aleyhine hareketle kendinde şüphe yarattın. Sen kendinden şüphe ettikten sonra bizim senden şüphe-etmemize bir şey denebilir mi?

Ali—Tanrı: "De ki eğer sizler doğru sözlü kimseler iseniz Allah katından, bu ikisinden doğru yolu gösteren bir kitap getirin de ben de ona uyayım[41]" buyurmuyor mu?

İbn ül-Kevva—Bu da dolayısı ile onların aleyhindedir.

Ali, birçok delilller daha getirdi...

İbn ül-Kevva—Söylediğin sözlerin hepsinde doğrusun. Şu var ki hakemeyni kabul ettiğin vakit kâfir oldun.

Ali—Ben iki hakemi yani hakemeyni değil, yalnız Ebû Musa'yı, o da sizlerin zoru ile hakem tayin etim. Muaviye de Amr'ı hakem tayin etti.

İbn ül-Kevva—Ebû Musa kâfir idi.

Ali—Ne zaman kâfir oldu? Gönderildiği vakit mi? Hüküm verdiği vakit mi?

İbn ül-Kevva—Hüküm verdiği vakit.

Ali—Şu halde sen de tasdik ediyorsun ki ben onu hüküm verme yerine müslim olarak yolladım. Senin fikrince ben gönderdikten sonra kâfir olmuş... Resûl-ü Ekrem eğer bir müslümanı kâfirlere, hak dine dâvet için göndermiş olsaydı o adam da onları hak din yerine başka bir şeye davet etseydi bundan Resulullah mes'ul olur muydu?

---

[40] Kur'an-ı Kerim, III, 61 (Al-i İmran Sûresi 61. âyet).

[41] Kur'an-ı Kerim, XXVIII, 49 (Kasas Sûresi 49. âyet).

İbn ül-Kevva—Hayır olmazdı.

Ali—Şu halde Ebû Musa dalâlete düşmüşse bana ne? Ebû Musa'nın dalâletinden dolayı kılıçlarınızı omuzlarınıza asıp halkın yollarını kesmek size helâl olurmu?

Havâriç ileri gelenleri bu sözü duyunca cevaptan âciz kalıp "döngel, onunla konuşmayı bırak" diye İbn ül-Kevva'yı yanlarına çağırdılar ve inad ve ısrarlarına devam ettiler.

Bunun üzerine Hz. Ali, havâric ile savaşa hazırlandıydı ve Ebû Eyyub el-Ensârî'ye bir bayrak verdi. Ebû Eyyub da bu bayrak altına geleceklerin emin olduğunu bildirdi, daha sonra Kûfe'ye ve Medain'e gidip oralarda da aynı şeyi söyledi. Haricîler ileri gelenlerinden Nevfel b.Fervet ül-Eşcaî "Ali'ye karşı nasıl savaşabilirim, onunla savaşmak için elimizde delil yok. Ey ahalî dönünüz... Onunla savaşa hakkımız olduğunu anlayalımda öyle karşısına çıkalım" diyerek beşyüz kişi ile havâricten ayrıldı. Bir kısmı Kûfe'ye, yüz kadarı da Hz. Ali'ye sığındı. Dörtbin kadar olan havâricden, başkanları Abdullah b. Vehb er-Rasibî'nin yanında ancak bin sekizyüz kişi kaldı. Hz. Ali, askerlerine, haricîlerden önce savaşa başlamamalarını tavsiye ettiğinden havâricin saldırması bekleniyordu. Çok geçmeden hakikaten haricîler hücûma geçtiler, kanlı bir savaş başladı, fakat çarpışma sonunda onların içlerinden ancak 9–10 kişi kurtuldu gerisi, bir fasit ve cahilâne anlayış yüzünden hayatlarını kaybetti. Hz. Ali ölüler arasında dolaşırken "bedbahtlar! Sizi aldatan yanlış yola sürükliyenler bak sizi ne ziyanlara soktu" dedi. Onları kimin aldattığı sorulduğunda Ali "şeytanlar ve kendi nefisleri" cevabını verdi ve ölenlerin silâh ve hayvanlarını kendi askerlerine taksim edip köle ve cariyelerini serbest bıraktı[42]. Nehrevan savaşı, H. 38 yılı 9 saferinde (M.17 temmuz 658) günü vuku buldu.

Hz. Ali bu Nehrevan olayından sonra, şamlılar üzerine yürümek üzere Kûfe'ye yollandı ve Nuhayle'de ordugâh kurup yanındakilere, şehre girip çoluk çocuklarını ziyaretten sonra geri gelmelerini tenbih etti, fakat şehre girenler bir daha geri gelmediler böylece yanında bir kaç kişi kaldı. Hz. Ali şehre girip dokunaklı sözler ve hutbeler söyledi ise de fayda vermedi. Bir müddet sonra da Ebû Eyyub'un sancağı altına gelmiş fakat diğer haricîlerle savaşmamış olan haricîler bu defa nâdim olup Ali aleyhine döndüler. Ali bunlara Abdullah b. Abbas'ı gönderdi. Haricîler'le İbn-i Abbas arasında şu münazara cereyan etti:

---

[42] Bak al:-Ahbar at-Tıval, 244; el-Fark, 60; İbn al-Esir, III, 175.

Haricîler—Ali haklı iken mecbur olup hakemeyne razı oldu ise zafer kazandığı zaman (Cemel Vak'ası'nda) ne diye kendisi ile çarpışanlardan sağ kalanları esir almadı?

İbn-i Abbas—Hakem tayini hususunda icab eden cevabı aldınız. Cemel Vak'ası'nda savaşı kazandığı halde sağ kalanları esir almayışına gelince; anneniz Hz. Ayşeyi esir alırmıydınız? Bunun üzerine Havâric, parmaklarını kulaklarına tıkayıp "sus devam etme... Delil getirmekte kuvvetli olan dilini tut ey İbn-i Abbas" dediler. Bundan sonra Hz. Ali bu sapkın gürûhun üzerine hücûm ederek hepsi kılınçtan geçti ancak beş kişi kurtuldu.

Diğer Bazı Haricî Hareketleri

Benî Naciye'den olan Hırrît b.Râşit adında biri Hz. Ali ile Basra'dan birlikte çıkmış ve onunla Cemel, Sıffin ve Nehrevan vak'alarında bulunmuş ve hurucları anına kadar kendisiyle birlikte Kûfe'de kalmış olanlardan 800 kişi ile Ali'ye gelip "senin emrine itaat etmiyeceğiz, senin ardında namaz kılmıyacağız ve yarın senden ayrılacağız" dedi. Ali bunun sebebini sorduğunda "çünkü senin razı olduğun hakemin seni halifelikten hal'etti. Bu sebeple sana muhalifiz, Muaviye taraftarlarına da muhalifiz" dedi. Hz Ali'nin nasihatlarına kulak asmıyarak o gece arkadaşları ile birlikte Kûfeden çıktı. Hz. Ali bunların hareketlerini takip ettirdi. Bunlar da önceki sapkın Haricîler gibi, yeni İslâm olmuş bir köylüyü öldürdüler. Bu adamın içlerinde bulunan katili istendiğinde vermediler, bunun üzerine kendileriyle savaşa başlandı ve karanlık basıncaya kadar devam etti, geceleyin Ehvaza çekildiler. Vergilerden kurtulmak istiyen Ehvaz mecûsîleri ve hırsızlarla aynı fikirde ve itikadda olan bir kısım araplar Hırrît b. Râşid etrafında toplanıp Fars valisini sürüp attılar. Bunlar üzerine ikinci defa gelen kuvvetle Ramhürmüz dağlarında yapılan savaşta yenilip perişan olmuşsa da sonradan başka yardımcılar bulup onları tahrike muvaffak oldu. Ali bunun üzerine gene kuvvet yolladı. O, kendisi ile birlikte bulunan Havâric'e "ben sizin fikrinizdeyim. Alinin tahkim etmesini doğru bulmuyorum", kendi fikrinde olanlara "Ali hakem tayin etti, kendi hakemi kendisini hal, etti" demekle birlikte gizlice (Osmaniye = Şia'-i Osman) fırkasından olanlara da "ben sizin fikrinizi doğru buluyorum. Osman mazlum olarak öldürüldü" dedi. Sıffîn savaşının vuku bulduğu yılın zekâtını vermemiş olan kendi kabiledaşlarına da "sadakalarınızı ellerinizde sıkı tutun..." diyerek onların hareketlerini de tasvib etti. Hırrît b.Râşit o arada yeni İslâm olmuş halkı da etrafında topladı. Hz. Ali'nin yolladığı ordu onun-

la savaştı ve kendisini mağlup ve katl etti. Bundan başka o havalide birbirinden ayrı 5–6 Havâric grubu ayrı başkanlar idaresinde toplanıp Hz. Ali ordularıyla savaştılarsa da hepsi mağlûb oldu.

Hz. Ali'nin Bir Haricî Tarafından Şehid Edilmesi

Hicrî 39. yılda (milâdî 660) haricîlerden bir grup hac etmek maksadiyle Mekke'ye gelmişlerdi. Emir–i hac meselesinde Ali'nin ve Muaviye'nin memurları arasında ihtilâf çıktığından hacılar Şebib b.Osman'ı Emîr-i hac tayin edip haclarını ifâ ettiler.

Hac mevsiminden sonra Mekke'de kalmış olan Haricîler, Hz. Ali'yi ve Muaviye'yi kasdederek "cahiliye devrinde bile muhterem olan, İslâmiyette şânı daha yükselen Beyt-i Muazzam (Kâbe)'ın hürmetini bunlar bozuyorlar. Nefislerini adayanlardan bazıları bu iki adamı ortadan kaldırırsa yer yüzünden fesad kalkacağı gibi Kâbe'ye hürmet de yükselmiş olur, halk rahat yüzü görür ve ehl-i İslâm da kendilerine, bunlardan başka birini halife intihab ederler" dediler. Aslen Mısır ahalisinden olan Abdurrahman b.Mülcem el-Murâdî "ben Ali'nin hakkından gelirim" dedi. Orada bulunan Burek b.Abdullah et-Temîmî de Muaviyeyi katl edeceğini söyledi. Gene o konuşmada bulunan Amr b.Bekr et-Temîmî, Amr b.el-As'ın da bunlardan aşağı olmadığını ve bunu da kendisi katl edeceğini ifade etti. Üç kişi aralarında bu kararı verdikten sonra Receb ayında umre yaparak üzerlerine aldıkları cinayetleri o yılın ramazan ayının 17. günü işlemek üzere kararlaştırdılar; kılınçlarını zehirleyerek her biri gidecekleri tarafa hareket ettiler.

Abdurrahman b.Müclem, Kûfe şehrine geldi. Kinde kabilesinden bazı kimselerle görüştü. Maksadını gizli tutuyordu. Bir gün, Hz. Ali ordusu tarafından Nehrevan'da kendilerinden on kişinin katl edilmiş olduğu Teym er-Rebab kabilesinden bazı kimselerle konuşurken aynı kabileden o savaşta babası ve kardeşi katl edilmiş bulunan Katam adında gayet güzel bir kadın yanlarına geldi. İbn-i Mülcem bu kadına âşık olup ne yapacağını şaşırdı ve ne yapıp yapıp bununla evlenmek fikrine düştü. Kadın, babasının ve kardeşinin öcü alınmadıkça kendisi ile evlenemiyeceğini söyledi. Abdurrahman'ın evlenme hususunda ısrarı üzerine kadın 3000 dirhem, bir köle, bir cariye ve Hz. Alinin öldürülmesini evlenme şartları olarak ileri sürüldü. İbn-i Mülcem, ilk üç şeyi istemeğe hakkı varsa da sonuncuyu istemekle kendisiyle evlenmek istemediği mânası çıktığını söyledi. Çünkü Hz. Ali'yi öldürmeğe teşebbüs edecek kimsenin sağ kalması imkânsızdır. Katam ona şu cevabı verdi: "Meşgul

bulunduğu bir zamanı kolla. Eğer muvaffak olursan karı koca olarak birlikte yaşarız. Öldüremeyip de kendin öldürülürsen Tanrı katında elde edeceğin nimetler dünya nimetlerinden çok daha hayırlıdır". Bunun üzerine İbn-i Mülcem "Zaten ben sırf onu öldürmek maksadıyla buraya geldim" diyerek sakladığı sırrı açıkladı. Öcünü alacak birisiyle karşılaştığını anlıyan Katam ona yardım edecek bir kimse de buldu. Her ikisinin münâsip yerlerine, kılınç kesmesin diye ipek döşedi, sabah namazı vaktinde Kûfe'nin büyük camiine gittiler. İbn-i Mülcem sabah namazı kıldıran Hz. Ali'yi birkaç hançer darbesi ile ağır bir şekilde yaraladı ve Hz. Ali bu yaraların tesiriyle bir iki gün sonra vefat etti. Hicrî 40. yılın ramazan ayının 17. günü (milâdî 24 ocak 661)[43].

Hz. Ali'nin şehid edilmesinden sonra Kûfeliler, onun büyük oğlu Hasan'a biat ettiler yani halife tanıdılar. Hz. Hasan, hilâfeti kendisine terk etmesi için teklifler yapan Muaviye ile anlaşıp hilâfetten çekildi.

Ehl-i Nuhayle

Hz. Hasan hilâfeti Muaviye'ye terk ettikten sonra Nehrevan Vak'asında Ali'ye karşı savaşa iştirak hususunda vicdanî kanaatı olmadığından haricîlerden ayrılmış bulunan Ferve b.Nevfel, Muaviye'nin hilâfet makamına geçmesiyle mücadele zamanının geldiğini görerek harekete geçip, taraftarlarıyla Kûfe'ye girdi. Hz. Hasan henüz Kûfeden çıkmamış, Muaviye de ordusuyla gelip Nuhayle'ye konmuştu. Ehl-i Nuhayle Muaviye'ye taarruz ettiler. Muaviye, Şam askerlerinin bunlar karşısında mağlub olduklarını görünce bizzat Kûfe ahalisine bunları defettirmeğe muvaffak oldu. Ehl-i Nuhayle Müstevrid'e biat etmişlerdi. Bu sırada Muaviye, Mugîre b.Şûbe'yi Kûfe valisi tayin etti. Mugîre, yorgun olan halkı kendi hallerine terk etmiş olduğundan bu sükûnet devresinden istifade eden Nehrevan kılınç artıkları Müstevrid'e biat ettikten sonra yeni bir mücadeleye hazırlanmaktalarken bunlardan Hayyan b.Zıbyan ve diğer birkaç kişi yakalanıp hapse atılmıştı. Bu sırada Mugîre'nin ölümü üzerine hapiste bulunan bütün Haricîler dışarı çıkmış ve Hayyan'ın etrafında toplanmışlardı.

Evvelâ Hayyan, bunları savaşa ve ayaklanmaya teşvik eden bir hutbe okudu. Bundan sonra Muaz b.Cuveyn: "Ey ehl-i islâm! Vallahi

[43] Bak. J.Wellhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, Prof. Dr. Fikret Işıltan tercümesi, 1964, Ankara, sahife, 49. İslâm Ansiklopedisi, Ali b.Ebi Talib Maddesi. A.Cevdet, Kısas-ı anbiya, 1331, İstanbul, II, 132. Bazı kaynaklar, İbn-i Mülcem'in Hz. Ali'yi Cami'e gitmek üzere evinden çıktığı sırada yaraladığını yazmaktadırlar ki bu rivayet gerçeğe daha yakın görüyor.

biz bilsek ki zalimlere karşı savaşmamakta ve zulüm ve eziyet aleyhine ayaklanmamakta Tanrı katında mazuruz, elbette ayaklanmamayı ve isyan etmemeği daha kolay bulurduk, fakat biliyoruz ki mazur değiliz. Tanrı bize kalbi ve kulakları, zulmü def etmek ve zalimlerle savaşmak için vermiştir" diyerek Hayyan'a hitaben "uzat elini biat edeyim" diye ilk defa kendisi, sonra diğer orada bulunanlar biat ettiler. Bu sırada Kûfe'de, Muaviye'nin kız kardeşi Ümmülhakem'in oğlu Abdurahman vali idi. Haricîler, Muaz b.Cüveyn'in evinde toplanarak huruc ettiler. Bu sırada Hayyan şöyle diyordu: "Ey kavm! Allah sizi hayır için ve hayır üzerine topladı. Yemin ederim ki ömrümde İslâm olduğumdan beri bu günkü zalimlere ve haksız imamlâra karşı çıkışımızda duyduğum sevinci dünyada hiçbir şeyden duymadım. Bu çıkıştan kavuşacağım şehidliği, yemin ederim ki dünyaya değişmem". Kûfe valisi Abdurrahman bunlar üzerine asker göndererek Banıkya'da savaşa tutuşulup hepsi öldürüldü.

Basra Haricîleri

Hicrî 45. (M.665-666) yılda Ziyad b.Ebîhi vali olarak Basraya geldi. Meşhur hutbesiyle burada âsîlere ve şirretlere karşı şiddetle hareket edeceğini söyledi. Ziyad burada isyana meyilli muayyen kabileleri son derece sıkıştırarak kendilerini, Harîcileri yakalayıp teslim etmeğe mecbur etti. Bunlarla ayaklanmaya katılan bir kadını öldürttükten sonra çıplak meydana attırmıştı. Bu durum kadınların cesaretlerini kırmış ve ondan sonra Ziyad'a karşı isyana hiçbir kadında cesaret kalmamıştı. H.58. / M.667-8 yılda Ziyad'ın oğlu Ubeydullah ikinci defa Basra'ya vali oldu. Bu da babasının tuttuğu yolu takib ederek Haricîlere karşı şiddetli davrandı.

Havaric müctehidlerinden Belca adında bir kadın vardı. Basralı bir kimse, Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye el-Temimî'ye, Ubeydullah b. Ziyad'ın bu kadını yakalatacağını haber verdi. Ebû Bilâl, Belca'ya gidip durumu kendisine anlattı Kadın, "eğer beni yakalatırsa benden ziyade kendisi bedbaht olur (günaha girer). Bana gelince, benim yüzümden bir başkasının felâkete düşmesini istemem" deyip saklanmaktan vazgeçti. Ubeydullah bu kadını yakalatıp el ve ayaklarını kestirerek sokağa attırdı. Halk bunun başına toplanmıştı. Ebû Bilâl oradan geçerken onu gördü. Sakalını sıvazlıyarak kendi kendine "kalan ömrünü fedâdan, bu kadın senden daha ileride ey Mirdas" dedi. Ubeydullah b. Ziyad, işi daha fazla azıtan Haricîler'i hapsettirdi. Bu arada Ebû Bilâl Mirdas da hapsedildi. Hapishane memuru, Ebû Bilâl'in tatlı dilini ve fevkalâde

ibâdet ve taatını görerek bunun ,geceleri evine giderek sabahleyin hapse gelmesine müsaade etti. Vali Ubeydullah, yakalattığı Haricîleri öldürtmeğe başlamış, nihayet hapisteki haricîleri birbirlerine öldürtmeğe kadar varmıştı. Ebû Bilâl, bu haberi geceleyin evinde iken duymasına rağmen erkenden hapse gitmeye hazırlanırken ailesi mâni olmak istedi ise de Ebû Bilâl "Tanrı huzuruna, verdiği sözü tutmıyan bir hâin sıfatiyle çıkamam" diye hapishaneye geri döndü. Hapishane memuru valinin süt annesinin kocası olmakla Ebû Bilâl'in bu mertliğini valiye söyleyip affettirmişti. Buna rağmen Ebû Bilâl, Ubeydullah b.Ziyad'ın Haricîlere karşı şiddetini görerek tekrar ayaklanmaya kalktı ve arkadaşlarına "adâleti ayaklar altına almış ve âdil hareketi bir tarafa bırakmış olan bu zâlimlerin bizim üzerimize hâkim oldukları bir yerde oturulamaz. Vallahi bu duruma sabır, büyük günâhtır. Kılınç çekip yolcuları korkutmak da büyük günâhtır. Şu var ki bunların arasından çıkıp bize taarruz edenlerden başka kimseye kılınç çekmemek üzere hareket ederiz" dedi. Ebû Bilâl'in bu sözlerinin tesiri altında kalan Haricîler'den otuz kişi kadarı toplanıp kendisine (Mirdas'a) biat ettiler ve Basra şehrinden çıkıp gittiler. Bunlar kimseye taarruz etmiyor, fesat da çıkarmıyorlardı. Bunlar yalnız zulümden kaçmışlardı. Vali Ubeydullah, onların bu durumu devam ettireceklerine güvenemediğinden, üzerlerine iki bin kişilik bir kuvvet yolladı, onlar, daha savaşmadan bu orduyu geri çevirdiler. Ubeydullah bu defa dört bin kişilik bir kuvvet yolladı. Kendi anlayışlarına göre bir hak ve adâletten başka bir istekleri olmayan Ebû Bilâl Mirdas ve arkadaşları bunlara karşı da cesaretle çarpıştı. Karşılaşma günü Cuma olmakla Cuma namazı vakti Ebû Bilâl onlardan izin istemiş her iki taraf cuma namazı için savaşa bir ara vermişler iken Basra askerleri namazlarını daha erken bitirerek Haricîler üzerine saldırıp onlar daha namazda iken hepsini öldürüp Ebû Bilâl'in kesik başını Basra'ya getirdiler.

Bu Ebû Bilâl, Hz. Ali ile Sıffin'de bulunmuş ve hakemeyn mes'elesi üzerine Nehrevan'da hazır olup buradan sağ kalanlar içinde kurtulmuştu. Bu zatı, gerek Havâric, gerek sair İslâmî fırkalar beğenir. Şia dahi bunun Hz. Hüseyne "Ben havaric itikadında değilim; ben yalnız senin babanın dini üzereyim" diye yazmış olduğunu iddia ederler. Mûtezile de "cevr-i sultana karşı kıyam ve hakka dâvete ikdam" etmiştir diye bunun taraftarı idiler. Gayet âbid ve müctehid idi. Kadınların savaşa katılmasını doğru bulmaz, kendisine taarruz etmiyenlerle savaşmazdı. Ebû Bilâl bir gün bir arabın devesinin yarasına sıcak katran sürerken devenin ıztırabını görmüş, bayılıp yere düşmüştü. Arap onu sar'alı sanarak eğilip kulağına bir şeyler okumuş, ayıldığında arap durumu an-

latmış Ebû Bilâl "senin korktuğun şey bende yok. Deven sıcak katrandan muzdarip olunca cehennem katranını hatırladığımdan bayıldım" diyerek ceennem korkusundan bayıldığını söylemişti.

Ubeydullah'ın babası Ziyad b.Ebîhi de bunun kardeşi Urveyi, haklı bir itirazından dolayı öldürtmüştü. Ziyad, Urve'nin öldürülmesi sırasında evvelâ onun ellerini ve kulaklarını kestirmiş, ona: "nasılsın" diye sorunca "benim dünyamı kendi âhiretini mahv ettin" cevabını vermiş ve aralarında şöyle bir konuşma geçmişti:

Ziyad—Ebû Bekr ve Ömer haklarında ne dersin?

Urve—Hayır ve sena.

Ziyad—Osman hakkında?

Urve—Hilâfetinin altı yılında kendisine bağlılığım vardı, sonra vaz geçtim ve kâfir olduğuna şahadet ederim.

Ziyad—Ali hakkında?

Urve—Tahkime kadar taraftarı idim, sonra vazgeçtim.

Ziyad—Muaviye'ye ne dersin?

Urve—Ağır bir şekilde Muaviye'ye küfür etti.

Ziyad—Benim hakkımda fikrin nedir?

Urve—Senin evvelin zina ve âhirin yalandan bir nesebtir[44]. Sen de bu ikisi arasında Tanrıya âsîsin.

Ziyad bunun üzerine Urve b.Udeyye et-Temimî'nin boynunu vurdurup sonra onun kölesini çağırttı.

Ziyad—Urve'nin halini bana tarif et.

Köle—Uzun mu kısa mı söyliyeyim?

Ziyad—kısa.

Köle—gündüz saim, gece kaimdir (gündüz kendisine asla yemek getirmedim, gece de aslâ döşek sermedim)[45].

---

[44] Bak: Şehrestanî, al-Milel ve'n-Niha, 1948 Mısır baskısı, I, 178 vd.

[45] Ziyad b. Ebihi, hicretin birinci yılında (m. 622) Ebû Süfyan'ın sulbünden dünyaya gelmiştir. Fakat piç olduğundan Ebû Süfyana nisbet edilemeyip (Ziyad b. Ebihi) yani babasının oğlu diye adlandırılmıştı. Kendisi sonra İslâmiyet'e büyük hizmetler etmiş olup devrinin dört arap dahîsinden biri idi. Hz. Ali'nin hilâfeti sırasında onun Fars bölgesi valisi olarak büyük hizmetler etmişti. Bu büyük komutan ve devlet adamından istifade etmek istiyen Muaviye onu kendi nesebine iltihak etti ki, bu iş şöyle oldu: Hicrî 44 / 664-5 yılında büyük bir mecliste şahitler dinlenerek Ebû Süfyan'ın Sümeyye adlı fahişe ile zina ettiği ve ondan Ziyad'ın doğduğu isbat edildi. Böylece Muaviye onu nesebine katarak baba bir kardeşi olmak üzere kabul etti. Fakat halk gene kendisini Ziyad b.Ebihi diye çağırıyordu. Ziyad bu hususta bir tedbir düşündü: (Ebû Süfyan oğlu Ziyad'dan mü'minlerin annesi Ayşeye) diye Hz. Ayşeye bir mektup yazdı. Maksadı bu ünvan ile bir cevap almak ve onu kendisine senet yapmaktı. Gerçekten Hz. Ayşeden kendisine öyle bir cevap gelseydi kuvvetli bir tutamak olurdu. Hz. Ayşe ise yazdığı cevabın hitap kısmında (mü'minlerin annesi Ayşeden babasının oğlu Ziyad'a) diye yazmakla Ziyad'ın arzusu boşa çıktı. Bak. A. Cevdet Kısas-ı Enbiya, 1331 İstanbul, II, 164 vd.

Hariciler (Marika) Hakkında Genel Mutalaa

Buraya kadar, Haricîlerin nasıl ortaya çıktığını ve onların kafalarının ters işlemesinden, yanlış fikirlere saplanmış olmalarından dolayı yaptıkları kötülükleri ve kan dökmeleri gördük. Bu cahil gürûh bir kere çarpık fikirlere saplanınca kendi aralarında da ihtilâflar çıkmış ve onlardan muhtelif kimseler bazı topluluklar teşkil edip baş çekmiş böylece bir sürü Haricîler kolu meydana gelmiştir. Bunlardan belli başlılarını burada göreceğiz, fakat bunların zikrine geçmeden Haricîlerin müşterek noktaları hakkında kısaca söz etmek istiyoruz.

Haricîlere, doğru yoldan (tarik-ı hidâyetten) muruk[46] yani huruc ettiklerinden dolayı Mârika da denir. Onlar kendilerine el-Şurat (tekili: şârî) satanlar, yani "canlarını Tanrı uğruna satanlar" terimini kullanıyorlardı. İslâmda ilk ayrılık, ihtilâf ve bid'atlar Mârika tarafından zuhur etmiştir. Yukarıdan beri gördüğümüz gibi Sıffîn Savaşı dolayısiyle ortaya çıkan hakemeyn meselesi Mârikanın zuhuruna sebep olmuştur.

Mârika veya Havâric'in bid'atı Kur'an-ı Kerîm, zamanımızdaki bazı sapık fırkalar gibi yanlış tefsir etme ve anlamadan ileri gelmiştir. Kendilerinin niyetleri Kur'an-ı Kerîme karşı gelme değildir. Haricîlerin çoğu Kur'an okur fakat fıkıh bilmez bir takım cahil arap taifesi idi. Ufak bir hadisede fetva inceliklerini bilmediklerinden birbirlerini kâfir sayarlar. Hz. Osman ile Hz. Ali haklarında "Tanrının indirmediği şey ile hükm etmişlerdir" diyerek onları kâfir saymaya kadar ileri gitmişlerdir[47].

Haricîlerin ayırıcı özellikleri: câhilâne kahramanlık duyguları, Kur'ân âyetlerinin kelimelerini keyfi şekilde anlamak, ahmakça bir fedakârlık, dik kafalılık, ölümü hiçe saymak, tehlikelere atılmaktır. Bu hareketlerin bazıları heves mahsulü idi. Bazısı da âsap bozukluğundan ileri geliyordu. Yoksa mücerret kahramanlık göstermek ve mezheplerine şiddetle sarılmak eseri değildi.

Bunların çoğunda sözde İslâm'a samimiyetle hizmet etmek düşüncesi hâkimdi; fakat bu hususta yanlış yoldan yürüdüler, ters bir yön tuttular ki hataları burada idi. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Hz. Ali, onlarla görüşmek üzere Abdullah b.Abbas'ı gönderdi. İbn-i Abbas yan-

[46] Muruk, kuud vezninde, okun, nişanın ilerisine geçip hedefin dışına çıkması mânasında dır. Bu kökten gelen mârika, havarice ıtlak olunur. Din-i Muhammedi'den, okun hedefin dışına çıkması gibi çıktıkları için bu kelime ile adlandırılmışlardır. Bk. Kâmus, muruk ve mârika maddesi.

[47] Bak: İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, 1341, İstanbul, II, 117 vd.

larına gelince onu izaz ve ikramla karşıladılar. İbn-i Abbas onlar arasında öyle kişiler gördü ki uzun müddet secde ede ede alınları dağlanmış gibi yara olmuş, elleri yere çöken deve dizleri gibi nasırlaşmış, sırtlarında yıkana yıkana eskimiş gömlekler vardı. Bunların, akidelerinde ihlâs üzere olduklarında şüphe oyk, fakat bu ihlâsın noksan tarafları da çok. Bir kere din anlayışları yanlış. Dalâlete sapmışlar, dinin özünü anlıyamıyorlar. Kendi fikirlerinde olmıyan veya kendilerine muhalif her müslüman'ın kanını helâl saymaları büyük hatâdır. Müslümanın kanı daima mâsumdur[48].

Bunlar hep cahil kimselerin, İslâmiyetteki bazı anlaşılması evvelden bir takım başka bilgiler edinmeğe bağlı meseleler üzerinde fikir ileri sürmesinden meydana gelmiştir. Selefiye bize bu hususta en doğru yolu göstermiştir. Sahabe ve tâbiîn mezhebinde bulunan fıkıhçılar ve hadisçiler demek olan selefiye tarikı, tarîk-i Kur'ândır. Tarik-i Kur'ân yani Kur'ân yolu, Tanrıyı ululamak hususunda mübalâğa edip tafsilâta dalmamak, Tanrının varlığını, yerdeki ve gök yüzündeki cisimlerin parçalarıyla istidlâl edip derine girmeği terk etmek, başka bir deyimle münakaşayı mûcib ve halli müşkil bir takım mes'elelerle uğraşmamak, ancak Kur'ânı Kerim'in gösterdiği gibi aklî ve naklî delillerle iman akîdelerini isbat etek yoludur ki salim yol da budur. Selefiye'nin dayandığı ve tâkip ettiği yedi temelden biri olan "sükût" kaidesine herkes uyarsa hiçbir ihtilâf çıkmaz. Sükût kaidesi şudur:

"Câhil müteşabih umuru sormamak, âlim e sorarsa ona cevap vermemektir. Çünkü cahil bunları sormakla akîdesini tehlikeye sokar. âlim de ona cevap vermekle şüphe kapısını açar, bid'atı kolaylaştırır. Avam müteşabih umuru sorarsa ondan men olunur. Nitekim Hz. Peygamber, (kader meselesi)'ne dalan ashabı men etmişti. Hz. Ömer de (الرحمن على العرش استوى)[49] âyetinin mânasını soran birisini Basraya sürgün etti. Gene aynı şekilde "Kur'ân mahluk mu? değil mi?" diye soru soran şahsı da sıkıştırmış ve men etmişti Gerçekten usûl-ü dinden olan ahkâm hakkında söz söylemek, münazara etmek caizdir. Ancak karşıdaki anlamadan âciz olursa onun dalâlete düşmemesi için "halka anlıyabileceklerini anlatınız" sözünü uyarak bazı hususları bildirmemek caiz olur[50]".

Haricîler (mârika), üzerlerinde bir siyasi hâkim, halife bile olsa istemezlerdi. Hz. Osman ile Hz. Ali'den teberrîyi her ibadetten önce

[48] Bak: M. Ebû Zehra, Ebû Hanife, O. Keskioğlu ter. Ankara, 1962, ss. 122 vd.
[49] Bak. Taha sûresi, âyet: 5.
[50] Bak: İzmirli İ. Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, I, 98-99.

sayarlar ve nikâhı ancak bu teberrî ile sahih kabul ederlerdi. Hariciler kendi darlarına dar-ı îman ve hicret, dar-ı islâmı dar-ı harp saydıklarından cemaatlarıyla, dârlarıyla İslâm cemaatından, dâr-ı müsliminden ayrılmışlardı ki böylece kan dökmekle, mal zabt etmekle, elde kılınç isyanla müslümanlar arasında büyük fitre meydana getirmişlerdir. Haricîler vaîd-i İlâhi'yi isbatta mübalâğa ediyorlar, measîyi îmandan saymıyorlardı.

Haricîler üç meselede ittifak etmişlerdir:

1- Mü'min, takî olandır, yani nefsini haramdan ve şüpheli şeylerden saklıyandır.

2- Osman, Ali ve bu ikisini tevellî edenler mü'min değildirler. Bundan dolayı Hakemeyn, Ashab-ı Cemel, Hakemeynin tahkimine razı olan, hakemeyni veya hakemeynden birini tasvib eden kâfirdir.

3- İmam-ı zâlime karşı ayaklanma vâcibdir[51].

Ehl-i bid'at dediğimiz fırkaların tedvin edilmiş olarak üç nevi fıkhı vardır: 1- Fıkh-ı İbazî, 2- Fıkh-ı Zeydî, 3- Fıkh-ı İmamî (şia). Haricîler birçok şûbelere ayrılarak en sonra İbaziye şubesi zuhur etmiştir ki bu ibaziye ehl-i sünnete en yakın olan haricîlerdendir. İleride göreceğimiz gibi İbaziyenin uleması, tedvin edilmiş kitapları, fıkıhları vardır. Afrikada beşinci mezhep Mârika, bilhassa İbaziye mezhebidir. Zengibarlıların resmî mezhebi İbaziye (Beyaziye) mezhebidir. Haricîler'in diğer kollarının hiçbirinin tedvin edilmiş fıkhı yoktur.

* * *

Şimdi bu genel mülahazadan sonra haricîlerin en büyük ve gaileli kolları olan "Ezarika" ve "Necedat"ın münasebetlerinden bahsettikten sonra bunların kavillerini ayrı ayrı kaydedeceğiz.

Ezarika ve Necedat Münasebetleri

Ebû Bilâl Mirdas'ın katlinden sonra, Basra valisi olan Ubeydullah b. Ziyad, Haricîleri şiddetle takib ve tazyike başladı. Hicrî 64 (M.683) yılında bunlar, Mekke'ye gelip Abdullah b.Zübeyr'e iltihak ettiler. Halife olarak Şam'da Muaviye b.Yezid'e biat olunduğu vakit Hicaz'da (Mekke'de) Abdullah b.Zübeyr'e biat edilmişti.

Havaricden Nafi b.el-Azrak, Mekke'de ayaklanmış olan bu zata katılmak üzere arkadaşlarını teşvik etmiş ve eğer Abdullah b. Zübeyr aynı fikirde ise kendisine katılıp onun düşmanlarıyla savaşmalarını,

[51] Bak: Aynı eser, sahife 118-119.

değil ise kendisini Kâbe'den sürüp çıkarmalarını söylemişti. Abdullah b.Zübeyr b.Avvam bunların gelişlerinden memnun olup kendileriyle aynı fikirde olduğunu söylemekle bunlar Muaviye b. Yezid'in ölümüne kadar şamlılara karşı kendisi ile birlikte savaşmışlardı. Şamlılar Mekke'den gittikten sonra bunlar toplanıp Abdullah b. Zübeyr'in kendileriyle aynı fikirlerde olup olmadığını tahkik etmeden vuku bulan yardımlarını doğru bulmadıklarından ve daha kısa bir müddet önce kendilerine karşı gerek Abdullah ve gerek babası, "Osman'ın öcü" diye bağırarak harb ettiklerinden, Cemel Vak'asında Osman b. Affan hakkındaki fikrini sormağa karar verdiler ki eğer Osman'dan teberrî eder ise kendileriyle aynı fikirde olduğuna ve eğer etmezse kendilerine düşman bulunduğuna hükm etmeleri lâzım geliyordu. Bunlar Abdullah b.Zübeyr'in yanına gelip bu husustaki fikrini sordular. Abdullah, o sırada yanında kendi adamlarından az kimse bulunduğundan "kalkacağım zaman geldiniz, yatsı vakti gelin söylerim" dedi. Onlar gittikten sonra kendi silâhlı adamlarını çağırdı. Haricîler, kararlaştırılan zamanda geldiler. Nafi b.el-Ezrak ve Ubeyd b.Hilâl, Abdullah'a doğru ilerlediler ve Nafi: "Ey İbn üz–Zübeyr; Tanrıdan kork ve müstebit haine buğz et ve en önce dalâlet yolunu açmış ve hadiseler çıkarıp Kur'ân hükümüne aykırı hareket etmiş olana düşman ol. Eğer bunları yaparsan Tanrını kendinden razı eder ve şiddetli azabtan kurtulursun..." deyip Hz. Osman'dan yüz çevirmesini istedi. Bu, sözünü tamamladıktan sonra çok iyi konuşan Ubeyde b. Hilâl de söze başlayıp "Tanrı, kendine inanıp ona kulluk etmeğe dâvet için Hz. Muhammed'i Peygamber gönderdi. Müslümanlar kendisine katıldılar, Peygamber ölümüne kadar Kur'ân-ı Kerîm ve yüce Tanrı emrine uygun olarak amel ve hareket etti. Hz. Ebû Bekr ve Ömer de Kur'ân ve sünnetle amel ve hareket ettiler. Sonra Osman, Halife seçildi, o akrabasını tercih etti ve onları öne geçirdi. Zulme karşı ayaklananları döğdürdü, Hz. Peygamber'in Medine'den tard ettiği kimseleri geri getirdi. Sabikûnu döğdü, sürgün ettirdi. Ganimetleri alıp Kureyş'in fâsıkları ve arabın kopukları arasında taksim etti. Tanrıya, kendisine taat için söz vermiş olanlardan bir taife gelip kendisini öldürdü. Biz Osmanı öldürenlerin taraftarlarıyız ve İbn-i Affan ve onun taraftarlarından biriyiz. Sen ne dersin ey İbn-i Zübeyr?" dedi[52].

Abdullah b.Zübeyr şu cevabı verdi: "Söylediklerinizi pekâlâ anladım. Resulullah, ifâde ettiklerinizin de üstündedir. Hz. Ebû bekr ve Ömer haklarında söylediklerinizi de anladım. Bunlar hakkında çok güzel ve çok doğru söylediniz. Hz. Osman hakkında söylediklerinizi de

[52] Bak: Ebu'l-Abbas el-Muberred, el-Kâmil, 1937 Mısır tab'ı, III, 1023 vd.

anladım. Bugün İbn-i Affan'ı ve onun mes'elesini benden daha iyi bilen bir canlı olduğunu sanmıyorum; kendisi hakkında intikam sesleri yükselmeye başladığı ve yapılan her itiraza cevap verdiği zamanlar kendisinin yanında idim. İtiraz edilen hiçbir maddeyi cevapsız bırakmadı. Bundan sonra güya kendilerinin öldürülmeleri hakkında yazmış olduğu mektubu getirdiler. Onlara bu mektubu kendisinin yazmadığını ve iddiaları için beyyine göstermelerini ve eğer delil gösteremezlerse yemin ile kendilerini temin edeceğini söyledi. İtiraz edenler ne delil buldular ne de kendisinden delil istediler ve sonra üzerine hücum edip şehid ettiler. Diğer itham edilebilecek maddelerinizi de duydum. Onlar da öyle değil. Ben sizi ve burada bulunan diğer kimseleri şahid gösteririm ki dünya ve âhirette gerek İbn-i Affan'ın ve gerek onun taraftarlarının taraftarı, düşmanlarının düşmanıyım" dedi. Bunun üzerine her iki taraf birbirinden ayrıldı, Haricîler Mekke'den çıkıp bir kısmı Basra'ya, bir kısmı Yemame'ye gittiler.

Nefi b.el-Ezrak'ın, Haricîler arasında bölünmeye sebep olan hareketlerine gelince: Taberî Tarihin'de görüldüğü üzere[53] bunlar Basra'ya geldikleri vakit aralarında bir ihtilâf olmayıp cümlesi Ebû Bilâl Mirdas'ı kendilerine başkan seçmiş bulunuyorlardı. Bir gün bunlar toplanıp "çoktan beri bizden Allah yoluna hurûc eden çıkmıyor, ulemamız ayaklanıp halka ışık tutup onları dine dâvet etmelidirler. Ehl-i takva ve ictihad olanlarımız da kalkıp Tanrımıza iltihak ile Tanrı katında mûteber şehidlerden olmalıdırlar" dediler. Bunların bu toplantısı sırasında Basra'nın içi çok karışık bir durumda idi; şehir halkı, vali Ubeydullah b. Ziyad aleyhine ayaklanmış ve hapiste bulunan 400 kadar haricîyi kendilerine yardımcı olmak üzere hapisten çıkarmış veya orada bulunan haricîler, hapishane'yi kendileri yarıp çıkmışlar Ezd ve Rebia kabileleri savaşıyla meşgul bulunan ahali, bunları başı boş bırakmıştı. Bunlar Nafi b. el-Azrak'ın etrafında toplanmışlardı. Haricîlerden olmıyan şehir halkı kendilerine geçici bir vali seçince haricîler Basra'da duramayıp H.64 / M.684 Şevval ayında 350 kişi ile çıkıp Ehvaz'a gittiler. Bunlar Ehvaz'daki memuru çıkarıp bir ay kadar hiç kimseye dokunmadan ve aralarında hiçbir anlaşmazlık çıkmadan yaşadılar. Nafi b. el-Ezrak, kendisine katılmıyanlara taraftar olmanın caiz olmadığını ve katılmayıp ayrılmış bulunanların kurtuluşa erişemiyecekleri fikrinde bulunup arkadaşlarına "Tanrı hurûcunuzu, hakkınızda bir lütûf kıldı. Sizden başkalarının göremedikleri gerçekleri size gösterdi. Biliyorsunuz ki yalnız Tanrının şeriatını ve emirlerini istiyerek çıktınız. Hareketinizin

[53] Bak: Taberî Tarihi, 64–65. hicrî yılları vukuatı.

öncüsü onun emri ve rehberiniz Kur'ân-ı Kerîm'dir ve yalnız ona uyar, onun gösterdiği yoldan gidersiniz değil mi?... Evet, sizin taraftar olduğunuz kimseler hakkındaki hükmünüz, Peygamber'in, taraftarları hakkındaki hükümünün aynı olduğuna da şüpheniz yoktur değil mi? Nitekim Hz. Peygamber'in düşmanları hakkındaki hükmü de sizin düşmanlarınız hakkındaki hükmünüzün aynıdır. Bugün sizin düşmanlarınız, Tanrının ve Peygamber'in de düşmanlarıdırlar. Birçok âyetlerde onların velâyetini ve aralarında oturmayı, şehadetlerini, kestiklerini yemeyi ve onlardan dine dair bilgi kabul etmeyi, onlarla evlenmeyi haram kılmıştır. Bizim bunları bilişimiz Tanrı katında aleyhimize bir delil teşkil eder. Binaenaleyh bizim kendilerinden ayrılmış olduğumuz kimselere bunları bildirmemiz lâzımdır. Tanrının bildirdiği şeyleri gizlemiyelim".

Nafi b.el-Ezrak'ın ileri sürdüğü bu fikirleri hepsi kabul ettiler[54].

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Makâlât el-İslâmiyyin adlı eserinde, bu ihtilâfı bunlar arasında en önce kaadeyi yani onlarla aynı fikirde olup da ayaklanmaya katılmamış olanlardan teberrîyi ve kendilerine katılanlara muhabbetle kendilerine katılıp göç etmiyenleri tekfir ve şirke nisbeti ihdas edenin bir kavle göre Abd-i Rabbihi el-Kebir ve diğer bir kavle göre de Abdullah b. el-Vasin olduğunu söylüyor ki el-Fark Beyn el-Fırak sahibi Abdülkahir Bağdadî de bu kavillerle beraber bunlara bir de Abd-i Rabbihi es-Sağir'i katıyor. Bu iki kitabın ifâdesine göre başlangıçta Nafi b. el-Ezrak bu kavil sahibine muhalefetle kendisinden teberrî etmiş idi ise de bu kavil sahibinin ölümünden sonra onun bu fikirlerini kabul ile evvelce kendisine uymamış olduğundan kendini tekfire lüzum görmemiş olduğu gibi bu kavil sahibinin ölümünden önce diğer ona uymamış olanları da kâfir saymamıştır. Kāidîn'i dahi kâfir saymamalarından dolayı Muhakkime-i Ula'yı tekfir etmiyerek bu noktanın kendilerine gizli kaldığını söylemekle yetinirler. Müberred'in Kâmili ile Ensab ül-Eşraf'da aralarında en önce ihtilâf çıkaranın Beni Hâşim'in bir kölesi olduğu yazılıdır. Bu köle "halka taarruz ve çocukların katli helâldır, bize muhalefet edenler müşriktir" demiş Nafi bunu tekfir etti ise de köle "eğer Kur'ân'dan bir delil getirmezsem beni katl et" diye karşısına dikildi ve ("Nuh Peygamber demişti-Ey Tanrım! Bu kâfirlerden yer yüzünde eyleşen hiçbir kimse bırakma. Çünkü eğer bırakacak olursan onlar senin kullarını yoldan çıkaracaklardır. Bütün doğurdukları, doğuracakları da birtakım utanmazlar, tanımazlar ola-

[54] Bak: İbn al-asir, IV, 81 ve Taberî 64–65. yılları vukuatı.

caklardır[55]" âyetini okudu. Halbuki çocuk ve kadınların öldürülmelerinin haram olduğuna dair Sahih-i Müslim'de hadîsler vardır). Bunun üzerine Nafi, bu kölenin fikrini kabul, kendilerinden olmıyanların küfrüne hüküm ile cümlesinin ehl-i cehennem olduklarını, çocuklarının katli lâzım geldiğini, kendilerine iltihak edenlerin imtihanı icab edeceğini ve bütün ehl-i islâmın arap kâfirler gibi olup ya kendi fikirlerini kabul veya katl edilmeleri lâzım olduğunu söyledi[56]. Dar-ı İslâm'ın Dar-ı Küfür olduğunu ve kestiklerini yemenin caiz olmadığını, kadınlarıyla evlenmenin ve miraslarının haram olduğunu, kaaidinin dahi kendileriyle aynı fikirde olmıyanlar derecesinde bulunduklarını "görmüyor musun o kimseleri ki kendileriyle vuruşmadan elinizi çekin. Namazı kılın, zekâtı verin denildi sonra da bu vuruşma boyunlarına borç olunca içlerinden bir kısmı Allah'tan korkarcasına, belki daha da çok insanlardan korkarak dediler: "Ey Tanrımız! Sen şu savaşı ne diye boynumuza borç yazdın. Bu savaşı yakın bir güne kadar geciktirseydin ne olurdu. De ki dünya gönenmesi az sürer sakınanlar için öbür dünya daha iyidir. Orada size kıl kadar kıyılmıyacaktır[57]". "Ey insanlar içinizden her kim dininden dönecek olursa Allah bu gibilerin yerine, sevdiği, kendisini de seven ulusu getirecektir. Bunlar insanlara karşı çok alçak gönüllü, Allah'ı tanımıyanlara karşı da çok sert olacaklardır...[58]" "Çöl araplarından bir nicesi engeller ileri sürerek kendilerinin bırakılması için geldiler. Tanrıyı, elçisini yalancı sayanlar da geride kaldılar. Bunlardan Allah'ı tanımıyanlar acıklı bir azaba uğrayacaklardır[55]" âyetlerinden çıkarıyordu.

Nafi b. el-Ezrak'ın ortaya atmış olduğu bu meseleden dolayı havâricten bazıları kendisinden ayrıldılar. Taberî ve İbn ül-Esir'e göre bunlar içinde bulunan Necdet b.Âmir, ayrılırken buna takıyyenin cezası hakkında: "Firavungillerden olup da inancını gizli tutmakta olan biri dedi: Siz benim Rabbim Allah'tır diyen bir kimseyi öldürecek misiniz? Oysa ki bu kimse size Tanrınızdan apaçık belgeler de getirmiştir. Kaldı ki bu kimse yalancı ise, kendinedir. Yok, eğer doğru söylüyorsa, sizi korkuttuğu azabın bir parçası olsun başınıza gelecektir. Tanrı çok azıtanları, çok yalan söyliyenleri doğru yola iletmez[60]", âyetleri ile delil getirdi ve kâidînin kendilerinden olduğunu, şu kadar var ki imkân hususunda cihadın efdal bulunduğunu da söyliyerek:

[55] Kur'an-ı Kerim, Nuh Sûresi, 26–27. âyetler.
[56] Bak: Abdülkahir Bağdadî, al-Fark, Mısır, 1948 tab'ı, sahife, 52 vd.
[57] Bak: Kur'an-ı Kerim, Nisa Sûresi, 77. âyet.
[58] Bak: Kur'an-ı Kerim, Maide Sûresi, 54. âyet.
[59] Bak: Kur'an-ı Kerim, Tevbe Sûresi, 90. âyet.
[60] Bak: Kur'an-ı Kerim, Mümin Sûresi, 28. âyet.

"İnananlardan hiçbir engelleri olmaksızın savaştan geri kalanlar Tanrı uğrunda mallarıyla, canlarıyla savaşanlarla bir olamazlar. Tanrı mallarıyla, canlarıyla savaşanları, savaştan kalanlardan kat kat üstün kıldı. Tanrı bunların hepsine cennet için söz verdi. Savaşanları savaştan geri kalanlardan pek büyük bir karşılıkla üstün kıldı[61]"

âyetini okudu ve dar-ı küfürde ikâmetin helâl olduğunu ve ikrar-ı îmanla kendilerine gelenlerin imtihanı icab etmiyeceğini beyan etti.

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Nafi b.el-Ezrak'ın ortaya çıkardığı meseleler arasında kendilerinden başkaları hakkında (Allah rahmet etsin) şeklindeki Tanrıdan rahmet dilemeği men etmiş olduğunu kayd ediyor. Bundan başka bu zatın kitabını kaynak almış olan el-Fark Beyn el-Firak sahibi ve bunlardan iktibaslarda bulunmuş olan Şehrestanî de Nafi b.el-Ezrak'ın "Tanrının, ehline te'diyesi ile bizi yükümlü tuttuğu emanetleri helâl ettiğini, çünkü onlar katında ehl-i islâm müşrik olduğundan emanetlerin kendilerine te'diye olunmaması lâzım geleceğini söylediğini, muhaliflerinin kadın ve çocuklarının katlini va'cip saydığını, mürtekib-i kebirenin kâfir olacağını ve dar-ı hicrette bulunup izhar-ı îman edenlerin kat'î surette Tanrının rızasına mazhar olduklarını kabul ettiğini, seyf âyeti (Beraet Sûresinde) nâzil olalıdan beri kıtalden el çekmiş olanların hep kâfir oldullarını söylediğini zikr etmektediler[62].

Nafi b.el-Ezrak'tan ayrılanlar, kendi aralarında bulunan Necdet'e biat ettiler ve Yemame'ye geldiler. Yemame'de, Ebû Tâlût adında birinin etrafında toplanmış olan hariciler de bunlara katılıp Necdet'e biat ettiler. Necede, Yemame'den Nafi b. el-Ezrak'a, ilk inancına dönmesi için şu mektubu yazdı: "Besmeleden sonra, ben seni yetimlere karşı şifalı su, zaiflere karşı, müşfik bir kardeş gibi bilirim. Tanrı uğrunda yaptığın işlerde hiç bir kınayıcının kınamasına önem vermezsin ve zalimlere yardım etmek aklından geçmez. Sen ve senin arkadaşların bu yolda idiler. (Eğer âdil imama Allah bütün kullarının ecri kader ecir vereceğini bilmemiş olsaydım müslimlerden iki kişinin bile başına geçmezdim) dediğini unuttun mu? Allah'ın rızasını istiyerek nefsini Rabbinin taatında sattığın ve tam hak ve hakikata isabet ettiğin zaman şeytan sana sıvandı ki ona senden ve senin arkadaşlarından daha ağır basacak yoktu ve seni eğdi, ezdirdi. Allah katında mâzur olan kaade ve zuafa-i müslimini tekfir ettin. Allah:

[61] Bak: Kur'ân-ı Kerim, Nisa Sûresi, 95. âyet.
[62] Bak: Abdülkahir Bağdadî, el-Fark Beyn el-Fırak, 1948 Mısır baskısı, 53 vd.

"Bitkinler, hastalar, geçineceği olmıyanlar, Tanrıya, onun elçisine uydukça günâh yoktur. Tanrı uğrunda iyilik edenler için de öyle!

Tanrı yarlıgayıcıdır, esirgeyicidir[63]"

buyurduktan sonra onları iyi kimseler olara vasıflandırmaktadır. Bundan sonra çocukların katlini helâl saydın. Halbuki Resulullah onların katlini men etmiştir. Tanrı bu hususta:

"Her kim doğru yolu tutarsa kendi için tutmuş olur. Her kimde eğri yola saparsa yine kendine karşı sapmış olur. Hiçbir günâhlı başkasının günâhını yüklenmez. Biz önce bir elçi göndermedikçe de azaba uğratıcı değiliz"

buyuruyor ve o, kaadeyi hayr ile zikr etmiştir. Her ne kadar mücahidleri takdim (öne geçirme) ve tercih etmişse de mücahitlerin takdim ve tercih olunmaları onların atılmalarını icab ettirmez. Tanrının bu husustaki emrini işitmedin mi? (Nisâ Sûresi 95. âyetini kasd ediyor). Tanrı bunları mü'minler zümresinden zikretti ve mücâhitleri de bunlardan üstün tuttu, sana muhalefet edenlere emânetlerinin tediye edilmemesi lüzumuna kail oldun. Tanrı ise emânetlerin ehline verilmesini emr ediyordu[64]."

Bu mektuba Nafi b.el-Ezrak da şu cevabı yazdı: "Besmeleden sonra. Bana vaaz ve nasiyatını ihtiva eden, önceki hâl ve şanımı, hak ve sevabı amaç edinmiş olduğumu bildiren mektubunu aldım. Tanrı beni, işittiği sözlerin en iyisine uyan kullarından etsin, Kaade'yi tekfir, çocukları öldürmeden ve emâneti helâl saymadan dolayı bana itiraz ediyorsun. Ben sana bunları izah edeyim: Kaade, senin dediğin değildirler. Sen Peygamber zamanında olanları söylüyorsun. Onlar (ehl-i Mekke) mahsur ve mahkur bulunuyorladı. Kaçmalarına ve müslümanlara katılmalarına imkân yoktu. Bunlar ise dinde fakih olmuş ve Kur'ân okumuşlardır. Kendileri için yol bellidir. Bunlar gibiler için Tanrının:

"Biz yer yüzünde iken düşkün kimseler idik" dedikleri vakit de

"Melekler derler: Allah'ın yarattığı yer yüzü geniş değilmi idi?

Siz de göç etseydiniz. İşte onların durağı cehennem alanlarıdır.

Onların dönecekleri yer ne kötüdür[65]"

buyurduğunu bilirsin ve gene:

---

[63] Bak: Kur'an-ı Kerim, Tevbe Sûresi, 91. âyet.

[64] Bak: al-Müberred, al-Kâmil, 1937 Mısır tab-ı III, 1033 bvd.

[65] Bak: Kur'an-ı Kerim, Nisa Sûresi, 97. âyet.

"Allah'ın elçisine karşı gelmek için geride kalıp oturanlar sevindiler. Tanrı uğrunda, mallarıyla, canlarıyla savaşmaktan tiksindiler. Bu sıcakta çıkmayın dediler. De ki Cehennem'in ateşi daha sıcaktır. Bunu bir kavrasalardı"[66]

ve:

"Çöl araplarından bir nicesi engeller ileri sürerek kendilerinin bırakılması için geldiler. Tanrıyı, Elçisini yalancı sayanlar da geride kaldılar"[67]

dahi buyurmuştur. Bunların mazeretlerini hakikî olmadığını, Tanrıya ve Elçisine karşı yalan söylediklerini haber vermiştir. Bundan sonra da Allah:

"Bunlardan Allah'ı tanımıyanlar acıklı bir azaba uğrıyacaklardır"[68]

buyurmuştur. İşte onların isimlerini ve alâmetlerini göre... Çocuklar işine gelince; Ey Necdet! Nuh Peygamber senden ve benden ziyade Tanrıyı bilirdi. Bu hususta Kur'ân-ı Kerîmde:

"Nuh demişti: Ey Tanrım! Bu tanımazlardan yer yüzünde eylenen hiç bir kimse bırakma. Çünkü eğer bırakacak olursan onlar senin kullarını yoldan çıkaracaklardır. Bütün doğurdukları çocukları da doğuracakları da bir takım utanmazlar, tanımazlar olacaktır[69]".

buyurmuştur ve çocukları küfr ile tavsif etmiştir. Kavm-i Nuh'un çocukları doğmazdan önce kâfir olur da bizim kavmimizin çocukları olmaz mı? Tanrı gene Kur'ân-ı Kerîm'inde:

"Sizin tanımazlarınız bütün bunlardan daha mı yeğdir, yoksa kitaplarda sizin için beraet mi var?[70]"

buyurmuyor mu? Bunlar arap müşrikleri gibidir. Onlardan cizye kabul edilmez. Ya İslâm'ı kabul ederler yahut kılıçtan geçirilirler. Muhaliflerimizin emanetlerini helâl saymak dahi caizdir. Tanrı bize onların kanlarını helâl kıldığı gibi, mallarını da helâl kılmıştır. Yani kanları helâl ve malları müslimler için ganimettir [71]."

Nafi, Mekke şehrinde halifeliğini ilân etmiş ve Mekkeliler tarafından kendisine biat edilmiş bulunan Abdullah b.Zübeyr'e de bir mektup

[66] Bak: Kur'an-ı Kerim, Tevbe Sûresi, 81. âyet.
[67] Bak: Kur'an-ı Kerim, Tevbe Sûresi, 90. âyet.
[68] Bak: Kur'an-ı Kerim, Tevbe Sûresi, 90. âyetin sonu.
[69] Bak: Kur'an-ı Kerim, Nuh Sûresi, 26–27. âyetler.
[70] Bak: Kur'an-ı Kerim, Kamer Sûresi, 43. âyet.
[71] Bak: Ebu'l-Abbas al-Müberred, al-Kâmil, 1937 Mısır tab'ı, III, 1035 vd.

yazmıştır. Bu mektubunda "Ey Zübeyr'in oğlu Andullah! Rabbin olan ulu Tanrıdan korun. Zalimlere taraftarlık etme. Osman katl edildiği gün onun yanında bulundun. Eğer mazlum olarak katl edildi ise katilleri kâfir olmuşlardır. Eğer katilleri hidâyete mazhar olmuş olanlardan idi iseler –ki öyledirler– ona taraftarlık edenler kâfirdirler. Bilirsin ki baban ve Talha b.Ubeydillah ve Ali b.Ebî Talib, Osman b.Affan'ın aleyhinde idiler. Sen ise hem Osman'ı hem de babanı ve Talha'yı önderin sayıyorsun. Bir itikadda hem katilin hem maktulün tevellisi nasıl mümkün olur?... ilâah."

Nafi, Basra'dakilere de, isyana teşvik eder mahiyette mektuplar yazmıştır.

Haricîlerin Başlıca Kolları

Muhakkime-i Ulâ :

Bunlar en önce ortaya çıkan havaric (Mârika) dır. Hz. Ali ile savaşanlar bu fırkadır. Bunların kılınç artıklarından diğer kollar ortaya çıkmıştır. Muhakkime-i Ulânın savaşta komutanları Şebes b. Rib'î el-Reyyahî, namazda emirleri Abdullah b. el-Kevvâ idi. Bunlar hakem tayinine itiraz ediyor ve "la hükme illa l'illah ve Resulihi" (hüküm yalnız Allahın ve resulünündür) diyorlardı. Muhakkime-i Ulâ, Hz. Osmanı ve Aliyi, ashab-ı Cemel ve Sıffını, hakemeyni, hakemlerin verdiği hükme razı olanları, günâhkar olanları kâfir sayarlar. Kendi inançlarına muhalif olan ümmet-i Muhammediyyeye kâfir derlerse de müşrik demezler. Kendi mezhepherine uygun olan kaadeyi, yani zaaf vesaireden dolayı kendileriyle beraber bulunmıyanları tekfir etmezler ve imam tayinini (halife anlamında olanı) vacip görmezler. Onlar katında Kureyşten olsun olmasın, tayin edilip halk arasında adaletle idare eden kişi imamdır. Bu kişi imamlık görevini bozup zulüm ederse vazifesinden atılması veya öldürülmesi vâcip olur derler[72].

Ezârika :

Bunlar hicrî 64 / 683–4 tarihinde Basrada hurûc eden Nafi b.el-Ezrak'ın taraftarlarıdır. Haricîler içinde taraftarları en çok ve en kuvvetli fırka Ezârikadır. Nâfi'nin h.65 / 684–5 tarihinde katl edilmesinden sonra Ubeydullah b.el-Mâhûz, Mayıs 686 da yine bir savaşta ölümüne kadar Ezrâkîlerin başında bulundu. Bunun yerine geçen Zübeyr b. el-Mâhûz da aynı yıl katl edildi Bununla beraber Ezrâkîler cesur Katarî b.el-

[72] Bak: İ. Hakkı İzmirli, Muhassal al-Kelâm, 1336 tab'ı, ss. 81–2.

Fucaa'nın idaresi altında daha bir müddet tutunabilirdiler. Fakat h. 77/696 yılında bu da öldürüldü ve o tarihten itibaren Ezrâkîler tarih sahnesinden çekildiler. Şehrestânî bu fırkaya sekiz noktadan bid'at isnad eder. Bu bid'atların büyük bir kısmı kendi fırkaları dışındaki müslümanların kâfir sayılmasına dairdir.

Ezârika katında kendilerine muhalif olan Muhammed ümmeti müşrik olduğu gibi Kaade, kendi inançlarında olsa bile yine müşriktir. Bunların dârlarına göç etmiyen Muhammed ümmeti kâfirdir. Muhaliflerinin dârı, dar-ı küfürdür. Muhaliflerinin kadınlarını, çocuklarını, askerlerinde bulunmıyan kadınları, çocukları öldürmek mubahtır. Muhaliflerinin çocukları sonsuz olarak cehennemde kalacaklardır. Kur'ân-ı Kerîm'de bulunmadığından dolayı zina eden recm olunmaz. Namuslu kadına iftira edene iftira (kazf) sopası vurulur, fakat namuslu erkeğe iftira edene haddi kazif tatbik olunmaz. Çaldığı mal az olsun çok olsun hırsızın eli omuzundan kesilir. Askerlerinden olmayıp askerlerine katılmaya niyet eden kimseyi imtihan etmek vaciptir. İmtihan şöyle yapılır: gelen kimseye mühaliflerden bir esir verilir, esirin katli emrolunur. Bu gelen kimse esiri öldürürse kendi zihniyetlerinde olduğu anlaşılır, öldürmezse munafık ve müşrik olduğunu hükmolunarak kendisi öldürülür. Yahudî, hıristiyan veya mecûsi olanların katli haramdır. Büyük ve küçük günahları işlemek küfürdür. Âdet görmekte olan kadın namazı kaza eder veya hayızlı iken namaz da kılar oruçda tutar. Ezârika muhakkime-i Ulâyı tekfir etmez. Kaadeden beraeti ve imtihanı en önce ihdas eden, Abdü Rabbihi el-Kebir (katli h.77 / 696–7) veya Abdü Rabbihi el-Sağir veya Abdullah b. Vazin idi. Ezârikaca takiyye kavlen veya amelen helal değildir. Takiyye kalbdekinin hilâfını ızhâr demektir. Mârika yani hariciler, kendi oturdukları yere dar-ı alâniyye, muhaliflerinin oturdukları yere de dar-ı takiyye derlerdi[73].

Necedat:

Bunlar, Necdet b.Âmir el-Hanefi el-Haricî'nin taraftarlarıdırlar. Ebu Reşid Nafi b.el-Ezrakın ortaaya attığı yeni hükümlerden dolayı kendisinden ayrılıp Yemame'ye geldiler ve burada h.66 / 685–6 da huruc eden Necdet b. Âmir'e tabi oldular. Bunlar, Nafi b.el-Ezrak'ın imametine inananları, muvafık olan kaadîni kâfir sayanları kâfir sayıp Necdet hakkında ihtilafa düşünceye kadar Necdet'nin imametini kabul etmişlerdi.

---

[73] Bak: Abdülkahir Bağdadî, al-Fark Beyn al-Firk, 1948 Mısır baskısı, ss. 50 vd. Şehrestanî, al-Milel ve'n-Nihal, 1948 Mısır baskısı, ss. I, 179 vd. Muberred, al-Kâmil, 1937 Mısır baskısı, endeks (Muhtelif yerler). İzmirli İsmail Hakkı, Muhassal al-Kelâm, 336 İstanbul, ss. 81 vd.

Yemame imamı olan Necdet, şarap içene sopa vurulması cezasını kaldırıyor. "Tanrı onları af eder. cehenneme ancak muhalifler girer, bize uyanlar günah işleseler bile cennete gireceklerdir" inancnda olduğundan kendilerine uyan ehl-i hududa tevellî ediyordu. Bu durumda kendilerine uyan büyük günah (kebair) işliyenler kâfir olmuyor fakat muhaliflerden dolan büyük gübah irtikâb edenler kâfir oluyordu.

Necdet'e göre büyük günah ve küçük günah (kebîre ve sagîre) işlemekte ısrar eden kâfir sayılıyor, büyük günahta ısrar etmiyen kendi zihniyetlerindekiler müslüman kalıyordu.

Necdet'e tabî olanlar (Necedat), dar-ı takiyyede ehl-i ahd ve ehl-i zimmetin (kâfir) kanını, canını yani kaaidînin kanlarını, mallarını helâl, kendilerinin bulundukları yere göç etmiyen güçsüzleri munafık sayarlar. Bunlara göre halkın imama ihtiyacı yoktur. Halka düşen şey, aralarında adalet ve insafa riayettir. Adalet ve hakkaniyete uymak ancak bir imamın tayini ile mümkün olacağı hallerde imam tayini vâcip olur derlerdi. Bunlara göre Peygamberlerdn küçük, büyük her türlü günah sâdır olabilir.

Necdet'in taraftarları bir ara kendisi hakkında şu sebeplerden ihtilafa düşmüş onu kâfir bile saymışlardı: 1–Necdet maaşlar ve ganimet hisseleri hususunda karada savaşanları denizde savaşanlara tercih etmişti. 2–Yolladığı ordu Medine şerini çapul edip Hz. Osmanın kız larından birini esir etmişler, bunun üzerine halife Abdülmelik b.Merva-. nın Necdet'e müracaatı sonunda Necdet, kızı, esir eden kimsenin elinden alınıp Abdülmelik'e göndermişti. Necdet'in adamları "sen bizim cariyemizi düşmanımıza geri verdin" demişlerdi. 3–Necdet fürûda ictihadı mâzur görmüştü ki binin sebebi şu idi: oğlu Mutarrahı bir miktar askerle Katif üzerine yollamış, askerlr Katif halkını vurup elde ettikleri ganimet malından humsü çıkarmıyarak kadınlarla nikâhlanmışlar malları da sarf etmişlerdi. Necdet önce bunu caiz görmedi. Onlar ise "bilmiyerek yaptık" deyince kendilerini mazur görerek" din iki şeydir: biri, Allah, Peygamberlerini bilmek, müslümanların (kendi fikirlerindekiler) mallarını, kanlarını haram kılmak, Peygamberin getirdiklerini özet olarak ikrar etmektir. Bunlara inanmak, her mükellefe vâcibtir ve bunlarda cahil mazur değildir. Diğeri, bunların dışında kalan şeylerdir ki bunları bilmemekte cahil mazurdur. Şu kadar ki helal veya haram olduğunu huccet gösterilmiş ola. Binaenaleyh kendi ictihadı ile haram kılınan bir şeyi helal kılsa mazurdur. Huccet getirilmeden önce hatalı ictihadcı azaptan korkarsa kâfir olur.

Bu sebeple kendi taraftarlarından olan ashab-ı hududu tevellî etmesi, şarap içene sopa cezasını kaldırması, küçük günahta ısrarı şirk kılıp büyük günahta ısrar etmemeyi imana yakın görmemesi, taraftarlarını cehaletleri dolayısı ile mazur görmesi gibi yeni hükümlerden tevbe etmesini istediler ve sonuç olarak taraftarları arasında ikilik çıktı. Bir kısmı Necdet'i mazur görüp hareketlerini kabul etti ki bunlara "Âziriye –maruz görenler–" dendi. Bir kısmı da Necdet'den ayrıldı ve Ebû Füdeyk ile birlik olup Necdet'i kâfir sayıp katl ettiler (h.72 / 691–2).

Raşid et-Tavil, Ebû Beyhes ve Ebû Şemrah ve taraftarları bu fırkadandı. Diğer fırkası Atıyye b.el-Esved ile Sicistana gittiler[74].

Sufriyye veya Ziyâdiye:

Ziyad b. el-Asfarın taraftarlarıdır. Ziyad, muvafıkıyn (haricîler)' den kaaidîni tekfir, zina edene recmi iskat, muhaliflerin kadın ve çocuklarını katl ile hükm etmez. Takıyyeyi kavilde tecviz edip amelde etmez. nimete küfr, Allah'ı inkâr küfrü olmak üzere ikişer dereceye ayırır. Beraeti de ikiye ayırır: Ehl-i hududtan beraet ki buna sünnet der, cuhud (gayri müslim)'dan beraet ki buna da farz der.

Sufriyye bir takım kollara ayrılmıştır. Bunlardan bir kısmına göre zina, hırsızlık, iftira kasten adam öldürme gibi had vaki olan fiilin sahibi kâfir de değildir müşrik de. Bunlara ancak, zânî, hırsız, iftiracı, katil adları verilir. Namazı, orucu terk gibi haklarında had olmıyan fiiller sahiptir kâfirdir.

İmran b.Hıttan el-Seddûsî, Sufriyyenin meşhur imamlarındandır[75].

Acâride:

Bunlar, Abdülkerim b.Acred'in taraftarlarıdırlar. Bâliğ olup da İslâma dahil oluncaya kadar çocuktan beraet (el çekme, dokunmama) vaciptir.

Azârika, her hususta muhaliflerinin mallarını helal saydığı halde Acâride, muhaliflerinin mallarını ancak onun katlinden sonra helal sayar. Dindar bildiğine tevellî eder (uyar). Hicreti fazilet bilip farz bilmez.

---

[74] Bak: al-Fark, ss. 52 vd. Muberred, al-Kâmil, 1937 Mısır baskısı, indeks. Şehrestanî, ss. I, 187 vd. İsmail Hakkı İzmirli, Muhassal al-Kelâm ss. 83 vd.

[75] Bak: al-Fark, 54 vd. Şehrestanî, I, 216 vd. Müberred, al-Kâmil, indeks, Muhassal ül-Kelâm, 85 vd.

Acâride bir çok kollara ayrılmıştır. Bunlardan Meymuniyye (Meymun b.Halidin taraftarları) mûtezile ile, Secistan taraflarında çokluk teşkil eden Hâzimiyye kolu ise ehl-i sünnet ile birleşir. Hâzimiyye, ehl-i sünnet gibi "Allah'tan başka yaratıcı yoktur, ancak Tanrının dediği olur" diyor, Meymûniye, kızın kızı, oğlun kızı ile evlenmeye cevaz veriyor. Sultan ile, Sultanın hükmüne râzı olanlarla kıtali farz bilir. Ancak sultanın hükümünü inkâr edenleri, dinlerini kınamadıkça, üzerlerine hücum etmedikçe veya sultanın delili olmadıkça katletmez.

İmam Şâfiî'nin arkadaşlarından Hüseyin b.Ali el-Kerabisî (Öl. 248 / 863) Meymuniye'nin, Kur'ân'daki Yûsuf Sûresi'ni, fesat hikâyesi saydıklarından inkâr ettiklerini söylüyor. Meymûniye kolu, İslâm'a intisap iddiasında olmalarına rağmen gulattan (haddi islâm'ı aşanlardan)'dırlar.

Hâzimiye kolu, Hz. Ali hakkında berâeti tasrih etmemiştir. Bunlara göre bir kimse hakkında tevellî veya teberrî, o şahsın bulunduğu amele göre değil, hayatının sonundaki durumuna göredir. Çünkü bir adam ömrünü küfürle geçirse bile Allah onu ömrünün sonunda doğru yola yöneltebilir. Tersine, hayatı boyunca mü'min olsa bile son demlerinde küfre sapabilir.

Acâride'nin Halefiyye (Halef el-Haricî taraftarları) kolu, kıtali ancak imamları ile birlikte tecviz eder. Bunlar aralarında imamlığa elverişli birini bulamadıklarından kıtalden el çekmişlerdir. Bunlar da Ezârika fırkası gibi muhaliflerin çocuklarının cehennemlik olduküarına kaildirler.

Acâride'yi bazı yazarlar Sufriyeden, bazıları da Necedâttan sayarlar.

Seâlibe kolu, Sa'lebe b.Mişkânın taraftarlarıdırlar. Başlangıçta Sealibe ile Acârideler aynı inançta iken çocuklar hakkındaki hükümyüzünden aralarında anlaşmazlık çıkmış ve Saâlibe, Abdülkerim b.Acrad'ı kâfir sayıp Sa'lebeyi imam edinmişler. Acâride de Seâlibeden teberrî etmiştir. Abdülkerim, bülüğdan önce çocuklardan beraeti vâcip kılıyor, Sa'lebe ise, küçük olsun büyük olsun kendilerinden Allah'ı inkâr cevre rıza zahir olmadıkça çocukların velâyetinden vazgeçmiyordu. Saalibe de bir takım kollara ayrılır. Bazı milel ve nihâl kitapları Sealibeyi Sufriyeden, bazıları da Acâriden sayarlar[76].

İbâziyye :

Bunlar, Abdullah b. İbaz el-Mürrî taraftarlarıdırlar. Bunlara göre muhalif olan ehl-i kıble kâfirdir fakat müşrik değildir. Bunlarla evlen-

[76] Bak: al-Fark, 56 vd. Muberred, al-Kâmil, indeks. Muhassal al-Kelâm, ss. 86 vd.

mek caizdir. Mirasları helâldır. Savaş sırasında at ve silâhlarını ganîmet olarak almak helâldir. Diğer şeyleri haramdır. Altun, gümüş geri verilir. Muhaliflerinin dârları (oturdukları yer) dâr-ı tevhiddir, fakat sultanın ordugâhı âsîler dârıdır. Muhaliflerinin, muvafıklar aleyhine şehâdetleri caizdir. Büyük günâh işliyen muvahhiddir, fakat mü'min değildir, küfrü nimetle kâfirdir, küfr-ü milletle kâfir değildir. Muhâlifleri habersiz katl etmek ve esir almak haramdır. Kendi inançlarını ancak teklif edilip te kabul etmezse katli ve esir alınması helâldır... Kulun fiilleri Allah'ın mahlûku fakat kulun sonradan kesb ettiği bir şeydir.

İbâziye, kâfirlerin çocukları kâfir midir? Nifak şirk midir? Mûcizesiz Peygamberlik câiz midir? Mucizesi olmıyan Peygamber'e vahy olunan hususlara uymak câizmidir, gibi hususlarda tevakkuf ediyorlar.

İbâziye, Muhakkime-i Ulâ'dan sonra Abdullah b. İbaz'ı imam tanırlar. Mezhepte imamları Ebû Said el-Kelâmî'dir. Kendilerine ehl-i istikamet derler. İbâziye de bir takım kollara ayrılmıştır. Bunlardan Yezidiyye kolu, Basralı Yezid b.Ebî Eniset ül-Karicî'nin taraftarlarıdırlar. Yezid b.Ebî Enise, şu bid'atlari ortaya atmıştır: âhır zamanda şeriat-ı islâmiyye nesh olacak, İranlılardan bir Peygamber gönderilip kendisine gökten bir kitap indirilecek ki Kur'ân'da zikr edilen Sâbiîler o beklenen Peygamber'in ümmeti olacaktır. Hz. Muhammed'in Peygamberliğini ikrar eden ehl-i kitap, İslâm dinine girmese de gene mü'mindir. Ashab-ı hudud, muhalif olsun muvafık olsun kâfir ve müşriktir. Günâhın küçüğü de büyüğü de şirktir.

Haricîlerin her kolu devam etmemektedir. Başlangıçtan bir müddet sonra İbâziyye ve Sufrîyye kollarından gayrisi ortadan kalkmıştır. Halen Afrikada halk arasında beşinci mezhep denen mezhep, haricîlik (mârika); Beyâziyye denilen mezhep de İbâziyye koludur. Kuzey Afrikada Sufriyye'nin bulunduğu söylenirse de orada çok rastlanan mezhep muhakkak ki İbâziyedir. Mezhebin bilginleri ve kitapları vardır. "Meşârik ül-Envar" adlı kitapları matbûdur. Zengibar'ın resmî mezhebi İbâziyye mezhebidir.[77]

[77] Bak: Muberred, al-Kâmil, 1937 Mısır tab'ı, III, 020, 1045. al-Fark, ss. 61 vd. Şehrestanî, I, 212 vd. Muhassal al-Kelâm, 88 vd.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞİA

Şia terimine ve bu adla anılan dinî topluluğa, Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra rastlanır. Ondan önce böyle bir şey yoktu.

Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra müslümanlar ikiye ayrılmış, biri Hz. Osman'a, diğeri Hz. Ali'ye meyl ettiklerinden aralarında mücadele ve savaşlar olmuş, Hz. Osman'a, biraz sonra da onun mensub olduğu Emeviye sülâleşine taraftar olanlara "şia-i Osman", Aliye taraftar olanlara da "şia-i Ali" dendir. Daha sonraları ise şia adı yalnız Hz. Ali taraftarlarına verildi.

Şiîliğin gelişmesi, tarihî seyir bakımından üç safha arz eder:

I. Şia-i Ulâ. Bu Hz. Ali'nin sağlığında ortaya çıkmıştır. II. Usul-ü Şia. Bu, üç asıldan yani üç fırkadan ibaret olup her üçü de Hz. Ali zamanında ortaya çıkmıştır. Bunlar: 1- Mufaddıla, 2- Sâbbe veya Teberraiyye, 3- Gâliye veya Müellihedirler. III. Hz. Ali'nin ölümünden sonra gelişen şia ki bunlar; dört gruba ayrılır: 1- Keysaniyye, 2- Zeydiyye, 3- İmamiyye, 4- Gâliyye.

Şimdi bunları ayrı ayrı gözden geçirelim:

I

Şi'a-i Ulâ

Bunlar, ashab ve tâbiînden olup Ali'nin hilâfetine yardım edenlerdir. Şi'a-i Ulâ katında haklı imam Ali'dir ve ona itaat herkese farzdır. Çünkü o, zamanının efdalıdır. Hilâfet işinde ona karşı gelen hatalı ve âsidir. Onu imamete (hilâfete) lâyık görmiyen sapkındır. Hz. Ali'nin, şeyheyn (Ebû Bekr ve Ömer) vesair ashab hakkındaki iyi sözleri dıştandır, takıyyeye hamledilemez. Allah'ın ve Peygamberin sözleri nasıl zâhirine haml olunursa Ali'nin sözleri de öyle anlaşılmalıdır.

Şi'a-i Ulâ, Hz. Ali'nin "Bu ümmetin en hayırlısı Ebû Bekr, sonra Ömer'dir" kavlinden dolayı şeyheynin efdal (en hayırlı) olmasında münazaa etmezler; sadece Hz. Ali'nin Osmandan efdal olup olmadığı hususunda münazaa ederlerdi. Şi'a-i Ulâdan Kadı Şureyh (ölümü 177/79/-4), "Ebû Bekr ile Ali'den hangisi efdaldir" diye sorulan soruya "Ebû Bekr efdaldir" cevabını vermiş, şiî olduğun halde nasıl böyle söylersin dendiğinde "Ali, Peygamberden sonra bu ümmetin hayırlısı Ebû Bekr, sonra Ömer'dir, dedi. Onun bu sözünü nasıl yalanlıyalım vallahi Ali yalancı değildir" demişti.

Şi'a-i Ulâ'nın inancı ehl-i sünnet'in bir kısmının iananci gibi idi. Bunlar sonradan ortaya çıkan Zeydiyye ve Rafıza fırkalarının şia adıyla anılmaları üzerine hak, batıla karışır korkusu ile şia lâkabını terk ederek ehl-i sünnet ve cemaat lâkabını aldılar.

Şi'a-i Ulâ'nın yukarıda zikr ettiğimiz hususlardan gayri prensip ve kaideleri yoktur. Bu günkü anlamda tedvini ve usûllerinin vaz'ı daha sonra oluşmuş ve haricîlerliğin hemen aynı sıralarda ortaya çıkması şi'anın teşkilâtlanmasında rol oynamıştır.

Şi'anın doğuşu ve gelişmesi hakkında Dr. R.Dozy şu mutalaada bulunuyor: "Başlangıçta haricîler de Ali'nin taraftarları idiler. Şiîler de böyle olmakla beraber iki fırkanın fikirleri çok çelişik idi Politikada haricîlerin fikri kendilerini demokratlığa sevk ettiği halde şiîlerin bencil fikri mutlakıyyet idareye, en ezici istibdada görürüyordu.

Her ne kadar bu iki fırka çoğu zaman şahsî olan bir maksada ulaşmak için kendilerini kullanmaya gayret eden başkanların idareleri altında bulunuyorlar idi ise de şiîler gene kalblerinin derinliklerinde bir irânî mezhebde idiler. Hürriyeti seven arap ırkı ile esirâne itaate alışmış olan İran ırkı arasındaki fark işte burada olanca açıklığı ile ortaya çıktı. Peygamber'e bir halef intibahbı prensibi iranlılar için işitilmemiş ve anlaşılmaz bir şeydi. Onlar devlet reisi için ancak veraset kaidesini tanıyorlardı. Madem ki Peygamber erkek evlâd bırakmaksızın öldü, damadı Ali ona halef olmak ve hâkomiyet, ailesine miras kalmak icab eder fikrinde bulunuyorlardı. Buna dayanarak Aliden evvelki diğer halifeler yani Ebû Bekr, Ömer, Osman ve daha sonraki Emevî halifeleri onlar nazarında itaat edilmemesi lâzım gelen birer zorba idiler. Hükûmet ve araplar hakkında hissettikleri kin onların bu fikrini kuvvetlendiriyordu. Ayrıca kendilerini idare edenlerin zenginliklerine haset etmekten de geri kalmıyorlardı. Bir de hükümdarlarını küçük kudrette ilâhların ahfadı olarak görmeğe alışmış olduklarından bu puta tapma hürmetini Ali'nin ve onun soyundan gelenlerin üzerine aktardılar. Ali so-

yundan olan İmama tam itaat onların gözünde en önemli bir ödevdi. Bu vazife yerine getirildikten sonra diğeri te'vil ve terk olunabilirdi. Onların nazarında imam her şeydi. Hattâ bazılarınca imam, insan suretinde görülen Allah idi. Ahlâksızlıkla birleşmiş esirâne bir itaat, sistemlerinin temelini teşkil ediyordu[78]."

Dozy, müfrit şiîliğin aslında, yemenli bir yahudi olan Abdullah b.Sebe'in, İsevîlik ve Mehdîlik akidelerinden hareketle Ali'nin Allah olduğuna, öldükten sonra da tekrar geleceğini araplara inandırıp bu fikri onlar arasında yaymasından meydana geldiğini söylüyor. Ebû Hanife adlı kitab'ın yazarı Muhammed Ebû Zehra da bu mutalaayı benimser görünmekle beraber[79] biz, Dr. Dozy'nin bu kanaatında tamamiyle haklı olduğu düşüncesinde değiliz. Şiîlik, siyasî bir temele dayanmakla beraber bu temel daha ziyade arapların on yıl gibi kısa bir müddette Sasânî İmparatorluğunu çökermesi ve koca İran ülkesinin tamamiyle arap hâkimiyeti altına geçmesinden duyulan his üzerine kurulmuştur.

II

Usul-ü Şi'a

Bunun kurucusu Abdullah b.Sebe'dir. İbn-i Sebe, Hz. Aliye ve ehl-i Beyt'e karşı büyük sevgi besleyip Ali'yi Peygmber'in vasisi kabul ile onun menkıbeleri hakkındaki hadislere, uydurma (mevzu) hadisler de katarak kendisini daha önceki üç halife ve bütün ashab üzerine üstün tutmuş "açık nas ile halife tayin olunduğu halde sırf sahabenin, kahr ve galebe, hile ve desise ile Peygamber'in vasiyetini bir tarafa atarak Ali' nin hilâyet hakkını hedef ettiklerini' ileri sürmüştür.

Bu telkinler sonunda önceki üç halife'ye (Ebû Bekr, Ömer, Osman) sövme ve ayıplama ortaya çıkmış, bunu gören İbn-i Sebe daha ileri giderek Ali'nin Tanrılığını telkine başlamıştı. Onun)vazettiği Usul'-ü Şi'a: 1- Mufaddıla, 2- Sâbbe veya Teberraiyye, 3- Gâliyye veya Müellihe olmak üzere üç kol halinde gelişmiştir.

1- *Mufaddıla:* Bunlar, Hz. Ali'yi diğer bütün ashaptan üstün tutanlardır. Bu üstün sayma fikrinden "hilâfet'e en haklı (en lâyık) Hz. Ali ve onun neslinden gelenlerdir. Bunlar hilâfete geçmedikçe baş-

[78] Bak: Dr. R. Dozy, Tarih-i İslâmiyet, Abdullah Cevdet (Karlıdağ) tercümesi, 1908 Mısır baskısı, I, 281 vd.

[79] Bak: Mhammed Ebû Zehra, Ebû Hanife, Osman Keskioğlu ter. 1963, Ankara sahife 115.

kalarının işe karışmaya ve bunlarla yarışmaya hak ve selâhiyetleri yoktur" sonucu ortaya çıkmıştır. Mufaddıla, ehl-i sünnet katında olduğu gibi bütün sahabîleri hayırla anar. Bu itibarla Mufaddıla, diğer esaslarda ehl-i sünnetten ayrılmazlar. Mufaddıladan, hâlen Yemende çok ve yaygın olarak bulunan Zeydiyye çıkmıştır.

2– *Sâbbe veya Teberraiyye*: Bunlar Peygamber'in sahabîlerine sövenler (seb edenler) ve onlardan teberrî edenlerdir. Sâbbe, sayı itibariye Mufaddıladan ve Galiyyeden fazla olup çoğalmakta devam etmekte idi.

3– *Gâliyye veya Müellihe*: Bunlar Haz. Ali'ye sevgide çok mübalâğa ile ona Tanrılık isnat edenlerair. Gâliye, Abdullah b.Sebe'nin en yakın dostlarından ve en yetişkin talebelerinden idi. Bunların bir kısmı doğrudan doğruya Ali'yin Tanrılığına, bir kısmı da Allah ın ruhunun Ali'nin bedenine hulûl ettiğine inanıyorlardı. En önce ricata yani bazı ölülerin kıyamet gününden evvel dünyaya geri geleceğine inanan da bu Abdullah b.Sebe idi ki bundan kası Hz. Muhammed ın geri geleceği idi. Hicrî 2. yüzyıl başlarında (M. VIII. yüzyılın ilk yarısı) Câbir el-Ca'fî, Hz. Ali'nin ricatına kail olduü Hicrî III. yüzyılda (M.IX. yüzyıl ortası) bütün rafıza, bütün imamların riciatlarına inandılar.

Bunlar daha Hz. Ali nin sağlığında kendisine secde etmeye kalktılar ve onun yüzüne karşı "sen Allah'sın' dediler. Ali de onları yaktırdı. İbn-i Sebe de dahil bir kısmını da sürdürdü. Bu fırka daha sonra türlü türlü şekillere girdi.

III

Hz. Ali'nin Ölümünden Sonra Gelişen Şia

Yukarıda da dediğimiz gibi bunlar dört büyük gruba ayrılırlar: 1– Keysaniye, 2– Zeydiye, 3– İmamiye, 4– Gâliye.

1– *Keysaniye*: Bunlar, Keysan adında birinin tâbîleridirler. Bu Keysan'ın kimliği hakkında ihtilâf vardır. Bazılarına göre Keysan, Hz. Ali'nin azadlı kölelerinden olup Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyenin talebesi idi. Bazılarına göre ise Keysan, Muhtar b. Ebî Ubeydet üs-Sakafî'nin lâkabı idi. Birinci kavle göre Keysan, Şi'a-i Ulâ'dan ve Sâbbeden bazılarını etrafına toplıyarak Hüseyin b.Ali'nin öcünü almak dâvası ile ortaya atılmış fakat bir sonuç elde edememişti. Daha sonra Muhtar bu grubunun başına geçti. Kendisi önceleri haricî idi, sonra Sâbbeden oldu, daha sonra da Keysanî oldu. Müslim b. Ukeyl, Hz. Hüseyin tarafından halkın durumunu öğrenmek üzere Kûfe'ye yollandığı

zaman Muhtar da onunla birlikte gelmişti. Ubeydullah b.Ziyad, Muhtar'ı yakalatıp döğdü ve hapse attı, Hz. Hüseyin şehid edilinceye kadar hapiste kaldı. Ondan sonra kız kardeşinin kocası olan Abdullah b.Ömer onun hakkında şefaatçı oldu, Kûfe'den çıkıp girmek şartıyla serbest bırakıldı o da Hicaz'a gitti. Yolda giderken "müslümanların efendisi, Peygamberlerin seyyidinin kızının oğlu mazlum şehid Hz. Hüseyin'in kanını istiyeceğim. Tanrı adına and içerim ki onun kanı için ben de, Peygamber Zekeriyya'nın oğlu Yahya'nın kanı uğruna öldürülenlerin sayısınca öldüreceğim" dediği söylenir.

Muhtar, Mekke'ye geldiğinde Abdullah b. ez-Zübeyr'e katıldı, ona biat etti ve onun ordusunda yer alarak Şamlılara karşı döğüştü. Halife Yezid'in ölümünden sonra tekrar Kûfe'ye dönerek kalka "Muhammed b.Hanefiyye beni size emin ve vezir olarak gönderdi. Mülhidleri öldürmemi, ehl-i beytin kanını dâva etmemi, zaifleri korumayı bana emr ve havale vale etti" dedi. Keysaniyenin ayırıcı özelliği, Muhammed b.Hanefiye'nin imam olması meselesi idi. Keysan'a göre Hasan b.Ali, hilâfeti Muaviye'ye terk, kardeşi Hüseyin de bu anlaşmayı istemeye istemeye olsa dahi kabul ettiğinden imam olma vasıf ve haklarını kaybetmiş, şimdi imâmete (hilâfette) hak sahibi yalnız Muhammed b. Hanifeyye kalmıştır. Muhammed b.Hanefiye'nin bu işlerden haberi olmayıp Muhtar'dan müteberrî idi.

Muhtar kendisine pekçok taraftar buldu. Taraftar bulmak için birçok şeylere tevessül ediyordu: Meselâ, yanında üzeri süslü ve kıymetli kumaşlarla örtülü eski bir kürsü vardı ki o buna "Hz. Ali'nin eşyasından biridir, tabut-u sekine gibidir" derdi. Düşmanları ile savaştığı zaman bunu yanında görürür ve askerlerine "sizin için zafer ve yardım var, melekler size yardımcı olarak inecektir" gibi sözler söylerdi. Önceden meleklerin beyaz güvercin suretinde ineceğini haber vermiş, sonradan görülen beyaz güvercinlere melâike demişti. Muhtar. bazı şehirleri zabt ettikten sonra kehanete başlamış, kendisine vahiy nazil olduğunu iddia ile kâhinler gibi seciyeli, kafiyeli şeyler söylemeye başlamıştır.

Muhtar, Mekkede halife bulunan Abdullah b.Zübeyr'in kardeşi Mus'ab b.Zübeyr ile yapılacak savaşta kendisinin muzaffer olacağını, bu hususta kendisine vahiy nazil olduğunu bildirmiş, fakat yaptığı savaşta mağlub olunca "Cenab-ı Hak bana böyle vaad etmişti fakat sonra Allah'a bunun hilâfı zâhir oldu" diyerek Allah hakkında sonradan zâhir olmayı (beda'ı) tecviz etmişti. Muhtar bir şeyin ortaya çıkacağını evvelden bildiği iddiasında idi. Eğer o şey iddia ettiği gibi çıkarsa bunu, dâ-

vasının doğruluğuna delil sayar, doğru çıkmazsa "Rabbinize böyle zâhir oldu" derdi ki ahkâm'da nesih caiz olunca ahbarda bedâ caiz olur inancında idi.

O, yakın taraftarları yanında Peygamberlik ve vahiy geldiğini iddia ederdi.

Keysaniye'den Ebû Kureyb Darir'e mensub olan Kureybiyye kolu, Muhammed b.Hanefiyye'nin Cebel-i Radavî'de saklanarak "mehdi-i muntazar" olduğuna, yanında birinden su, birinden bal akan iki pınar olup bunlarla yaşadığına, sağında bir arslan, solunda bir kaplan bulunup ortaya çıkışına kadar kendisini bunların koruduğuna inanırlardı, Şia içinde en önce Sahib-i Zaman'ın (mehdinin) saklandığına inanan, Kureybiyye kolu reisi Ebû Kureyb Darir'dir. Sonradan şia'da Mehdî-i Muntazar (beklenen mehdi) hakkında ihtilâf çıkmıştır. Kureybiyye kolundan başka bütün Keysaniye kolları Muhammed b.Hanefiyye'nin ölüp imamet'in başkasına geçtiğine inanır; yalnız ondan sonra kime geçtiği hususunda ihtilâf vardır.

Zeydiyye'nin ortaya çıkışına kadar Şi'a topluluğu Keysaniyye (H.64 / M.683–4) ve Muhtariyye (H.66 / M.685–6 da çıkmıştır) idi. Gâliyye ve Mufaddıla pek azdı. Keysaniyye de Muhtariyye de sâbbe idi.

Keysaniyyenin İmamiye veya Rafıza'dan farkı: Keysaniyye, Muhammed b.Hanefiyye, daha sonra Abbasoğulları taraftarları, Rafıza ise Fâtıma bt. Resulillah oğulları taraftarları idi. Keysaniye kolları iki noktada ittifak etmişlerdir: Muhammed b.Hanefiyye imamdır. Allah'a beda' caizdir. Keysaniyye içinde "Muhammed b.Hanefiyye'den sonra imamet, bunun oğlu Ebû Hâşim Abdullah'a geçmiştir" diyenler bulunduğu gibi Ebû Hâşimden sonra imamette ihtilâf edenler de vardır. Bunların bi kısmına göre Ebû Hâşim, kardeşi Hasanı, Hasan da oğlu Ali'yi vâsi kılmıştır. Ali'nin erkek çocuğu olmamakla bu kısım Muhammed b. Hanefiye'nin geri gelmesini bekler. Diğer kısma göre imamet Ebû Hâşim'den sonra Muhammed b.Ali b.Abdullah b.Abbas'a veya babası Ali'ye geçmiştir. Ebû Hâşim, Muhammed b.Aliti, Muhammed de oğlu İbrahim'i, İbrahim, Ebû'l-Abbas'ı vâsı kılmıştır. Hilâfet Ebu'l-Abbastan Ebû Cafer el-Mensur'a geçmiştir. Daha sonra bu kısım, bu kavillerin hepsinden cayarak Hz. Abbas hakkında Hz. Peygamber'den nas bulunduğuna, Peygamber'in Abbas'ı imam ettiğine inandılar. Hattâ Abbas'tan oğlu Abdullah'a, Abdullah'tan bunun oğlu Ali'ye geçtiğine dair nas bile iddia ettiler. Böylece imamet Abbasî halifesi Ebû Cafer el-Mansur'a kadar getirildi ki bunlara Râvendiyye veya Abbasîyye dendi. Râvendiyye,

Ebû Müslim Horasanî hakkında iki fırkaya ayrıldı: bu fırkalardan birine göre Ebû Müslim katl olunmuştur ki bunlara Rizamiye denir. Diğerine göre Ebû Müslim ölmemiştir.

Abbasiye (veya Râvendiye) imam tayini nas ile veya miras yoluyla olur derler. Keysaniyye'nin fıkıhı yazılmamıştır ve zamanla Zeydiyye ile ımâmiye arasında erimiş gitmiştir[80].

2- *Zeydiyye:* Zeyd b.Ali Zeyn el-Abidin b.el-Hüseyn b.Hz.Ali taraftarlarıdır. Bu mezheb Mufaddıla'dan çıkmıştır H.112 / M.730-1 yılında ortaya çıkmıştır. Bunlar imametin, yalnız Fâtıma'nın çocuklarına ait olduğuna inanırlar. İmâmet için ortaya atılan, âlim, dindar, cesur ve cömert olan her Fâtıma neslinden gelenin kendisine itaat edilmesi lâzım olduğunu, hattâ aynı vasıfları haiz iki imamın aynı zamanda fakat iki bölgede imâmet iddiasıyla ortaya çıkmalarını kabul ederler.

Zeyd meşhur mûtezile reisi Vâsıl b.Ata'dan ders görmüş olduğundan usul vesair yollarda i'tizal yoluna girmişti. Kardeşi Muhammed Bâkır da Vâsıl'dan ders gördüğü halde aralarında fikir ayrılığı vardır.

Zeyd, göre imâmet hususunda en iyisi mevcut iken ondan daha az lâyıkının imâmeti câiz olduğundan Ali b.Ebî Tâlib, ashâbın en lâyıkı olduğu hâlde Ebû Bekr'in hilâfeti sahihtir ve fitneyi teskin halkın kalbini kazanmak düşüncesi ile hilâfet Ebû Bekr'e verilmiştir.

Zeyd, babası Ali Zeyn el-Abidin'in ölümünden sonra halife Hişam b.Abdilmelik'e karşı yanında Mufaddıla, Keysaniyye ve Sâbbe'den bir toplulukla ayaklanmış, Kûfe'de yapılan savaşın kızıştığı bir zamanda şeyhaynden (bû Bekr ve Ömer) teberrî etmemesinden dolayı Sâbbe kendisini ter etmekle H. 122 / M.740 yılında öldürülmüştür. Zeyd'i terk edenlere Rafıza, tevelli edenlere de Zeydiyye dendi.

Zeydiyye daha sonra en lâyıkı varken daha az lâyıkın imâmetini kabul etmeden vazgeçip Rafıza gibi ashabı suçlamağa başladılar. Zeydiyye katında imam tayini, ya nas ile veya nefsine davetle olur.

H. 283 / M. 896 yılında Yemen'de Hasan evlâdından (âl-i Hasan) Yahya el-Hadi zuhur etti. Bunun oğlu büyük bilgindi. Zeydiyye mezhebini benimsedi ve Yemen'de Zeydiyye çoğaldı.

Zeydin sağlığında kendisine biat edenlere "Zeydiyye-i Hâlise" denir ki bunlar ashabdan teberrîyi tecviz etmezler. "Hz. Ali hilâfeti kendi

[80] Bak: al-Fark Beyn al-Fırak, 26 vd. Şehrestanî, I, 235 vd. İsmail Hakkı İzmirli, Muhassal al-Kelâm 108 vd. İlm-i Kelâm, I, 121 vd. Muhammed Ebû Zehra, Ebû Hanife, Osman Keskioğlu ter. 117 vd.

isteği ile Şeyhayn'le Osman'a terk etti. İlk üç halifeye biat hatâ değildir. Çünkü imam Ali bâtıla razı olmaz, imâmet evlâd-ı Fâtımaya mahsustur" derler, Zeydiyye-i hâlise mufaddıla idi. Sonraları akîdeleri bozuklara Sâlihiyye (veya Butriyye), Süleymaniyye (veya Haririyye), Cerudiyye kollalarına ayrıldılar ki bi kollar arasında fikir ve akîde ayrılıkları vardır. Bu üç kol da büyük günâh işliyenlerin cehennemde ebedî kalacağına inanırlar.

Zeydiyye halen Yemen'de yaygındır. Birçok ulemâsı, tedvin edilmiş, kitapları ve fıkıhları vardır. Bunlar başlangıçta usûlde Mûtezilî, fürûda Hanefî idiler. Yalnız imamlarından rivâyet ettikleri meselelerde bu iki mezhebe muhaliftirler. Sonraları fıkıh meselelerinde ictihad ederek bir takım hususlarda Hanefiyeyye muhalefet ettiler. Yemen'de Zeydiyye'nin resmî mezhebi Butriyye, çölde Carudiyye'dir[81].

3– *İmamiyye:* İmamiyye, Zeyd'i rafz (terk) eden Sâbbe'dir ki terk ettiklerinden dolayı kendilerine "Rafıza" dendiği gibi, Zeyd'in öldürülmemesinden sonra bir imam seçmeye kalktıklarından dolayı da "İmamiyye" adını aldılar.

İmamiyye'nin bir kısmı Hasan el-Müsenna b.Hasan el-Mücteba b. Hz. Ali'yi imam tanıdı ki bunlar imâmeti, Hz. Ali'den sonra bunun büyük oğlu Hasan'a, sonra Hasan el-Müesenna'ya, sonra bunun oğlu Abdullah'a, sonra bunun oğlu Muhammed'e (en-Nefs üz-Zekiyye), sonra kardeşi İbrahim'e yürüttüklerinden "Haseniyye" adını aldı. Haseniyye'nin bir kısmı Nefs üz-Zekiyye'nin hayyi muntazar (sağ olup gelmesi beklenen) olduğunu kabul ettiklerinden onlara da "Nefsiyye" dendi.

İmamiye'nin çoğu, Ali Zeyn el-Âbidinin oğlu Muhammed el-Bâkırı imam tanıdı ve bu fırka bütün Keysaniye ve Muhtariye kollarını bu inanca dâvet etti. Bunların dâvetçi başkanları, Hişam b.el-Hakem, Hişam b.Salim, Şeytan el-Tâk Muhammed b.Numan, Ali b.İsmail, Zürare b.A'yen-i Kûfî gibi kişiler idi ki İmâmiyye adı bunlara verildi. İlk defa İmâmiyye Mezhebi üzerine söz söyliyen kimse şimdi adını zikr ettiğimiz Ali b.İsmail et-Temmar idi.

Muhammed el-Bâkır'ın H.113 / M.731–2 yılında Medinede ölümünden sonra İmâmiyye arasında anlaşmazlık çıkıp bir kısmı, kendisinin ölümsüz olarak sağ olduğuna, diğer bir kısmı da öldüğüne inandı. Ölümsüz olarak sağ olduğuna inananlara "Bâkıriyye" dendi.

---

[81] Bak: al-Fark, 22 vd. Şehrestanî, I, 249 vd. İsmail Hakkı, İlm-i Kelâm, I, 122 vd. Muhassal al-Kelâm, 112 vd.

Öldüğüne inanan fırka gene ihtilâfa düştü, bir kısmı Muhammed el-Bâkırın oğlu Zekeriya'yı, öteki kısmı diğer oğlu Cafer-i Sadık'ı imam tanıdı.

Zekeriyya'yı tanıyanlar, bunun Hâsır dağında ölümsüz sağ (hayy-i lâyemût) olduğuna inandıklarından kendilerine "Hâsıriyye" dendi.

Cafer üs-Sadık'ı tanıyanlar çokluk idi. Bunlara İmamiyye dendi. Bunlar arasında da birçok başkan çıkıp türlü adlarla imamiyye şûbeleri kurdular. Fakat bunların hepsi ilk altı imamı (Ali, Hasan, Hüseyin, lardı. Daha sonra bu fırkalar, İmâmiyye'nin gulâtından sayılmıştır.

Cafer üs-Sadık'ın ölümünden sonra gene aralarında anlaşmazlık çıktı. Bir fırkası Cafer'in ölümsüz olarak sağ olup saklandığına, diğer fırkası, öldüğüne inandı. H.148 / M.765) yılında Medine'de ölen Cafer'in gaib ve ölümsüz sağ (hayy-i lâyemut) olduğuna inananlara "Navusiyye" dendi ki bunlardan bazıları onun tamamiyle gaib olduğunu inkâr ederek bazı toplantılarda kendisini gördüklerini iddaia ederler.

Cafer'in ölümüne inananlar, onun beş oğlundan birini imam tanıma larına göre türlü adlarla fırkalar hasıl oldu: oğullarından İsmail'i tanıyanlara "İsmailiyye", Muhammed'i tanıyanlara "Ammâriyye", Abdullah Eftah'ı tanıyanlara "Eftahiyye", İshak'ı tanıyanlara "İshakiyye" ve bunlardan sırasıyla İsmail'i, Muhammed'i, Mûsa Kâzım'i, Abdullah Eftah'ı, İshak'ı imam bilenlere "Şumeytiyye" dendi. Caferden sonra Mûsa el-Kâzım'i imam bilenler asıl İmamiye oldu.

Asıl İsmailiyye de bir takım kollara ayrıldı. İsmail'e "Hatem ül-Eimme (imamların sonuncusu), hayyi muntazar (beklenen diri)" diyenler oldu ki Karmatîler'in imâmet hakkındaki mezhebi bu idi.

İsmailden sonra oğlu Muhammed'i sonuncu imam tanıyanlar vardı ki Mübarekiye"yin imamet hakkındaki mezhebi bu idi. Muhammed b.İsmail'de tevakkuf edenlere "Vakıfiyye"de denir. İsmailiye bu noktada da kalmayıp imâmeti ondan sonra kaim ve zâhir olanlara sevk etti ve İsmailiye artık İmâmiye'den ayrılıp Gâliyye'den oldu.

Asıl İmâmiye veya Mûseviye, Mûsa el-Kâzım'ın H.183 / M. 799 yılında Bağdad'da ölümünden sonra ihtilâfa düşüp bir kısmı onun sağ, ölümsüz ve kaim-i muntazar olduğuna, diğerleri öldüğüne inandığı gibi bir kısmı da ölümünde ve sağlığında tevakkuf etti ki bunlara "Vakıfiyye" sağ ve ölümsüz olduğunu inananlara "Memtûriyye", öldüğüne fakat tekrar geleceğine inananlara "Ric'iyye" dendi. Asıl Mûseviyye "Memtûriyye" oldu.

Vakıfiyye, Memtûriyye ve Ric'iyye hep birlikte Mûsa'da tevakkuf ettiklerinden bunların hepsine "Vakıfiyye" adı verildi.

Halen Şiî veya İsnâ Aşeriyye denen asıl İmâmiyye, Mûsa'dan sonra Ali er-Rızayı; bunun H.202 / 817-7 de Tus'da ölümü üzerine bunun oğlu Muhammed el-Cevad (et-Taki)'yi: bunun da H.220 / M.835 de Bağdad'da ölümü üzerine oğlu Ali en-Nâki'yi; bunun da H.215 / M.865 de Samerra'da ölümü üzerine Hasan el-Askeri'yi; bunun da H.260 / M.873-4 de Samarra'da ölümü üzerine küçük oğlu olup aynı yılda Samerra'da bir sirdaba (mağara) girip oradan bir daha çıkmıyan Muhammed el-Muntazar* (Ebû'l-Kasım el-Mehdi)yi imam tanımaktadırlar. Fakat, Taberî başta olmak üzere bir çok güvenilir soy bilginleri, Hasan el-Askerî' nin erkek evlâdı olmadığını kayd ediyorlar.

Bu oniki imama inanan İmâmiyye, İmâmiyyenin en önemlisi ve en meşhurudur. İmâmiye denince bular akla gelir. İmâmiyeynin fıkhını ve akâidini neşreden Cafer-i Sadık olmakla mezhep fakihlerine Caferiyye dedi. Caferiyye Mezhebi iki anlamda kullanılır: 1- İmâmet bâbında, 2- Fıkıh bâbında.

1- İmâmet hususunda Caferi olanlar, Cafer b.Ali el-Askerî'yi onikinci imam tanıyanlardır ki İmâmiyyenin, hattâ İsna Aşeriyye'nin bir kısmını teşkil ederler.

2- Fıkıh hususunda Caferî olanlar, bütün İsna Aşeriyye (oniki imamcılar) ile Cafer-i Sadık'ın imâmetine inananlardır.

İsna Aşeriye, Sahib üz-Zaman Muhammed el-Mehdî'nin Samerra'da sirdaba girişinden şimdiye kadar geçen zamanı ikiye ayırlır: 1- Gaybet-i Sugra (küçük kayb oluş), 2- Gaybet-i Kübrâ (büyük kayb oluş).

Gaybet-i Sugra'nın müddeti 73-74 yıl kadar olup H.256 / M.870 veya H.265 / M.878-9 yılından H.329-M.940-1 veya H.339 / M.950-1 yılına kadar devam eder. Bu zamanda İsna Aşeriyye ile Mehdî arasında vekiller, naibler veya elçiler bulunur. Gaybet-i Kübra zamanında elçiler yoktur. Gaybet-i Sugra zamanında kutsal yerlerde dört naib bulunmuştu: 1- Ebû Amr Osman b.Said-il-ömerî, 2- İmam-ı zamanın hükmü ile oğlu Ebû Cafer Muhammed b.Osman, 3- Ebül'-Kasım Hüseyin b.er-Ruh Ebî Bahr Nevbahtî, 4- Ebü'l-Hasan Ali b.Muhammed is-Sumrî (ölümü: H. 329 / 940-1 veya H.339 / 950-1) dir. Bundan sonra naib ve elçi yoktur, Gaybet-i Kübra başlar.

---

* Samarra'da kaybolması H. 266 / m. 880 dır.

İmâmiyye'nin Özellikleri :

Genel olarak imâmiye'nin özellikleri ikidir: 1– İmam mâsum, isbatı. 2– İmam ınâsuma, nas isbatı.

1– *İmam Masum İsbatı :*

Evvelâ imam, masum yani kalven ve fiilen hatalardan arı(masum) olmalıdır; çünkü imam, Peygamber'in naibi (vekili)'dir. Bu itibarla şeriatın koruyucusudur Kitap ve sünnet (Kur'ân ve hadis) bütün dinî hükümlerin teferruatını içine almadıklarından, nasların zâhirine ait bilgileri ifâde etmediklerinden, Bâtıniyye'ye göre ise insanın aklı ermediğinden halk şeriatın koruyucusu olamaz. Ümmet içinde imam-ı mâsum bulunmadığı takdirde herkesin hatâ yapması mümkün olmakla icma-ı ümmet de şeriatın koruyucusu olamaz. Kıyas esasen bâtıldır. Bu itibarla imamdan başka şeriatın koruyucusu kalmamakla şeriatın korunması ve tebliği Allah katında beli olan bir hükmü bildirmek için Peygamber'in bir vekiline ihtiyaç vardır. Bu da imam-ı masumdur. Eğer imamın hatâ yapması câiz olsa ibâdet ve mükellefiyetlerimize ait şeyleri nasıl öğrenebiliriz derler.

İmam'ın masum olması fikrine Zeydiyye ve diğer fırkalar katılmıyor: Ancak İsmailiyye gibi gâliyye fırkaları katılıyor.

2– *İmam-ı Masuma Nas İsbatı :*

Her imam hakkında ya Peygamber veya bir evelki imam tarafından bir nas vaki olmalıdır. İlk imam Ali b.Ebî Tâlib, Peygamber tarafından, ikinci imam Hasan, babası Ali tarafından İmam tayin edilmişlerdir (Mansusturlar). Zeydiyye, imâmiyenin bu fikrine katılmaz.

İsna Aşeriyye, imamlardan herbirinin kavlini kabul emeği vâcib görür. Çünkü, imamlardan her biri Hz. Muhammed gibi mâsumdur. Bu itibarla da imam daima doğru söyler, hiçbir kimse ona karşı koyamaz. Bu hususta nizâ edenden teberrî olunur. İmamlardan her birinin kavli Hz. Muhammed'den nakl edilmiştir. Yani onların her dediğini Peygamber demiştir ve bu nakilde ismet vardır ve imâmın kavli Kur'ân ve sünen-i mütevatire hükmündedir. Kur'ân'a, hadîse, kıyasa itimat yoktur, ancak imamların kavline itimat vardır. Ehl-i sünnetçe yalnız Peygamber mâsumdur, imamlar mâsum olamaz. Çünkü onlardan nakl edilen şeylerin çoğuna yalan karışmıştır. İmamlara ismet iddiası Peygamberlikte ortaklıktır. Masum'un her kavline uymak, muhalefet etmemek îcab eder, bu ise yalnız Peygamberlerin hassasıdır. Böyle olunca, din imamlara teslim edilince kendilerine lâfzan değilse bile mânen

nübüvvet verilmiş oluyor. İmâmiyye'de imâma beşte (hums) veriliyor, melekler kendilerine haber getiriyor, fiilleri ancak Allah'ın ahdi ve emri ile oluyor. İmâmet Allah tarafından bir ahd olup birinden ötekine ahidle geçiyor. Allah, bir evvelki imâma kendinden olan her şeyi ondan sonra gelecek imâma vermiş, emr etmiş oluyor. Bir imâm kendinden sonraki imâmı ve onun imam olacağını biliyor.

İmâmiyye bu imam-ı masum meselesinden ve cum'a namazının cemaatla kılınması ancak imam-ı masum arkasında olabileceğinden, son imam da mektum veya muntazar olduğundan cum'a namazı cemaatla kılmıyorlar. İmamiyye, mehdînin gelmesini beklemek için öğle ve ikindi, akşam ve yatsı namazlarını (cem-i takdim) ile yani birinci namazın vaktinde ve onu kıldıktan hemen sonra ikinciyi kılıyorlar. Meselâ öğle namazını müteakib ikindiyi, akşam namazını müteakib yatsı namazını kılıyorlar.

İsna Aşeriyye'nin özellikleri :

İsna Aşeriyye'nin özellikleri ikidir: 1– İmam mâsumları onikiye hasr etmek, 2– Niyâbet.

Oniki imam hakkındaki bilgi yukarda geçti. Niyâbet'e gelince: oniki imam, hem külliyatta cüz'iyatta mâsum oldukları halde nâibleri (vekilleri) ancak cüz'iyatta mâsumdurlar.

İsna Aşeriyye'de din ve mezhep esasları :

Usul-ü Din: Tevhid, nübüvvet ve miad olmak üzere üç, Usul-ü mezheb; adl ve imâmet olmak üzere ikidir.

Birinci asıl : Tevhid babında ihbariye veya eski İmâmiye mensupları hemen tamamiyle Müşebbihe veya Kelâmiyye, sonraki İmâmiyye mensupları hemen tamamiyle mûteziledir. Eski İmâmiyyeciler! Yunusiyye, Hişâmiyye, Zürariyye, Numaniyye veya Şeytâniyye kollarına ayrılırlar. Bunlardan Allah'a en önce cisim diyen, Hişam b.el-Hakem'dir. İmâmiyye arasında beda hakkında ihtilâf vardır. İsna Aşeriyye'nin çoğu bedaı neshe irca ederler. Mûtezilî olan sonraki imâmiyye mensupları H.400 / M.1009–10 tarihlerinde ortaya çıkmıştır.

İkinci asıl adl'dir : adl, kaderi tekziptir. Yani bunlar kaderi inkâr ederler. Bu kaderi inkâr işinde Keysaniyye ile Zeydiyye de İsna Aşeriyye ile aynı fikirdedirler.

Üçüncü asil : Nübüvvettir : İmâmiyyece Peygamberlik Alla'h'ın lutfu olarak Cenab-ı Hakka vâcibtir. Peygamberlik küçük ve büyük gü-

nâhlardan mâsumdurlar. Ancak Hişam b.el-Hakem, Peygamberlerin hata işleyebileceklerini fakat onların hatasını Allah'ın af edeceğini kabul etmektedir. Son Peygamber, Hz. Muhammed'dir. Tanrı, Muhammed'den sonra kimseye Peygamberlik vermemiş ve vahiy inzal etmemiştir. Ancak Peygamber'in vasisi olan Hz. Aliye –kendisi Peygamber makamına kaim olmakla– vahiy nazil olmuştur. Vahy-i nebî ile vahy-i vâsi arasında bir fark vardır o da, Peygamber, vahiy getiren meleği görür, vasi görmez, sadece sesini işitir.

İmâmiyye'den bir gruba göre Tanrı, Peygamberin ölümünden sonra teselli için kızı Fatıma'ya melek göndermiş, onun huzurunda vahiy nazil olmuş Ali de duyduklarını toplıyarak adına "Mushaf-ı Fâtıma" demişti. Bu Mushafta, Muhammed ümmeti arasında vuku bulacak olan fitnelerin birçok belirtileri yazılı imiş. İmamlar insanı, o Mushaftaki malumat sayesinde haberdar ederlermiş. Çünkü onda vuk'u bulacak şeyler kayıdlı imiş.

Dördüncü asıl İmâmettir: İmâmet, Peygamber nâibliğidir. Bunun delilleri şunlardır!

a) İmam mâsum olmalıdır. Buna yalnız İsmâiliyye inanır.

b) Peygamber gönderilmesi nasıl aklen vâcib ise imam nasbı da öylece Allah'a aklen vâciptir.

c) İmam, nas ile tayin edilmiş olmalıdır. Zeydiyye bu esasa muhaliftir.

Beşinci asıl Miad'dır: buna göre:

a) Miad-ı edebî vardır. Gâliyye ve Melahide bunu inkâr ile tenâsuha kaildirler.

b) Baas, haşr ve neşr Allah'a aklen vâcibtir.

c) Kabir azabı haktır. Zeydiyye ve ekser şia fırkaları kabir azabını inkâr ederler.

d) Hesab, mizan, sırat, havz-ı Kevser ve şefaat haktır. Zeydiyye ve İsmâiliye gibi şia fırkalarının çoğu bunu inkâr edip tevil ederler.

e) Tenâsuh bâtıldır. Karmatîler, Kâmiliyye, Mansuriyye, Mufaddıla vesaire gibi bir takım gulat-ı şia tenâsuha kaildirler.

f) Ric'at vardır. Bazılarına göre Mehdînin ortaya çıkışından sonra, deccaldan önce, nebî, vâsi, Hz. Ali'nin oğulları Hasan, Hüseyin, bunların düşmanlar , ilk üç halife, Muaviye, Yezid, Mervan, diğer imamlar ve katilleri dirilip karşılaştırılacak ve suçlulara kısas tatbik edilecektir.

g) Kabirde, kıyamette, İmâmiyyeden olanlar büyük ve küçük günâhlardan dolayı azaba çarpılmıyacaklardır.

İmâmiyye'de Şer'i Deliller:

İmâmiye'de şer'î delil dörttür: 1- Kitab, 2- Sünnet, 3- İcma, 4- Akıl. Bunlarda herbiri hakkında ihbariyenin ve usûliyenin fikirleri ayrı ayrıdır.

1- *Kitab:* İhbariyeye göre kitap yani Kur'ân, müracaat etmeye ve hüküm çıkarmıya yarayışlı değildir. İhbariyyenin çoğuna göre masum imamlar vasıtasiyle ahz edilmiyen Kur'ân'ın Kurânlığına itimad yoktur. İmamlar vasıtasiyle alıncak Kur'ân da onların elinde yoktur. İhbariye katında Kurân'ın, Tevrat ve İncil'den farkı yoktur.

Usûliyye, Kur'ândaki bu tahrif ve tebdil iddialarını asla kabul etezler. Bunlara göre kitab (Kur'ân). baş vurulacak ve hüküm çıkarılmacak kaynaktır. Usûliye ile ehl-i sünnet arasında Kur'ân-ı Kerîm'in sıhhatinde, mânanın ihtilâfını mûcib olacak şekilde lâfzının değiştirilmemesinde ihtilâf yoktur.

2- *Sünnet:* Usûliye katında sünnet mâsum'un kavli, fiili ve sözleridir ki hadis de budur. Haber de hadis mânasınadır. İhbariyye katında ictihad bulunmadığından usûl-ü dinde ancak imamlardan rivâyet edilen haber-i âhad'a itimad olunur. Haber-i mütevatire itibar yoktur.

3- *İcma:* İmam'ın fikrini açıklıyan, icmadır. İcma, ümmetin itifak etmiş olması sebebiyle huccet değildir. Masum'un (imamın) fikrini açıkladığından dolayı huccettir.

4- *Akıl:* Aklî delil, kendisi ile şer'î hükme varılan aklî hüküm demektir. Aklî hükümü bilmekten de şer'î hükmü bilmeğe intikal olunur[82].

IV

GÂLİYYE

Bunlar imamları Peygamberlik derecesine çıkarıp haklarında Tanrı hükümleriyle hükmedenlerdir. Gâliye mensupları, imâmiyyeden olduk ları gibi Keysaniyyeden de olurlar. Gâliye mensupları bir sürü bid'atlar ortaya atmışlardır. Bu bid'atlar: Teşbih, İbâha, Tenâsuh, Hulûl, Beda ve Ric'attır.

[82] Bak: al-Fark Beyn al-Fırak, sahife 35 vd. Şehrastanî, Milel. I, 265 vd. İsmail Hakkı İzmirli, Muhassal al-Kelâm, 115 vf.

Teşbih: Bu, Gâliye'ye yahudilikten geçmiştir. Yahudilikte teşbih, teşbih-i gulûvdur. Hıristiyanlık teşbihi ise hulûl'ü doğurmuştur. Hişamiyye, Beyaniyye, Mugîriyye, Yunisiyye, Müşebbihedendirler.

Hulûl: Buna inananlar, Allah'ı her yerde mevcut, her dilde konuşur bir insan şeklinde tasavvur ederler. Sebeiyye, Cenahiyye, Hattabiyye, Nümeyriyye, Mukannaiyye, Rizamiyye, Berkukiyye, Hulmaniyye, Hallâciyye, Azafire bu Hulûliyyedendirler.

Tenâsuh: Ruhun bir bedenden başka bir bedene geçmesi demektir İslâmdan önce bazı zerdüşt mezheplerinde, bazı Yahudilerde vardı. Sebeiyye, Hattabiyye, Cenahiyye, Beyaniyye ve bazı Ravendiyye tenasuha kaildirler.

İbâha: Haram şeyleri mubah saymaktır. İslâmdan önce İranda zuhur eden Babekiye, muharrematı ibâha etmişti ki onlara göre mal ve kadın müşterekti.

Beda: Bu sonradan Şiîler tarafından ortaya çıkarılmıştır ki mahiyeti yukarda açıklanmıştı.

Ric'at: Bu da yahudilikten geçmiştir.

Gâliye esas itibariyle ikiye ayrılır: 1. Fırka: Bunlara göre ulûhiyet, Allah'tan başkasıada da olabilir. 2. Fırka: Bunlara göre Peygamberlik sona ermemiştir. Hz. Muhammed'den sonra daha başka Peygamber de gelecektir. Birinci fırka Tanrılığı Peygambere, diğer Peygamberlere, Hz. Ali'ye ve bazı çocuklarına, Fâtıma'ya, Hz. Abbas'a, Cafer'e, Ukayl'e, Selman-ı Fârisî'ye. Ebû Cafer el-Mansur'a, başkan sayılan kişilere, güzel yüzlü kişilere; ikinci fırka: Peygamberliği Ali'ye, oniki imama, Muhammed b.Hanefiyeye, başkan sayılan kimselere isnad ederlerdi.

Gâliyye, zamanla ortaya çıkan birçok kimselerin etraflarına taraftarlar toplanması ile birçok fırkalara ayrılmıştır. Bu fırkaların fikirlerini ayrı ayrı zikretmek lüzumsuz teferruatı sıralamaktan başka işe yaramıyacaktır. Gâliyye'nin ana fikirlerini yukarıda kaydettik.

Muhammediyye, Hattâbiyye, Kâmiliyye, Beyâniyye, Harbiyye, Berkukıyye, Mukannaıyye, Hulmaniyye, Hallaçiyye, Ezafire, Nusayyriye ve Dürziye birinci fırkadaadırlar.

Gurabiyye, Mansuriyye, Mugîriyye, Sebeiyye, Şureykiyye, Ammariyye ve Babiyye ikinci fırkadandırlar[83].

---

[83] Bak: al-Fark Beyn al-Fırak; ss. 35 vd, 143 vd. Şehrestanî, el-Milel, I, 288 vd. Muhassal al-Kelâm, 148 vd.; Ebû Muhammed al-Hasan an-Nevbahtî, Fırak aş-Şia, 1951 Mısır, 57 vd. Sa'd Muhammed Hasan, al-Mehdiye fi'l-İslâm, 1953 Mısır, ss. 75 vd.

V

NUSAYRÎLER*

Eldeki resmî kayıtlara göre Lübnan'daki arap toplumunun yarıdan çoğu hıristiyandır. Hatta, kimi kasaba ve köylerinde oturan araplar tamamen hıristiyandırlar.

Bunun gibi Lübnan'da Nehr ül-Kebir ile doğuda ve kuzeyde nehr ül-Âsî, batıda Ak Deniz kıyıları ile çevrili dağlık bölgelerde Nusayrî araplar oturur. Bunlar, Suriye'nin kuzeyinde bulunan Cebel ül-Kusayr-de de oldukça kalabalıktırlar.

XX. yüzyılın başlarında Mârûnî ve özellikle Ortodoks hıristiyanların dolaylı baskıları ile kuzeye doğru göç etmişlerdir.

Nusayrîlerin kimlikleri üzerine söylenenler:

Avrupalıların, özellikle Fransızların Lübnan'a ve Suriye'ye gözdikmeye başlamalarından beri, bu mezhepteki araplara yakın ilgi duydular ve bunları hıristiyan asıllı göstermeye çalıştılar.

Bu dağlık bölge toplumu içinde bir çok kumral saçlı ve mavi gözlü kişilerin ve firenkçeden geldiğini varsaydıkları bir takım soyadlarının bulunmasından dolayı Nusayrîlerin, Haçlı Savaşları sırasında gelen Frank'ların, yerlilerle karışımından türedikleri bile söylenmiştir.

Frankların, bu bölgede kaldıkları 250 yıl içinde böyle oldukça büyük bir topluluğun ortaya çıkmasına neden olduklarını ileri sürmek saflık olur. Bu menşei söyleyenlerin başında Alman bilgini R. Hartmann vardır.

Ernest Renan ve Le Pere Henri Lammens gibi bilginler de Nusayrîlerin önceleri hıristiyan dininde olduklarını söylüyorlar. Bunlar tanık olarak "nusayrî" sözcüğünün, "nasrânî" sözcüğünün ismi-i tasgiri olduğunu ileri sürüyorlar. Oysaki Arapçada nasrânî sözcüğünün ism-i tasgiri "nasrânî" değil "nusayrânî" dir.

Avrupalılar amaçlarına ulaşmak için zaman zaman böyle uydurma yakıştırmalar yaparlar. Vaktiyle Mariti adlı bir italyan da Yezîdîlerin Cizvitlere (jesutite) mensup olduklarını ileri sürmüştü.

Kökenleri hakkında ne denirse densin bunların büyük bir çoğunluğu araptır ve Arapça konuşurlar.

---

* Nusayrîlik için bak. Şehrestanî, Milel ve Nihal; Mehmet Behcet (Yazar), Refik Temimî, Beyrut Vilâyeti, c. 2.; İslâm Ansiklopedisi.

Nusayrî inancının temel ilkeleri :

Herşeyden önce Nusayrî mezhebi, şia fırkasının bir koludur.

Eskiden bunlar "Nemiriyye" diye anılıyorlar, kendileri ise "Mu' miniyye" adını benimseyip kullanıyorlardı.

Onuncu yüzyılın ikinci yarısında başlayarak "Nusayrîler" adı altında tanınmaya başlandılar.

Ad olarak Nusayr, uydurma Şiî şehitlerinden biri. Ali b. Ebî Talib'in oğlu ya onun azadlısı ya da Muaviye'nin bir veziri ve daha çok bir olasılıkla "İbn-i Nusayr"ın nisbesi yani Muhammed b.Nusayr Nemîrî Abdî'dir.

Bu kişi, mezhebini M.859 yılında yaymaya başladı. Bu sıra şiîlerin 10. imamı Ali Naki henüz hayatta idi (ölümü, Samerra'da 868 yılındadır).

883 yılında ölen Nusayr (yani Muhammed İbn-i Nusayr), onuncu imam Ali Naki'den sonra 11. imam Hasan Askerî'nin (ölümü Samerra' da 873), ondan sonra da kendisinin, 12. imamın nâibi olacağını iddia ediyordu.

Nusayrîlik'te, hıristiyan inanç ve törenlerinin izleri de görülür. İsmailîlik ve Bâtınîlik ile ortak bir çok yönleri vardır.

Nuayrî inançları nelerdir :

Bunlarca nitelemenin, tanımlamanın dışında bulunan Tanrının hemen altında göksel yaratıklar yani, yıldızların yer aldığı rûhânî bir âlem vardır.

İnançlarının en önemlisi, Tanrı sıfatları taşıyan üç kişiden oluşan üçleme (teslis) dir.

Nusayrîlik hakkında geniş bilgiyi "Kitab al-Bâkûra el-Süleymâniyye fi keşf-i esrar el-Diyane el-Nusayriyye" adlı kitaptan öğreniyoruz. Bu eser 1835 yılında Antakya'da doğmuş olan "Süleyman Efendi el--Üzenî" tarafından yazılmıştır.

Bu Süleyman Efendi eskiden Nusayrî inancında iken sonra Yahudiliğe, sonra İslamiyete, en sonunda da protestanlığa girmiştir. Nusayrîler bunu, mezheplerinin sırlarını açığa vurduğundan dolayı Tarsus'ta öldürdüler.

Kitab-ı Bâkûra'ya göre Nusayrîler, Ali'nin "eb" yani baba, Hz. Muhammed'in "İbn" yani oğul, Selman-ı Fârisî'nin "ruh ül-Kuds"

olduklarına inanırlar. Onlara göre Selman-ı Fârisî, bütün kâinatı yönetmekle görevli olan beş öksüzü yaratmıştır.

Bu öksüzlerden Mikdar b.Esved el-Kindî: gök gürlemesini, yıldırımı ve yer sarsıntısını yaratmıştır.

Ebu Zerr-i Gıfârî: Duran ve yürüyen yıldızların dönmelerini düzenlemekle görevlidir.

Abdullah b.Revaha el-Ensârî: Yel estirmekle ve kişilerin ruhlarını almakla görevlendirilmiştir.

Osman b.Maz'un el-Cumahî: Cisimlerin ısısına ve kişilerin hastalıklarına bakar.

Kanber el-Devsî ise: ruhları yeniden insan bedenine sokar.

Nusayrî üçlemesi, ayn, mım, sin sırrı adını alan kutsal bir simge ile ifade olunur ki bu ifadenin Nusayrî kutsal törenlerinde büyük rolü vardır. Bu üçlemedeki "ayn" dan Ali, "mim" den Muhammed ve "sin" den Selman-ı Farisî anlaşılır.

Abdullah b.Hamdan el-Hasîbî'nin yazdığı "Kitab el-Mecmu" asındaki Nusayrî kutsal kitabının dördüncü sûresinde bu simgenin önemi ve kutsallığı anlatılır, Bu eser aynı zamanda Nusayrî dinî inançlarından ve namazlarından söz eden onaltı sûreden oluşmaktadır.

Kitab el-Mecmu'un dördüncü sûresi şöyledir:

"Tanrı yardımıyla edindiğim destek ile beni Tanrıya ulaştıran yol ve yine Tanrının kendisine verdiği nimetle beni minnettar eden büyüğüm (seyyidim), öğretmenim (üstadım) ve yöneticim olan şeyhimden işittiklerim ve duyduklarım ne güzel! Kendisi, aşağıdaki (A.M.S.) sırrının bilincine erişti. Alnı ve şakakları seyrek saçlı Ali b. Ebî Talib el-Ma'bud'dan başka bir Tanrının ve seyyid Muhammed el-Mahmud'dan başka bir perdenin ve Hz. Selman-ı Farisî el-Maksud'dan başka bir kapının (bab) yokluğuna tanıklık etmektedir."

Bu sözlerden şu özet çıkarılabilir:

Ayn (Ali-mânâ); min (Muhammed-isim); sin (Selman-kapı).

Nusayrîler: "kapıya doğru ilerlerim, ad önünde eğilirim ve mânâ' ya taparım" derler. Bundan başka, öğle namazı Hz. Muhammed, ikindi namazı Fâtıma (Peygamberin kızı), akşam namazı Hüseyin (Ali'nin oğlu) ve sabah namazı Muhsin adlarına kılır.

Nusayrîlerde Ali Sevgisi :

Bunlara göre Ali b.Ebi Talib tektir ve yok edilemez. Her yerde ve her zaman hazırdır. Kendisi ışıkların ışığıdır. Bütün duran ve yürüyen

yıldızlar ışıklarını Aliden alırlar. Kayaların ufalanması, denizlerin ve bütün işlerin var oluşu onun emrine bağlıdır.

Bütün memleketleri yok eden Ali maddî bir örtü ile örtülü değil, belki Tanrısal ışık parçacıklarına bürünerek gizlenmiştir.

Manâ kendisinden başka bir şey değildir. O, görünüşte imam fakat gizli olarak Tanrıdır. Ebu Bekir, Ömer ve Osman, şeytanın birer simgesidirler.

Kutsal savaş, Ali ile öteki Peygamberlerin insanlar gibi yiyip içtiklerine ve bir kadından doğduklarına inanan fırkalara karşı da yöneltil melidir. Aynı ceza, inançlarımızı açığa vurarak Nusayrîliğe hıyanet edenlere karşı da uygulanmalıdır.

Nusayrîlere göre imamlar, yeryüzünde Ali'yi temsil ederler. Günümüzde imamlar bulunmadığından halkın bütün dinsel ve dünyasal yaşantısına karışan şeyhler. imamların yerini tutmaktadır.

Bir Nusayrî, ne türden olursa olsun en küçük bir işe başlamadan önce şeyhin o konudaki düşüncesini sormak zorundadır.

Nusayri Mezhebine Giriş Töerni :

Mezhebe, onsekiz yaşını doldurmuş olan erkekler bir törenle girerler. Mezhebin bir alt tabakası, bir de "havas" (seçkinler) denen üst tabakası vardır. Alt tabakadakilerin bu üst tabakaya geçişleri, uzun sınav lar, soru ve cevaplarla olur. Kadınlar bu tabakaya geçemezler.

Nusayrîlerde din adamları üç sınıftır: birinci sınıflarına "imam", ikinci sınıflarına "nakıyb", üçüncü sınıflarına da "necib" denir.

Bunların üçünün de toplum üzerinde büyük etkileri vardır.

Alt tabakadan üst tabakaya geçmek isteyen bir Nusayrî önce, meşveret denen özel günde imamın yanına sokulur. Burada üstadın ayakkabılarını başına koyarak nefsini alçalttığını gösterir; sonra imamın sırrı onuruna bir kadeh şarap içer. Kırk gün sonra "melik" dedikleri günde yine imam yanında (a.m.s) onuruna ikinci bir kadeh şarap içer ve her gün bu üç harfi 500 kez okuması için kendisine emir verilir.

Yedi ay sonra yine aday, sağında nakıyb, solunda necib olduğu halde üçüncü bir kadeh şarap içer ve oradakilerden biri tarafından "mürşid" ünvanını taşıyan üstada takdim olunur. Bu sırada nakıyb ve necib bir takım dinî şiirler okurlar. Bundan sonra mürşit ayağa kalkar ve imama hitaben, Kitab el-Mecmu'daki sûrelerden bir ikisini okur,

imam ile mürşit arasında bir sürü sorular sorulup cevapları alınır. Sonra imam, korkutucu bir bakışla, hayatı bahasına kutsal sırları saklayıp saklayamıyacağını sorar. Aday: "evet" der. Bunun üzerine imam, kendisinden yüz kefil ister. Oradakilerin aracılığı ile bu sayı on ikiye iner. Bu on iki kişi getirilerek imam önünde kefil olduklarını bildirip "eğer kefil olduğumuz bu dindaşımız kutsal görevini yerine getirmeyip sırrımızı açıklarsa kendisini öldüreceğimize söz veririz" derler.

İmam, sırrın tamamiyle gizli kalmamasını sağlamak için adayı, Kitab el-Mecmu' üzerine el bastırıp yemin ettirirler. O sırada bütün kefiller ellerini adamın başına koyarak kutsal kitaplarından birkaç fasıl okuyup adaya bir kadeh şarap içirirler.

Mezhebin sırlarını, yalnız bu törenle yukarı tabakaya yükselen kişiler bilir. Halk tabakasının erkek bölümüne, çok yalın bir kaç şeyden başka bilgi verilmez. Kadınlara ise zaten hiç önem verilmez.

Bazı Nusayrî İnanç ve davranışlaeı:

Nusayrîler, sır saklayıcı ve batınî meşrep olduklarından, gerektiğinde müslüman, hıristiyan ya da yahudi olduklarını söylemekten çekinmezler. Müslümanlarla aynı bölgelerde yaşadıklarından, namaz kılıp, İslamın bütün gereklerini yerine getiriyor gibi görünmek isterler. Daha garibi, bazan camilere giderek sünnîlerle birlikte namaz kılarlar. Ancak namaz sûreleri, cemaat üyeleri tarafından açıktan okunmadığından onlar içlerinden Kitab el-Mecmu'daki sûreleri okurlar.

Nusayrîler kendilerinin, evren yaratılırken birer parlak yıldız biçiminde yaratıldıklarını ancak, günah işlemeleri üzerine, Tanrı tarafından yer yüzüne sürülüp uzaklaştırıldıklarıa inanırlar.

Dindar Nusayrîler, ruhlarının. ölümünden sonra cisimden cisme geçe geçe sonunda bütün günahlardan arınacağına, o sırada öldükten sonra dirilme olayı gerçekleşip eski durumlarına dönüşeceklerine yani cisim olmaktan çıkarak birer yıldız halinde gökteki yerlerini alacaklarına inanırlar.

Onlara göre Hz. Ali'ye tapmıyan müslümanlar eşek, hıristiyanlar domuz, yahudiler maymun şekline gireceklermiş. Nusayrîlere göre kişilerin günahlarından şeytanlar yaratıldığı gibi, şeytanların işledikleri günahlardan da kadınlar ortaya çıkmıştır. Bunladan dolayıdır ki Nusayrîler kadınları çok hakir görürler onlara, mezhebin sırlarından ve inançlarından hiç bir şey öğretmezler.

Nusayrîler, birbirlerini tanımak için bazı sorular sorarlar. Örneğin bir Nusayrî köyüne giren yabancı köylülere:

— İçinizde amcamı tanıyan varmı?

Köylüler—Adı nedir?

Köylüler—(yabancının sözünü tamamlıyarak) İbn-i Hamdan.

Yabancı—el-Hasıyb.

Köye gelen bir yabancıyı köylüler de sorguya çekebilirler ve:

Köylüler—Amcanın bezi nekadardır?

Yabancı—16

Köylüler—Amcan susuzluğunu nerede giderdi?

Yabancı—Ayn el-Aleviyyede.

Nusayrî Mezhebinin Kolları:

Nusayrîler, Şimaliyye ve Şemsiyye, Haydariyye, Kelaziyye veya Kameriyye olmak üzere üç önemli kola ayrılırlar.

Bunlardan Şimaliyye kolu, Ali'nin güneşte oturduğuna ve Muhammedin, Alinin bütün gücüne sahip olduğuna, ikisinin geceleri buluşup gündüzleri ayrıldıklarına inanırlar.

Kelaziyye veya Kameriyye kolu ise, aya önem verirler. Tanrının kutsallığı güneşte değil ayda tecellî etmiştir. Ali, bir süre yaşadıktan sonra aya çıkıp orada yerleşmiştir.

Şimaliyye kolu, deve, tavşan, yılan balığı, domuz, sallur balığı gibi hayvanların etlerini yemezler.

Nusayrîler, öteden beri, başka dinden olan kişilerce kınanmışlar ve kötülenmişlerdir. Bunları kötüleyen ilk kişi, Mısır'daki Fatımîler hükümdarı Hakim bi-emrillah'ın veziri Hamza b.Ali'dir.

Hamza b.Ali, yazdığı eserde: "Nusayrîlerce adam öldürme, hırsızlık, yalan, iftira, zina ve oğlancılık haram değildir. Gerçek Nusayrîlik, karılarını, kızlarını birbirlerinden saklamadıktan başka, kadın erkek ilişkilerine aldırmazlar. Böyle yapmazlarsa imanlarının tam olmayacağına inanırlar" der.

Kitab el-Bakura adlı eserin yazarı Süleyman Efendi ise: "Kelazîler, zinanın farz ve gerekli olduğuna inanırlar. Bir imam, aynı derecede bulunan bir dindaşının evine konuk olursa ev sahibi, karısını o imama takdim etmek zorundadır. Bunu yapmayan, cennete giremez" diyor.

Bunlar her halde, Nusayrîlerin giyinişe önem vermemelerinden dolayı uydurulmuş şeylerdir. Çünkü bu durumu kanıtlayıcı başka eser yoktur.

Nusayrîlerin Kutsal Günleri ve Bayramları:

Bunlar bayramlarının bir çoğunu da başka dinlerden almışlardır. Nusayrîler bayramlarını, müslümanlar ve hıristiyanlar gibi camilerde ve kiliselerde değil tören yapan dindaşın evinde kutlarlar. Bu evlerde şeyhler tarafından okunan dualardan sonra hazırlanan ziyafete, orada bulunanların hepsi katılır.

En önemli bayramları, zilhicce aynının 18. gününe denk gelen "Gadir Bayramı" dır. M.937 yılında Irakta ve 973 yılında Mısırda kutlanmaya başlanan bu bayram Nusayrîlere Şiilerden geçmiştir. Gadir adı verilen bir kuyu yakınında Hz. Peygamberin Ali b. Ebi Talib'i ululamasının anısına kutlanır.

Yine zilhicce aynını 21. günü "Mubahale Bayramı" dır. Necranlılar ile Hz. Muhammed arasında ortaya çıkan bir kavganın anısına yapılır. O sırada Peygamberin yanında Ali, eşi Fatıma ve oğulları Hasan ve Hüseyin de varmış.

Zilhicce ayının 29. günü de bayramlarıdır. Ali o gün, Hz. Peygamber Mekkeden ayrılıp Medineye yollandığında onun evinde ve yatağında yatmıştır.

Rebiyülevvel ayının 9. ve Şaban ayının 15. günleri de bayramlarıdır. Birincisinde Hz. Muhammed, torunları Hasan ve Hüseyin'e dua edip düşmanlarını lanetlemiş. İkincisi ise Hz. Hüseyn adınadır.

Nusayrîler, Aralık ayının 24 / 25 gecesinde Hz. İsa'nın doğumunu kutlarlar. Bu bayram onlara hıristiyanlardan geçmiştir.

21 martta, İranın eski geleneksel bayramlarını da kutlarlar.

Ayrıca 3 eylül, 17 mart ve 16 ekim günlerinde de bayram yapar. buhur yakar ve şarap içerler.

Nusayrîlerin Kutsal Kitaplarından bazı Sûreler:

Nusayrîlerin, Kur'ân gibi kutsal saydıkları "Kitab el-Mecmu" da onaltı sûre vardır. Bunlardan dördüncü sûrenin bir bölümünün çevirisini yukarıda vermiştik. Bir örnek olmak üzere bazı kısa sûreleri daha buraya alıyoruz:

7. *Sûre: İslam Sûresi:*

"Secde ettim ve selam verdim. İnanmış ve bağlanmış olarak yerleri ve gökleri yaradana karşı yüzümü çevirdim. Ben Tanrıya ortak koşanlardan değilim. İlk selam, en eski mânâdan en büyük ismidir.

Büyük ad, kerim kapıya, kerim kapısından din ve dünyanıa temeli olan beş öksüze selam verdi. Bablara, öksüzlere, nakıyblere, neciblere, yürekten bağlılara, kurtarılmışlara, sınav geçirmişlere, Tanrıya yakınlara, meleklerin ulularına, din adamlarına, kutsallara, dinleyenlere, katılanlara selam. Bunlar dinde derece sahipleridir. Bütün safâ alemi kutsal bilinsin. Doğru yolu izleyen ve bunu benimseyenlere kötülüğün sonucundan korkan, pek büyük ve kutsal meleğe bağlılık ve Muhammed Mustafa'nın ululuğunu (ya da Tanrılığını) ikrar eden dindaşlara selam! Yüzbin Peygambere, yirmi dört bin peygambere selam. Bunların birincisi bab, sonuncusu katılan (lâhik) dır. Selam size ey Tanrının erdemli kulları. Tanrı hepinizi nîmetli cennetinde ve gökdeki yılzdızlar arasında yeniden birleştire."

8. şûre (*İşaret sûresi*):

Hz. Muhammedin Ali b.Ebi Talib'i "Gadir-i Hum" adındaki yerde halife atadığı iddiasına işarettir.

"Zafer, karşısında boyunların eğildiği, bütün zor ve çetin konuların siliniverdiği Tanrıya olsun. Gadir-i Hum bayramı gününde Hz. Muhammed Mustafa tarafından amaç ve işaret geldi. Bu olayı onurlu ve erdemli bilenlerin Tanrı katında ulu yerleri vardır. Ey arılar emîri, ey Ali, ey büyük, seni bir bilmek, önder saymak için çalışan kölelerden biriyim. Ey Ali, ey ulu, ey en eski, ey en sonsuz, ey Tanrı, ey hakîm! Hz. Muhammedin, ak atına binerek Mekke'den çıkarken ileri sürdüğü isteğin hürmetine senden niyaz ediyorum. O zaman Hz. Muhammed yüksek sesle şöyle diyordu: Tanrı uğrunda savaş, savaş! Harab, harab! İşte benim sana karşı bir işaretim. Ey nurun nuru! Ey kayaları yaran ve denizleri elinde tutan! Ey bütün sorunları çözen! bütün mü'minlerin yönetimine bekçisinin atanmış bulunduğu sennetinde yerleştir. Bunu niyaz eden kul ne mutlu. İşte o sırada tepenin sağından, yükseklerden, kutsal ağaçtan bir ses yükseldi. O ses diyorki: Ey sevgilim, ey Muhammed! Nisanın ortasındaki perşembe günü, veyahut cuma gecesi veya Şabanın ortası gecesi veya Ramazanın beş gecesi veya Kaddas günü, veyahut İsa'nın doğduğu gece veya Gadir bayramı günü bana bu dua ile yakaran her kulu milletimden sayar ve cennetime yerleştiririm. O'na benim merhamet tasımla su veririm ve kendisini, korkusu ve tasası olmıyan mü'minlerden yaparım. Bu işaretimi, Ali'nin ayn'ı, Muhammedin mim'i, ulaştırıcının sin'i sırrına, a.m.s. sırrına bildirim. Duamızın başında mânâmıza işaret ettikten sonra deriz ki, esirgeyici ve acıyıcı Tanrı adıyla; dualarımızın sonunda, bizi doğru yola yöneltene şükranlarımızı sunar ve doğruyu söyleriz. Bütün evrenin sahibi olan Tanrıya hamdolsun."

9. sûre: *Ali'nin ayın'ı sûresi:*

"Ali'ye ait, onun kendisi, görünen ve can veren ayn'ın sırıyla! Muhammede ait, soyuna, asaletine, sahipliğine, parlaklığına ait aydın mim'in sırrıyla! Cebrailî. Selmanî, babî, Bekrî, Nemirî, Nusayr sin'in sırrıyla! a.m.s. sırrıyla!"

10. sûre: *Bağlılık, Anlaşma (akd) Sûresi:*

"Tanrının hak ve sözünün hak ve şakak saçları seyrek olan esrarengiz Ali b.Ebi Talib'in âşikâr bir hak olduğuna tanıklık ederim. Cehennemin kâfirlerin yeri, cennetin mü'minler için yeşil bir bahçe olduğuna, suyun arş alında taştığına, Tanrının, arşın üstünde bulunduğuna, Tanrıya pek yakın tutulan ve arşı taşıyan sekiz soylu kişinin sıkıntılı ve eziyetli anlarında benim ve tüm insanlar için dayanak oldularına tanıklık ederim. â.m.s. akdinin sırrı."

Ü ç ü n c ü B ö l ü m

BÂTINİLİK

İslâm akidesine en büyük zararın Batınîlikten geldiğini söyleyebiliriz. Hz. Muhammed devrinde nasların zâhiriyle amel edildiği halde, Batınîler muhkem âyetleri bile te'vil yolu ile uzak anlamlara sürüklemek zihniyetini doğurmuşlardır. Bugün eğer İslâm âlemi inanç itibariyle bölünmüş bir durumda ise bunun başlıca sebepleri arasında Kur'ân ve Hadîsleri yanlış te'vil ve tefsir etmek meselesini saymak gerekir. Müteşâbih âyetleri te'vil etmek âdetinin İslâmiyette yerleşmesini birçok muteber kelâm ve tasavvuf bilginleri de hoş görmüştür. Fakat Batınîlerin her nassı, her ıstılâhı ve her kaideyi te'vil etme teşebbüsü hiçbir Ehl-i Sünnet bilgini tarafından hoş karşılanmamıştır.

İslâmiyete bu kadar zıt bir tutum güden Batınîlik acaba nasıl doğdu ve nasıl gelişti? Şimdi bu meseleyi iaceliyelim:

Batınîliğin ilk kurucusu Meymun b.Deysan ve Abdullah b.Meymun al-Kaddah'tır[84]. Hicrî ikinci yüzyılın ikinci yarısında faaliyet gösteren bu kimseler aslen İranlı idiler. Müslümanların İran üzerinde hakimiyet kurmasını bir türlü hazmedememişlerdi.

Eski İran medeniyet ve hakîmiyetinin yeniden canlanmasını arzu ediyorlardı. Bu arzularına kılıç ve kuvvetle ulaşamazlardı. Zira İslâm Devleti nüfûzlu ve kudretli idi. Bu sebeple adı geçea şahıslar gizli bir cemiyet kurduar. Bu cemiyet, sonradan Batınîyye diye tesmiye edilmeğe başlandı. Batıniyye'nin amacı, müslümanlar arasına gizlice nifak sokmak ve İslâmiyeti yıkmaktı. Buna nail olmak için de Kurân ve hadîsleri te'vil ederek uzak anlamlara sürüklemeyi uygun buldular.

[84] Bak: Muhammed b. al-Hasan ad-Deylemî, Kavaid Akâid Âl Muhammed, s. 13, Mısır 1369 / 1950; al-Bağdadî, al-Fark Beyn al-Fırak, s. 169; al-İsferâyinî, at-Tabsir fi'd-Dîn, s. 83; Dr. Dozy, Tarih-i İslâmiyet, Türkçeye çeviren: Dr. Abdullah Cevdet (Karlıdağ), c. II, s. 340, Mısır 1909.

Batınîliğin kurucuları dâvalarının geniş halk kütlesi tarafından benimsenmesi için kendi milliyetlerini de gizlediler. Onlar Hz. Muhammed'in torunlarının bazı haksızlıklara uğradıklarını biliyorlardı.

Halkın bu haksızlıklar karşısında duyduğu merhamet hisleri yanında, inançları icâbı Ehl-i Beyt'e hürmetleri de derindi. Bütün bu durumları iyice kavrıyan Meymun b.Deysan ve oğlu Abdullah kendilerinin Hz. Ali'nin kardeşi Ukeyl neslinden olduklarını iddia ettiler. Bir süre sonra da bundan vazgeçip Muhammed b.İsmail b.Cafer as-Sadık'ın evlâdından geldiklerini ileri sürdülr. Birçok kültürsüz kimseleri kandırarak dâvalarını gizlice yaymağa muvaffaçk oldular. Ancak Batınîler iki kola ayrıldılar.

1- Bir kısım Batınîler Hz. Ali (Ölm. H.40 / M.660), Hz Hasan (Ölm. H.49 / M.669), Hz. Hüseyin (Ölm. H. 61 / P.680), Hz. Ali Zeyn al-Abidin (Ölm. H.94 / M. 732,), Hz. Muhammed Bakır (Ölm. 114 / 732), Hz. Cafer as-Sadık (Ölm. H.148 / M. 765)'tan sonra yedinci imam olarak Cafer'in oğlu İsmail (Ölm. H.142 /M. 759)'i tanıdılar. Bu sebeple Batınîler İsmailiyye diye de adlandırıldılar.

2- Cafer as-Sadık hayatta iken oğlu İsmail ölmüştü. Bu sebeple bir kısım Batınîler de Cafer as-Sadık'ın eski vasiyetinden vazgeçerek torunu Muhammed b.İsmail'i imam tayin ettiğini iddia ettiler. Bu iddiada olan Batınîler 7 nci imam olarak İsmail'i değilde onun oğlu Muhammed'i tanıdılar. Bunlar bazan Mübarekiyye diye de anılmıştır.

Fakat bunlar da daha soara ikiye ayrıldılar:

1- Muhammed b.İsmail ölmedi diyenler. Bunlar Muhammed b. İsmail'in gizlendiğine, birgün arza yeni bir şeriatla döneceğine ve adâleti yerine getireceğine inananlar.

2- Muhammed b. İsmail'in öldüğünü kabul edip dünya'nın onun neslinden gelen gizli veya açık imamlardan hali kalamıyacağını ileri sürenler[85]. Asıl Batınleri temsil eden fırkanın inancı bu sonucu tez üzerindedir.

---

[85] İsmailiyye hakkında bakınız: ar-Râzî, İtikâdât Fırak al-Müslimîn va'l-Muşrikîn, s. 54; al-Aş'arî, Makâlât al-İslâmiyyîn, c. I, s. 98; al-Bağdâdî, al-Fark Beyn al-Fırak, s. 39-40; Neşvân al-Himyerî, al-Hûr al-Iyn, s. 162-168, Mısır 1948; ad-Deylemî, Kavâid Akâid Âl Muhammed, s. 35-36; Muhammed Ahmed Ebû Zehra, al-Mezâhib al-İslâmiyye, s. 89-93, al-Matbaa an-Numuziciyye baskısı, Mısır. Hannâ'l-Fâhûrî ve Halil al-Cerr, Tarih al-Felsefet al-Arabiyye, c. I, s. 200, Beyrût 1957.

Batınîler'in bu inancı, Şia'nın gulat kolundan olan Mübarekiyye ve Hattabiyye fırkalarının tesiriyle gelişmiştir[86].

İşte bu suretle temeli atılan Batınîlik zamana ve zemine göre çeşitli lâkaplar altında zuhur etti. Buaların Ebû Müslimiyye, Hurremiyye, Babekiyye, Maziyariyye, Mukanaiyye, Nuseyriyye, Dürzîlik, Haşşaşiyye, Sabbahiyye, Talimiyye, Fidaviyye, Melâhide, Karamıta, Hurremdiniyye ve Muhammire gibi bazı lâkaplarla anıldıklarına şahit olmaktayız. Bunlar arasında az çok özellik farkları vardır. Fakat hepsinin amaçları bir ve metotları gizlidir. Hepsi de sünnî akideye inanan Müslümanlara karşı olarak doğmuş fırkalardır. Şimdi başlıca Batınî fırkaların özelliklerini ayrı ayrı görelim.

Ebû Müslimiyye

Bu lâkap Ebû Müslim Abdurrahman al-Horasaniye nisbetle Batınî bir fırkaya verilmiştir. Ebû Müslim al-Horasanî Şia'nın Keysanîyye[87] bölümünün Ravendiye koluna mensuptu. Keysaniyye fırkasını Hz. Hüseyin b. Ali'nin intikamını almak üzere Muhtar b. Ebî Ubeyd as-Sakafî kurmuştu. Muhtar'ın lâkabı Keysan olduğu için kurduğu fırkaya da Kaysaniyye dendi. Diğer bir rivayete göre Muhtar, Hz. Ali'nin kölesi Keysan'dan bazı akideler öğrendiği ve bunu tatbike koyulduğu için, onun kurduğu fırkaya Keysaniyye dendi[88]. Keysaniyye genel olarak Muhammed b.Hanife'nin imâmetine inanırdı. Ayrıca bu dırkaya mensup olanlar Allah'ın beda (fikir ve karar değiştirme) yapabileceğini iddia ederlerdi. Bu yüzden diğer birçok mezhepler tarafından kâfir sayılmışlardır.

İşte Ebû Müslim al-Horasanî böyle bir fırka'nın bir kolu olan Ravendiye fırkasının görüşlerini benimsemişti. Ruhların ölmeyip devredeceğine yani tenâsuh'a inanırdı. Allah'ın insanlara girip insan şeklinde görünebileceğini de caiz görürdü. Kısaca hulul taraftarı idi. Kendisi siyasî hâdiselere de karışmıştı. Özellikle Hilâfet'in Emevilerden Abbasîler'e geçmesinde rol oynamıştı. Fakat daha sonra Abbasîlerle de arası

---

[86] Hattabiyye fırkasını Muhammed b. Ebî Zeyneb al-Es'adî al-Ecda kurmuştu. Ca'fer as-Sâdık namına hicrî ikinci yüzyılda davete başlıyan bu adam, imamların ilkin nebî daha sonra da Allah olduklarını iddia etti. Ona göre Hz. Ali Samit ve Hz. Muhammed de Natık idi. Böyle iki resûlün bir arada bulunacağı tezini savundu. Ca'fer as-Sâdık, kendi namına davet yaptığını duyunca Ebû'l-Hattâb'ı lânetledi. Kûfe Valisi İsâ b.Musâ, Ebû'l-Hattâb'ı H. 145 / 762 yılında öldürterek başını Halife Mansûr'a yolladı.

[87] Bilindiği üzere Şia başlıca 4 büyük bölüme ayrılmıştı: 1– Zeydiyye 2– İmâmiyye. 23– Gulât. 4– Keysâniyye.

[88] Bak: al-Bağdaî, anılan eser, s. 26.

açıldı. Kendisi İbrahim b.Muhammed b.Ali b.Abdullah b. Abdulmuttalib taraftarı idi. Abbasîlerden Mansûr zamanında Ebû Müslim'i katlettirdi. Fakat kurduğu fırka'nın fitnesi bir türlü sona ermedi. İshak adında birisi Mâveraünnehirde propagandaya devam etti. Ebû Müslim'in imam olduğunu, ölmediğini ileri sürdü. Bu fırka mensupları nassları te'vil ederler ve her türlü dinî yasakları işlemekten çekinmezlerdi. Onlara göre îman sahibi olmak kâfidir. İman ise imama tâbi olmak demektir. Bu fırka mensupları Allah'ın Ebû Müslime hulul ettiğine de inanırlardı.

Ebû Müslimin ortaya attığı bu fitne tohumu, Mukannaiyye fırkasının gelişmesine de tesir etti. Esasen her iki fırka Şia'nın Gulat bölümünün Rizamiyye kolundan bazı fikirler almışlardı. Şimdi Mukannaiyye fırkasını inceliyelim.

Mukannaiyye

Mukanna'nhn asıl adı Ata'dır. Kendisine Hişam adı verildiği de rivayet edilir. Mukanna kendisini halka göstermezdi. Altından yaptığı sunî bir suretle yüzünü örterdi. Kendisi kassar (elbise temizleyici) olduğundan bazı kimyevi olayları iyi bilirdi. Esasen hendese, tılsım ve neyrancat ilimlerine vâkıftı. Orta çağda kültürsüz halkı kandırmakta bu ilimlerden istifade ederdi. Meselâ yürüyüşle 30 gün sürecek bir mesâfeden yaptığı sihirle sunî bir ayı doğdurup batırdığı rivâyet edilir[89]. Onun hilelerine Maveraünnehir'de birçok kimseler ve özellikle bazı Türkler kandı. Mukanna ortamı müsâit bulunca ilâhlığını ilân etti. Ona göre Allah ilkin Hz. Âdem, sonra sırasiyle Hz. Nuh, Hz. İbrahim, diğer Peygamberler, Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Ali'nin evlâtları, Ebû Muslim al-Horasanî ve en sonra da kendisi yani Mukanna (Hişam b.Hakim) sûretinde görünmüştür. Mukanna halka kendi yüzünü göstermezdi. Halk böylece tahrik edildiğinden Mukanna'nın yüzünü görmek istedi. Mukanna ise Hz. Mûsa, nasıl Allah'ın Tur-ı Sina dağına tecellî edişine dayanamadı ise, siz de beni temaşa etmeğe dayanamazsınız, gözleriniz yanar diyordu. Fakat halk onu görmekte israr etti. Bunun üzerine Mukanna kendisini onlara göstereceğini vâdetti. Gösterme zamanını güneş'in yükseliş anı olarak tesbit etti. Halka görünmeden önce sihirli bir ayna ile güneş ışığının kendisine bakanlara aksetmesini sağlıyacak şekilde tertibat aldı. Halk toplanmıştı. Güneş iyice yükseldiği sırada halkla kendi arasındaki örtüyü kaldırdı. Halk müthiş güneş ışığının aksetme-

---

[89] Bak: İbn Hallikân, Vefayât al-A'yân Va Enbâ Ebnâ'az-Zamân, s. II, s. 436, al-Kâhire 1948.

mesine dayanamadı ve bakamadı. Hepsi şaşkınlıklar içinde hâdise yerini terkettiler. Böylece de Mukanna sahte mûcizesini göstermiş oldu.

Mukanna, namaz ve oruç gibi dinî farzları tebaasından kaldırmıştı. Ana ve kız kardeş, kız evlâtla nikâhı câiz görmüştü. Onun iddiasına göre hiçbir kimse kendi arkadaşından eşini sakınmamalıdır.

Mukanna'nın önemli bir tehlike olduğunu gören Halife al-Mehdî kalabalık bir orduyu onun üzerine yolladı. Mukanna bulunduğu kalenin etrafına hendekler kazdırmıştı. Fakat alınan azimli tedbirler sayesinde Mukanna mağlûp edildi. Mukanna mağlûp olacağını anlayınca ilkin kendi eşlerini zehirli bir şerbetle öldürdü. Daha sonra da aynı erbetten kendisi de içip intihar etti. Fakat daha kuvvetli bir rivâyete göre katran vesair yanıcı maddelerle kendisini yaktı. Kale fethedildiğinde Mukanna yanıp kül olduğu için bulunamadı. Taraftarları bunun üzerine onun göğe çekildiğini iddia ettiler. Fakat H.163 yılında Mukanna'nın böylece bertaraf edilmesiyle fitnesi sönmeğe mahkûm oldu[90].

Hurremiyye

Hurremîler[91] gerçekte ikiye ayrılırlar: 1- İslâmiyetten önce mevcût olan Hurremîler. Bunlar kadında ve malda ortaklığı kabul etmişlerdi. Kavgadan goşlanmazlar, birbirleri için iyilik düşünürlerdi. Bunlara Mazdekiyye de denirdi. Bunlar Mecusîliğin tesiri altında idiler. Nûşirevan bunların hâkimiyetine son vermişti.

2- İslâmiyetten sonra faaliyet göstern Hurremîler. Bunları geniş çapta Babekiyye fırkası temsil eder. Babekiyye fırkası aynı zamanda İbâhîlerden sayılır. Çünkü bütün İslâmî yasakları helâl sayarlar, ana, kız kardeş ve kız evlâtla evlenmeyi câiz görürler. Babekîler, eski Hurremilerden farklı olarak mücadeleci ve harpçi idiler.

Bunlar Abbasî halifelerinden Memun ve Mu'tasım zamanında faaliyet göstermişti. Bu fırka'ın kurucusu hakkında İbn Nedim dikkati çekici bilgiler vermektedir. İbn Nedim'e göre Babek al-Hurremî'nin babası Abdullah adında birisi idi. Abdullah yağcılık yapardı. Aslen Medain'li idi. Azerbaycan taraflarındaki Bilalabad köyüne yerleşti. Yağını satarken bu civardaki gözü kör bir kadınla dostluk kurmuştu. Abdullah bu kadına âşık olmuştu. Birgün Abdullah ve düşük karakterli bu kadın yanlarına biraz azık ve şarap alarak bir ormana eğlenmeğe gitmişlerdi. Köylü kadınlar o civardaki bir çeşmeden su alırlarken bun-

[90] Bak: al-Bağdadî, anılan eser, s. 155–156; al-İsferâyinî, anılan eser, s, 114–115; Doç. Dr. İbrahim Agâh Çubukçu, Gazzâlî ve Batınîlik, s. 33. Ankara 1964.

[91] Hurrem hoş, sevinçli gönlü çeken demektir.

ların sesini duydular. Kadınlar sesin geldiği tarafa doğru gidince iki âşığı gördüler. Bunun üzerine Abdullah kaçmağa muvaffak oldu. Kör kadın ise kaçamadı. Köylü kadınlar âşığı ile böyle gizli işler yapan bu kadının saçından tutarak onu köye getirdiler. Köy halkı önünde kadını rezil ve mahcup ettiler. Bir müddet sonra yağcı Abdullah bu kör kadınla evlenmeğe mecbur oldu. İşte Babek al-Hurremî böyle bir ana ve babadan doğdu.

Yağcı kendi sanatını icraya devam etti. Seylan dağlarına yine yağ satmak için gittiğinde bir şahsın hücumuna uğradı ve ağır bir surette yaralandı. Abdullah bu yaradan öldü. Abdullah ölünce oğlu Babek yetim kaldı. Anası ücretle süt annelik yaparak oğlunun ve kendisinin geçimini sağlıyordu.

Babek 10 yaşına gelince sığır gütmeğe başladı. Bu arada tambur çalmasını öğrendi. İki yıl kadar, gittiği Tebriz şehrinde kaldı. Sonra tekrar anasının köyüne döndü. Artık 18 yaşına kadar anasının köyünden çıkmadı.

Bez dağları civarında Sehrek oğlu Cavidan'la Ebû İmran'ın taraftarları yaz aylarında savaş yaparlardı. Kışın bu savaşlar kar sebebiyle dururdu.

Cavidan 2000 koyunla Bilalâbad köyü civarından geçerken kar ve tipiye yakalandı. Köy bekçileri alaylı bir tavırla Cavidan'ı, Babek'in anasının evine getirdiler. Kadın yoksul olmasına rağmen Cavidan'a ve onun arkadaşlarına elinden geldiği kadar ikramda bulundu. Cavidan alış veriş yapması için Babek'i çarşıya yolladı. Babek bu vazifeyi seve seve yaptı. Bu hâl Cavidan'ın hoşuna gitti. Zeki bulduğu bu genci yanında götürmek istedi. Bu hususta gerekli teklifi Babek'in anasına yaptı. Ona her ay muayyen bir ücret yollıyacağını söyledi. O da kabul etti. Bunun üzerine Babek Cavidan'la birlikte Bez dağlarına gitti.

Bez dağlarına varınca Cavidan'ın karısı Babek'ten hoşlandı. Bir ara yine Cavidanla Ebû İmran savaşa başladılar. Savaşta Cavidan yaralandı. Bir müddet sonra öldü. Cavidan'ın ölümünü karısı halktan gizledi. Zira aşık olduğu Babek'i bir desise ile reis yapmak ve onunla evlenmek istiyordu. Babek'e bu fikrini açarak onun tasvibini aldı. Ertesi gün Cavidan'ın karısı halkı topladı ve onlara şu mealde hitap etti: "Cavidan bana öleceğini ve kendi ruhunun Babek'e gireceğini söyledi. Hepinizden Babek'e itaat etmenizi istedi. Babek dünyaya hâkim olacak ve Mezdekiye mezhebini ihya edecek".

Kadın kurnazca söylediği daha birçok sözlerle Cavidan'ın taraftarlarını kandırdı. Ertesi gün Babek'e bir öküz hediye etti. Öküz kesildi

ve derisi yayıldı. Kadın bu derinin üzerine içi şarapla dolu bir kap koydu. Ekmekleri kabın etrafına yerleştirdi. Bütün adamlarını teker teker çağırdı. Herkes ayağı ile deriye bastı. bir parça ekmek alıp şaraba batırdı ve yedi. Sonra Babek'e biat edip onun elini öptüler. Daha sonra yemek yediler. İçkili yemekte kadınla Babek yanyana oturdular. Kadın ona bir reyhan demeti takdim etti. Babek de aldı. Böylece evlenme merasimleri de yapılmış oldu[92].

İşte tarihte yıllarca halife ordularını uğraştıran Babek'in, saltanatını böylece kurduğu rivâyet ediliyor. Bunlar umumiyetle elbiselerini kırmızıya boyadıkları için Muhammire[93] adıyla da anılmaktadırlar.

Babekîler eşlerini birbirlerinden esirgemezlerdi. Bazı geceler içkili ve kadınlı âlemler yaparlardı[94]. Bunların fitnesine H.223 /M.837 yılında kumandan Afşin son verdi.

Babek öldürülürken dahi metânetini muhafaza etmişti. Mu'tasım, Babek'i huzuruna getirtti ve ona şöyle söyledi: "Kimsenin yapmadığı işleri yaptın. Şimdi öldürüleceksin. Kimsenin sabretmediği şekilde sabret". Babek bu sözlere "sabrımı göreceksin" diye cevap verdi. Mu'tasım Babek'in ilkin sağ elini kestirdi. Babek sol eliyle kanları aldı yüzüne sürdü ve "kimse ölümden korktu ve yüzü sarardı" demesin diye böyle hareket ediyorum dedi. Sonra diğer eli ve ayakları kesildi. En sonra da başı kesilip ateşe atıldı[95].

al-Maziyariyye

İslâmiyetten sonra zuhur edn bir kısım Hurremîler de Maziyariyye unvaniyle anıldılar. Bunlara bu ad Maziyar Karin'in adına nisbetle verilmiştir. Halife Me'mun, Maziyar'a Taberistan taraflarının idaresini emânet etmişti. Fakat Maziyar Halife Mu'tasım zamanında gizlice Babekle mektuplaşmağa başladı. Zaten İran geleneklerine bağlı bir adamdı. Batınîliğe meyletti. Tabaasına her türlü dinî yasakları işlemek selâhiyeti verdi. Birinci derecedeki akraba arasında evlenmeyi caiz gördü.

Neticede Halife Mu'tasım hicrî 225 yılında Maziyar'ı yakalattı ve öldürttü. Fakat bunların kalıntısı hicrî 5. yüzyılda Cürcan taraflarında faaliyet göstermeğe devam ettiler[96].

---

[92] Böylece özetlediğimiz ve mevsukiyetini başka delillerle teyit edemediğimiz bu deliller al-Fihris'te vardır. Bakınız İbn Nedim, al-aihrist, s. 493–494, Matbaa al-istikamet, al-Kahire.

[93] Bak: ad-Deylemî, anılan eser, s. 37.

[94] Bak: al-İsferâyinî, at-Tabsîr fî'd-Dîn, s. 80; İbn al-Cevzî, Telbis'i İblîs, s. 110.

[95] Bak: Ebû'l-Felah Abd al-Hayy b. al-İmad, Şezerât az-Zeheb, c. II, Kâhire 1350.

[96] Bak: al-Bağdadî, anılan eser, s. 161; İsferâyinî, anılan eser, s. 119; Ebu'l-Felah abd al-Hayy, Şezerat az Zeheb, c. II, s. 52.

Karamıta

İslâm âleminde önemli batınî hareketlerden birisi de Karmatîlerin faaliyetidir. Bu mezhep salikleri de Ehl-i Beyt sevgisini istismar ve gizli teşkilât sayesinde siyasî nüfuz elde etme amacı güderlerdi. Bu mezhebin kurucusunun, Kûfe taraflarında hicrî 278 yılında faaliyet'e başlıyan Hamdan b.al-Eş'as olduğu rivâyet edilmektedir. Bu arada Hamdan'ın kayın biraderi Abdan (Ölm. H.286 / M.899)'ın Karmatîliğin yayılmasında rolü büyüktür. Teşkilâtta gerek Hamdân'ı ve gerekse Abdân'ı görevlendiren gizli reislerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu gizli resiler Sâhibu'z-Zuhûr ve Sahibu'n-Nâke lâkaplariyle anılırlar. Meselâ, Sahibu'n-Nâke bir ara Abdân'ın yerine Zikreveyh ad-Dindânî (Ölm. H.294 / M.906)'yi tayin etmiştir.

Karmati hareketini Ahsa taraflarında da Ebû Sâid Hasan b.Behrâm al-Cennâbî adlı bir daî yönetiyordu. al-Cennabî'nin bu faaliyetleri H.281 / M.894 yıllarında başladı. Bu şahıs Rebî kabilesinin yardımiyle bütün Ahsa'ya hakim oldu. Burada âdeta bir Karmatî devleti kurdu. Karmatî devleti Fâtımîlerden de mânevi yardım alarak Abbasîlerin zararına olarak genişlemek istiyordu. Bu yüzden Karmatiler Bağdad'da mukim Abbasî halifelerini bir hayli uğraştırdılar. Ebû Sâid'in oğlu Ebû Tâhir Suleymân babasının yerine karmatîlerin başına geçince (H.301–332 / M.914–943) faaliyetini daha da artırdı. Mezepotamyayı işgal etti. Mekke'ye giden hacıları korku ve dehşet içinde bıraktı. Sünnî mücâhitlere çeşitli işkenceler yapmaktan çekinmiyordu. Nihayet H.317 / M.930 yılında Mekke'yi de zaptetti. al-Hacer al-Esved'i yerinden söktürüp Ahsa'ya götürdü al-Hacer al-Esved'in yerine iadesi ancak H.339 / M. 950 yılında mümkün oldu.

Birçok kaynaklar Mısırdaki Fâtımî devletini kuran Ubeydullah al-Mehdî (Ölm. H.322 / M.933)'nin Karmatî daîlerden çok istifade ettiğini yazmaktadır.

Karmatîler Yemen taraflarında da geniş çapta faaliyette bulunmuşlardır[97].

[97] Karmatîler için bakınız; Muhammed b. Mâlik b. Ebî'l-Fedâil al-Hammâdî al-Yemânî, Keşf esrâr al-Batıniyye Ve Ahbâr al-Karâmıta, Mısır 1375 / 1955; Şezerât az-Zeheb, c. II, s. 348; Bernard Lewis, Usûl al-İsmâiliyye, s. 167–188; Louis Massignon, İs. Ansiklopedisi, Karmatîler maddesi, cüz: 59, s. 352–359, İstanbul 1953; al-İsferâyinî, at-Tabsîr dî'd-Dîn, s. 124; C Brockelmann, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, Türkçeye çeviren: Prof. Dr. Neşet Çağatay, c. I, s. 148 vd. Ankara 1954; Hana'l-Fahûri ve Halîl al-Cârr, Tarîh al-Felsefet al-Arabiyye, c. I, s. 217–222.

Sabbâhiyye (Ta'limiyye)

Hicrî beşinci yüzyılda kurulup gelişen Batınî hareketi tarihte çeşitli adlarla tanınmıştır:

Bu hareket, Hasan Sabbâh'ın başkanlığında geliştiği için Sabbâhiyye diye adlandırılmıştır.

Diğer yandan Hasan Sabbâh, eski Batınî düşünceleri yeniden can landırdığı için, onun kurduğu Batınîliğe ad-Da'vet al-Cedîde de denmiştir.

ad-Dâvet al-Cedîde diye mâruf olan Batınîliğe Ta'limiyye de denir. Zira Batınîler, "akıl ve düşünce insanı sapıklığa ve ihtilâfa götürür, ta'lim (öğretme) ise insanı doğruya ve birliğe ulaştırır" diyorlardı.

Bu Batınîlere Fidaviyye dendiğine de tanık olmaktayız. Çünkü Hasan Sabbâh'ın kurduğu bir Fedaî teşkilâtı, mal ve mezhep için reislerin dilediği kimseleri öldürüyorlardı.

Hicrî beşinci yüzyıl Batınîlerine Haşaşiyye de denir. Çünkü teşkilâtın reisi etrafına topladığı gençlere haşhaştan elde edilmiş uyuşturucu maddeler yedirir ve onları böylece sarhoş edip kendi emelleri için kullanırdı.

Batınîlerin içleri küfür ve ilhatla dolu olduğu için onlara Mulhide veya Melâhide de denmiştir.

Hasan Sabbah[98] Mustansır'ın büyük oğlu Nizar lehinde propaganda yaptığı için onun yaydığı Batınîlik, Nizariyye lâkabiyle de tanınmıştır.

İmamların yedişer yedişer sırayla geleceğine, 7 yıldızın kudsiyetine ve sıralrın 7 sayısında toplanacğına inandıkları için Batınîlere Sebeiyye de denmiştir.

Bütün haramları helâl saydıkları ve ibâdata daldıkları için İbâhiyye adiyle mâruf olmuşlardır.

Gerçekte Allah'ı, Hz. Peygamber'i ve bazı imamları inkâr etmeleri sebebiyle Zanadıka diye de adlandırılmışlardır[99].

---

[98] Hasan Şabbâh, Vezir Nizâm al-Mülk ve büyük şair Ömer Hayyâm'ın henüz genç iken aralarında bir ittifak yaptıkları rivayet edilir. İttifakda ilerde ikbal sahibi olan'ın diğerlerini koruması şart koşulmuş. Nizâm al-Mülk vezir olunca Ömer Hayyâm'ı korumuş. Hasan Sabbâh'ı da Sultana takdim etmiş. Hasan Sabbâh, Sultan Melikşah'la vezir Nizam al-Mülk'ün arasını açmağa çalışmış. Bu hilesi anlaşılıca da kaçmış. Bu rivayet pek gereğe benzemiyor.

[99] Bak: ad-Deylemî, anılan eser, s. 34–37; Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s. 128, İstanbul 1953; ar-Râzî, İtikâdât Fırak al-Müslimîn Va'l-Müşrikîn, s. 78; al-Kalkaşendî, Subh al-Aşâ, c. XIII, s. 245; Browne, Tarih al-Edeb, c. II, s. 242.

Acaba hicrî beşinci yüzyılda âdetâ bir İsmâiliyye Devleti kuran Hasan Sabbah kimdir ve bu başarıya nasıl ulaştı? Şimdi bu meseleyi incelemeğe çalışalım:

Hasan Sabbah'ın Yemen'li veya Rey'li olduğu hakkında iki ayrı rivâyet vardır. Fakat genel olarak tarihçiler onun Rey'li olduğu tezini savunmaktadır. Babası Şia'nın İsna Aşariyye[100] koluna mensuptu. Hasan Sabbah da babasının mezhebi üzerine eğitilerek büyütülmüştü. Hasan Sabbah, Zarrab ve Ebû Necm Sırac tarafından kandırılarak Batıniyye mezhebine meylettirilmişti. Böylece Hasan Sabbah imam olarak Cafer as-Sadık'tan sonra İsmail b.Ca'fer as-Sadık neslinden gelen kimseleri tanıdı. Kendisini meşhur daî (propagandacı) Àbdülmelik b. Attaş da pek beğenmişti. Bu daî, Hasan Sabbah'ın Mısır'a yollanmasını tavsiye etmişti. Esasen bu sıralarda Mısırdaki Fatımî Devleti ile merkezi Bağdad olan Abbasî Devleti arasında siyasî ve mezhebî mücadele mevcuttu. Fatımîler şiî, Abbasîler ise sünnî idiler. Fatımîler halkı kendi tarafına kazanmak için Irak ve Horasan taraflarına propagandacılar yolluyorlar ve gizlice Batınî hareketleri körüklüyorlardı.

Hasan Sabbah, Rey taraflarında Abbasîlerin şiîleri tâkip etmesinden çekinerek ve kendisine yapılan dâveti fırsat bilerek Mısır'a gitmeğe karar verdi. İsfehan, Azarbaycan ve Suriye'den geçerek Kahire'ye vardı (H.471 /M.1079). Kendisi orada çok çabuk temâyüz etti. Halife al-Mustansır (Ölm. H.487 / M.1094)'la görüşmek şerefine nail oldu. İyice Batınîliği benimsedi. Ancak Hasan Sabah Mısır'da da rahat durmadı. Siyasî işlere karıştı. Mustansır ilkin büyük oğlu Nizâr'ı veliahd tayin etmişti. Fakat sonradan bu kararından vazgeçerek Başvezir Bedr al-Cemâlî'nin kızı ile evli olan diğer oğlu Ahmed al-Musta'lî'yi veliahd olarak ilân etti. Hasan Sabbah ise Nizâr'ı tutuyordu. Bu yüzden Bedr al-Cemâlî ile arası açıldı. Hasan Mısır'ı terketmek zorunda kaldı. Şam, Elcezire ve Diyarbakır'a uğrıyarak Horasan'a geldi. Hasan Sabbâh, ad-Da'vet Cedîde adını verdiği Batınîliği Horasan taraflarında yaymağa çalışıyordu. Kültürsüz halk kütlelerine kendisini gerçekten zâhit bir adam gibi tanıtmağa çalıyordu. Taberistan, Kuhistan, Curcan ve Taberistan taraflarında kendisine birçok taraftarlar buldu. Artık etrafa daîler (propagandacılar) yollamağa da başladı. Damgan taraflarında

[100] İsnâ Aşariyye mezhebinde 12 imam şunlardır: Hz. Ali (Ölm. H. 40 / M.660), Hz. Hasan (Ölm. H.49 / M.669), Hz. Hüseyin (Ölm. H. 61 / M.680), Ali Zeyn al-Abıdîn (Ölm. H. 94 / M. 712), Muhammed Bakır (Ölm. H.H.114 / M.732), Ca'fer as-Sâdık (Ölm. H.148 / M.765), Musa al-Kâzım (Ölm. H. 183 / M. 799), Ali Rızâ (Ölüm. H.202 / M.817), Muhammed al-Cevâd (Ölüm. H. 220 / M.735), Ali Hadi (Ölüm. H. 254 /M.868), Hasan al-Askerî (Ölüm. H. 260 / M. 873) ve H. 260 / M. 873 tarihinde gizlendiği farzedilen Muhammed al-Mehdî.

taraftarı pek çok idi. Gird-i Gûh'daki Emir-i Dâd Habeşî b.Altuntak'ın nâibi Muzaffer'i ve Kuhistan hâkimi Hüseyin Kainî'yi de kendine meylettirmişti. Batınî daîler faaliyetlerini artırıyorlar ve birçok kimseleri kandırmağa devam ediyorlardı. Bağdad'da vezir olan Nizâm al-Mülk (Ölm. H.485 / M.1092). Batınî tehlikesinin Curcan'a kadar ilerlediğini görerek tedbirlere baş vurdu. Rey Valisi Ebû Müslim Râzî'ye Hasan Sabbâh'ı yakalamasını emretti. Hasan Sabbâh yakayı ele vermemek için sarp kayalara sığınmayı uygun buldu. Kazvin taraflarındaki Rûdbâr vâdisi yanıda sarp kayalar üzerinde kurulmuş bulunan Alamût[101] kalesine yerleşmek istedi. Sultan Melikşâh'ın adamlarından olup kaleyi muhafaza eden Mehdî'yi hileyle kandırdı. Böylece kaleye girdikten sonra da Mehdî'yi kaleden çıkardı.

Artık Hasan Sabbâh emniyetli yerlere yerleşmişti. Buradan etrafa yolladığı daîler vasıtasiyle dâvasını yayıyordu. Ona göre akıl ve düşünce insanları çokluğa ve ihtilâfa götürür. Çünkü her fert başka başka düşünür. Halbuki insanın amacı birliğe ve tesânüde ulaşmak olmalıdır. Bu amaca ulaşmak için de bir imam-ı mâsum'a bağlanmak lâzımdır. Yer yüzünde her zaman böyle bir imam-ı mâsum vardır. İmam-ı mâsumdan kötü fiiller sadır olmaz. İmam, Allah'ın yer yüzünde vekilidir. Kur'ân ve Hadisler'in zâhirlerinin kıymeti yoktur. Asıl mânaları batındadır. Bu batınî mânaları da ancak imam-ı mâsum ve onun yakınları bilir. Bu sebeple gerçeklere erişmek isteyen her şahıs, bilgileri İmam-ı mâsumdan öğrenmelidir.

İşte Hasan Sabbâh bu türlü propagandayı yayıyor ve kendisinin zamanın İmam-ı Ma'sum'u olduğunu iddia ediyordu. Hasan Sabbâh kurnazca düzenlediği bir teşkilât sayesinde kendisinin ilâhî bir şahsiyet olduğuna birçok kültürsüz kimseleri de inandırmıştı. O gayet güzel havuzlarla, çiçeklerle ve ağaçlarla bezenmiş yalancı Cennet bahçeleri yaptırmıştı. Bu bahçelerde her türlü eğlence ve içki mevcuttu. Yarı çıplak cariyeler güyâ hurî kızlarını temsilen bahçede dolaşıp misafirlere hizmet yaparlardı. Hasan Sabbâh gençleri fedaî teşkilâtına kabul etmezden önce onları uyuşturucu maddelerle sarhoş ederdi. Bu uyuşturucu maddeleri bal ve çörek otuna katarak tertiplediği bir ziyafette ikram ederdi. Böylece yarı şuursuz hale gelen gençler özel kimseler tarafından yalancı cennete götürülürdü. Orada eğlence âlemlerine devam edilirdi. Sarhoş gençlere, gerçek cennette oldukları söylenirdi. Bir müddet sonra iyice uyuşturulmuş gençler yalancı cennetten çıkarılırdı. Sonradan ayılan gençlere, İmam-ı Masum için canını fedâ eden-

[101] Alamût "kartal yuvası" anlamına gelmektedir.

lerin yeri böyle cennet olacaktır, diye telkinler yapılırdı. Zaten gösterilen sahte kerâmeti ve cennetin maddî zevklerini hayâlen hatırlayan gençler şuursuzca Hasan Sabbah'a bağlanırlardı.

İşte Hasan Sabbâh'ın fedaî teşkilâtına bağlı olan kimseler böylece kandırılmıştı. Gizlice İslâm ülkelerine yayılan bu gençlerden bazıları H.485 / M.1092 de vezir Nizâm al-Mülk'ü, H.492 / M.1098 de Abû'l-Kâsım b.İmâm al-Haremeyn'i, H.499 / M.1105 de al-Kâdi Ebûl-Alâ Said b.Ebî Muhammed an-Nisâbûrîyi, H.500 / M.1106 da Sultan Sencer'in veziri Fahr al-Mülk'ü ve H.502 / M.1108 de Ubeydullah b.Ali al-Hatibi'yi öldürdüler.

Hasan Sabbah'ın bu fedaîlerine güvenerek Sultan Melikşâh (Ölm. H.485 / M.1092)'ı da tehdit ettiği mâlumdur. Özellikle Hasan Sabbâh'ın Melikşah'ın elçisine verdiği şu şifâhî cevap dikkati çekicidir: Melikşâh Hasan Sabbâh'a bir elçi yollayarak rahat durmasını, yağmacılıktan ve halka eziyet yapmaktan vazgeçmesini ister. Hasan Sabbâh, elçinin huzûrunda, adamlarına "sizden birisine bir vazife vereceğim. Kim ifâ etmek ister" der. Adamlarının hepsi "senin yolunda canımızı fedaya hazırız" mealinde konuşurlar. Bunun üzerine Hasan Sabbâh topluluktan birini çağırır ve ona intihar etmesini söyler. Fedâî derhal kendini bıçağını kendi göğsüne saplayıp ölür. Hasan Sabbâh bir diğer fedâîye "kendini kayadan aşağı at" der. O da sarp kayadan aşağı atılır ve ölür. Bu duruma şaşkın şaşkın bakan elçiye Hasan Sabbâh şu mealde hitap eder: "git Melikşâh'a söyle, bunlar gibi emrinde 20000 genç vardır. Kendisine cevabım budur". Elçi Melikşah'ın yanına dönünce durumu anlatır.

Melikşah, Hasan Sabbâh'ı ancak kılıcın susturacağını anlamıştı. Fakat her seferde Hasan Sabbâh'ın şansı iyi gidiyordu. Meselâ Emîr Yoruntaş H. 484 / M.1091 yılında Alamût kalesini muhasara etti. Batınîler kalede yiyecek sıkıntısı çekmeğe başladılar. Halsiz ve ümitsiz bir hale geldiler. Fakat Hasan Sabbâh onları cesaretlendirici sözlerle mukâvemeti sağlamağa çalışıyordu. Tam bu sırada birdenbire Toruntaş öldü. Bunun üzerine kaleden muhasara kaldırıldı. Batınîler, bu başarısızlığı Hasan Sabbah'ın mânevi kuvvetine hamlettiler. Bundan sonra Batınîlerin faaliyeti daha da arttı. Durumu anlayan Melikşâh, Kuhistan taraflarındaki daî Hüseyin Kâiniyi yakalamak üzere Emir Koltaşı ve Alamûttaki Hasan Sabbâh'ı yola getirmek üzere de Emir Arslantaş'ı görevlendirdi. Hasan Sabbâh, Emir Arslantaş tarafından iyice sıkıştırıldı. Tam Batınîlerin teslim olacağı bir sırada Kazvin'deki daî Dihdar Ebû Ali Ardistânî askerleriyle birlikte Hasan Sabbâh'ın imdâdına yetiş-

ti. Arslantaş, askerleriyle birlikte muhasarayı terketmek zorunda kaldı. Melikşah bu defa Emîr Kızılsarığ kumandasında bir ordu yolladı. Batınîleri temizlemeğe kesin olarak karar vermişti. Bir yandan Emîr Koltaş Hüseyin Kâinî'nin askerlerini, diğer yandan da Kızılsarığ Hasan Sabbâh'ın kalelerini sıkıştırıyordu. Tam bu sırada H.485 / M.1092 de Melikşah öldü. Bunun üzerine kumandanlar merkeze dönmek zorunda kaldılar[102].

Melikşâh'ın ölmesiyle Batınîler rahat bir nefes almıştı. Zira Melikşâh'ın çocukları kendi aralarında taht kavgalarına başladılar.

Melikşâh, taht için oğlu Berkiyaruk'u halef tayin etmişti. Fakat Terken Hatun, Melikşâh'ın ölümü üzerine tahta oğlu 4 yaşındaki Mahmûd'u geçirmek istedi. Berkiyaruk bir yandan üvey kardeşi Mahmûd' un annesiyle, diğer yandan Şam valisi Tutuşla mücadele etmek zorunda kaldı. Bu mücadelede bazı geçici başarılar da kazandı. Fakat bu defa da Horasanda baş kaldıran amcası Arslan Argun'la uğraşması gerekti. M.1096 yılında Arslan Argun bir kölesi tarafından öldürülünce Berkiyaruk Selçuklu İmparatorluğunun mutlak sahibi oldu. Ama bu geniş imparatorluğun çeşitli bölgelerinde isyan hareketleri de eksik olmuyordu. Nitekim M.1099 yılında Berkiyaruk'un Azerbaycan valisi olan kardeşi Muhammed isyan etti. Muhammed, Horasan valisi Sencer'le de ittifak yaparak Berkiyaruk'u yendi. Neticede üç kardeş aralarında bir anlaşma yaptılar (H.497 / M.1103). Bu anlaşmaya göre Muhammed, Azerbaycan, Ermenistan ve Irak taraflarının hükümdarı oluyordu. Sencer ise Horasan valisi kalacaktı. Ancak, Berkiyaruk'a değil de, Muhammed'e tâbi olacaktı. Bu anlaşmadan bir yıl kadar sonra Berkiyaruk öldüğünden Muhammed İmparatorluğun bütün bölgelerini hâkimiyeti altına aldı.

Muhammed b.Melikşâh, taht kavgalarından biraz nefes alınca, Batınîlerin kökünü kazımak istedi. Şahdur kalesini teslim olmağa mecbur etti. Sıra Alamût kalesine elmişti. Sultan, Sabbâh'ın bu müstahkem kalesinin zaptı için Enuştekin'i görevlendirdi. Enuştekin, Alamût kalesini aylarca muhasara etti. Kalede yiyecek çok azalmıştı. Öyle ki Hasan Sabbâh, her ferde günde bir çörek ve üç ceviz veriyordu. Kaledekiler teslim olmak üzereydiler. Tam bu sırada H.511 / M.1117 de Mu-

[102] Bak: Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, anılan eeser, s. 128–135; Mehmed Şerefeddin, Fatimîler Ve Hasan Sabbâh, Darülfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, sayı: 4, sayfa: 20–23, Istanbul 1926.

hammed b.Melikşâh öldü. Bu sebepten muhasara kaldırıldı ve askerler geri döndüler[103].

Selçuklulardan gerek Berkiyaruk (Ölm. H.498 / M.1104) ve gerekse Muhammed b.Melikşâh (Öl. H.511 / M.1117) devrinde Horasan hâkimi olan[104] Muizz ad-Dîn Ebû'l-Haris Sencer (Ölm. H.552 / M.1157) de Batınîlerle mücadele etti[105]. Fakat Batınîler gizli teşkilâtları sayesinde Sencer'in yakınlarından olan bir kadını kandırdılar. Bu kadın gizlice Sencer'in her zaman oturduğu yere bir hançer sapladı. Batınîlerin reisi ayrıca Sultan Sencer'e şu haberi yolladı: "eğer muhabbetinizi kalbimde yaşatmasa idim, bu bıçağı oturduğunuz yerden daha yumuşak olan göğsünüze saplattırmak yere saplattırmaktan daha kolay idi... Sizin mahremlerinizin cümlesi benim elimdedir"[106]. Sencer'in bu ihtar üzerine, Batınîlerle uğraşmaktan vazgeçtiği rivayet edilmektedir.

Hasan Sabbâh H.518 / M.1124 yılında öldü ise de onun kurduğu devlet ve fitne daha uzun yıllar devam etti. Zaman zaman birçok devlet ve ilim adamları Batınîlerin tehdidine uğradı. Böyle bir tehdide maruz kalanlardan biri de Fahr ad-Dîn ar-Râzî (Ölm. H.606 / M.1209)'dir. Râzi İsmailîler aleyhine va'zederdi. Bunu iştiten Batınîler Fahr ad-Dîn Râzî'yi susturmak üzere bir fedaî yolladılar. Fedaî ilkin Râzî'nin meclisine öğrenci olarak girdi. 7 ay kadar onun derslerine devam etti. Her an fırsat gözetliyordu. Bir gün Râzî'nin, odasında yalnız kaldığını görünce, onun üzerine atıldı. Fedaî hançerini Râzî'nin karnına dayamıştı. Râzî dehşet içinde bu fiilin sebebini sordu. Fedaî "göbeğinden göğsüne kadar yaracağım. Çünkü Batınîleri kötülüyorsun" dedi. Esâsen fedaî, Râzî'yi öldürmek için değil, susturmak için emir almıştı. Bu sebeple Batınîler aleyhinde artık konuşmıyacağına söz veren Râzî'nin hayatını bağışladı. Bu olay üzerine Râzî, Batınîler aleyhinde konuşmamağa dikkat etti. Fakat öğrencilerden birisi bu durumun farkına vardı ve hocasının Batınîler aleyhinde konuşmamasının sebebini sordu. Râzî de fedaînin hançerini ima ederek "çünkü Batınîlerin burhan-ı katı'ları[107] vardır" diye cevap verdi[108].

---

[103] Bak: Mehmet Şerefettin, Fatımîler Ve Hasan Sabbâh, Darulfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, sayı 4, s. 33–34.

[104] Bak: İbn Kesir al-Kureşî, al-Bidâye va'n-Nihaye, c. XII, s. 15, 157, Mısır 1351 / 1932; Köprülüzâde (Köprülü) Mehmed Fuat, Türkiye Tarihi, s. 164–167, İstanbul 1923.

[105] Bak: Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatrluğu Tarihi, c. II, s. 150–156, Ankara 1954.

[106] Bak: Mehmet Şerefettin, Fatımîler ve Hasan Sabbâh, adı geçen Mecmua, s. 34; Mehmet Behcet ve Refik Temimî, Beyrut Vilâyeti, s. 84; Beyrut 1333 / 1917.

[107] Katı, kesici veya kesen anlamına gelir.

[108] Bak: Mehmet Şerefettin, Fatımîler ve Hasan Sabbâh, anılan mecmua, s. 36.

Batınîlerin mahallî hâkimiyetlerine H.654 / M.1256 yılında Hülâgû son verdi[109].

Batıniyye Teşkilâtının İdarecileri

Batınîlerce yer yüzünde dâîma Muhammed b.İsmail neslinden gelen gizli veya açık bir imam vardır. Bu imam öyle bir imamdır ki ondan kötülük gelmez ve o bütün Batınîlerin reisidir. İmam, ilâhî kudretlerle mücehhezdir. Onun emrîyle, mevcut olmıyan şey var olur. İmkânsız olan şey zarûrî olur. O semavâtın merkezidir, arzın kutbudur. O hakikatın kendisidir, olgunluğun tamamıdır. O birdir. Onu hakikî zatiyle herkes tanıyamaz. Fakat izâfet ve teşbihat âleminde imam genel olarak 4 cihetten tanınabilir:

1- İmam cismanî şekli itibariyle tanınabilir. Buna dost olsun, düşman olsun herkes muktedir olur.

2- Onun ismini ve cismâni nesebini tanımak. Buna imamın yardımcıları ve tâbileri malik olur.

3- İmam'ın imâmetini tanımak ve onu teslim etmek. Buna ancak imamın gerçek tâbileri nail olur.

4- İmamı hakîki sıdatları arasında zatiyle tanımak. Bu bilgiye imam fikrini tenzih ve takdisle erişilir. İmamı gerçekten tanımak güçtür. Nasıl gözler güneşe bakmaktan aciz kalırsa, kudsî nefisler ve ışıklı akıllar da İmamı bütün gerçekleriyle tanımaktan âciz kalır[110].

Huccet: İmamdan feyz alır. Onun ilmine vâkıftır. İmamın varlığına ve ilmine bir huccet (delil) olur.

Zumassa: bu ünvanı taşıyan kimse İmamla senli benli konuşamaz. Bütün ilmi Hucceten alır. Çocuğun meme emişi gibi bilgileri Huccetten emer.

Dai-i Ekber: insanları iyice tecrübe süzgecinden geçirdikten sonra ehil gördüğü kimseleri Batınîliğe dâvet eder. İcabında onların derecelerini yükseltir. Buna (bab) da denir.

---

[109] Hasan Sabbâh Ve Batınîler hakkında bakınız: Tarîh-i İbn Haldûn c. IV, s. 11, 66,93 vd, Bulak 1284; İbn al-Cevzî, al-Muntazam fî-Tarîh al-Mulûk ve'l-Umem, c. IX, s. 120–122, Haydarâbâd 1357; al-Cuveynî, Kitab Tarîh-i Cihânguşây, c. III, s. 187 vd. Leiden 1355 / 1937; Tarîh, c. VII, s. 27, 172–173, 200–201, 237, 259, İstikamet Matbaası, Mısır; Tarih-i Ebî' l-Fidâ, c. II s. 209, 224, Konstantiniyye 1286.

[110] Bak: Tarih al-Felsefet al-Arabiyye, c. I, s. 213–215.

Dai-i Mezun: zâhir ehlinden Batınîliğe meyledenler olursa, onlar dan ahd ve misak alır. Batınîlik sırlarını kimseye söylemiyeceğine dâir müstecibe yemin teklif eder. Mezhebe girmek arzusunda olanlara ilim ve marifeti açar. Müstecipleri İmâmın zimmetine sokar.

Gerek Daî- Ekber ve gerekse Daî-i Mezun lâkaplarını alan propagandacılara duat veya ebvab da denir.

Mükelleb: bu seviyeye erişenler daîlerin yardımcısı durumundadırlar. Dâvette bulunmak hususunda henüz yetkileri yoktur. Bunlar zâhir ehli arasında dolaşıp dâvet edilmeğe elverişli kimseleri bir takım bahanelerle daî-i mezuna getirirler. Bunlar, bir avcı köpeğinin avı yakalayıp avcıya getirişi gibi, zâhir ehlini daî-i mezuna getirdikleri için mükelleb diye adlandırılmışlardır.

Mümin: Batınîliğe inanan, ahde vefa gösteren ve daî ye tâbi olan kimseye de Mümin derler[111].

Müstecib: daîlerin dâvetlerine müsâit cevap veren kimselere de müstecip denir.

Hasan Sabbâh'ın kurduğu ad-Dâvet al-Cedîde teşkilâtında bazı özel derecelerin bulunduğuna da şâhit olmaktayız. Hicrî beşinci yüzyılın ikinci yarısında ve altıncı yüzyılın birinci yarısıada faaliyet gösteren bu Batınîler üç kısımdan meydana gelmektedirler:

1- Daîler (propagandacılar).

2- Refikler (dostlar).

3- Fedaîler.

Bunlardan daîler, propaganda ile meşgul olark Batınîliğin yayılmasını sağlarlar. Daîler de kendi aralarında bir takım derecelere ayrılırlar. Birinci mevkide büyük daîler ve a'yan (ileri gelenler) bulunur. Bunlar büyük şehirlerin veya kalelerin reisleridirler. İmam-ı ma'sum diye adlandırılan en büyük Reise bağlıdırlar. Meselâ Kuhistan ve Şam bölgelerinde birinci dereceye mensup birer daî bulunurdu.

İkinci mevkide kalan daîler ise dinî elçilerdir. Siyasî vekiller ve reis muavinleri de bu mevkie mensup daîlerdendir.

Üçüncü mevkide ise gizli prensipleri ve Batınîlik akidesini benimseyen kimseler yer alır.

Yukarıda bahsettiğimiz refiklerin hepsi İmam-ı ma'sum'a tâbi olmayı kabul etmiş kimselerdir.

---

[111] al-Milel Va'n-Nihal, Atıf Efendi Kütüphanesi, No: 1373; Beyrut Vilâyeti, s. 74; İzmirli İsmail Hakkı, Dürzî Mezhebi, Darulfünûn İlâh. Fak. Mecmuası, sayı: 2, sayfa, 45, İstanbul 1926; Şerh al-Mevâkıf, s. 627.

Daha sonra fedâîler gelir. Bunlar küçük yaştan itibaren özel bir eğitime tâbi tutulan kimselerdir. Fedaîler için özel cennetler yaptırılmıştır. Uyuşturucu maddeler ve eğlencelerle sarhoş edilen gençler İmam-ı Masum için canlarını feda edecek kadar teşkilâta bağlıdırlar. Zira onlar Hasan Sabbâh'ın tertiplediği sözde cennet nimetlerine öldükleri zaman edebiyyen kavuşacaklarına inanmışlardır.

Fedaîlerden sonra mezhep bekçileri, muharipler ve katiller gelmektedir[112].

Halk ise en aşağı mevkidedir. Şurasını da belirtmek yerinde olur ki bütün Batınîlerde idarecilerin lâkapları aynı değildir. Batınîlerde gizli lik ve metot bakımından ittifak varsa da onlar arasında teşkilât cihetinden yetiştikleri yüzyıla göre bazı farklar mevcuttur. Meselâ, Hamidu'd-Dîn al-Kirmânî (Ölm. H.411 / M.1021 yılından sonra) bize batınî idarecilerin lâkaplarına dair yeni istilâhlar vermektedir. Ona göre Batınîlikteki mevkileri şöyle sıralayabiliriz[113].

1- Natık	6- ad-Daî al-Bellağ
2- Esas	7- ad-Daî al-Mutlak
3- İmam	8- ad-Daî al-Mahdud
4- Bab	9- al-Mezun al-Mutlak
5- Huccet	10- al-Mezun al-Mahdud

Kirmanî'ye göre Batınî idarecilerin yukarda zikredilen her bir lâkabı al-Ukul al-Aşare'den birine tekâbül eder.

Batıniler Din Felsefesi

Batınîler gerçekten "her zâhir'in batını vardır" diyerek Kur'ân-ı Kerîmi yanlış mânalara götürmek istedikleri hâlde, suretâ İslâm'ın Allah'ına inanır görünürler. Özellikle Allah'ın sıfatları hakkında tevillerde bulunurlar.

Batınîlere göre Allah'ın var veya yok olduğu söylenemez. Eğer Allah vardır denirse Allah var olma cihetinden mahlûklara benzetilmiş olur. Eğer Allah yoktur denirse bu da Allah'ı inkâr etmek demektir. Bu sebeple, derler, Allah'ın varlığı veya yokluğu hakkında sükût etmek en doğru yoldur.

---

112 Bak: Mehmet Behçet ve Refik Temîmî, Beyrut Vilâyeti, s. 86–87.

113 Bak: Hamidu'd-Dîn al-Kirmânî, Rahat al-Akl, c. I, 25 m, 68, 124–132, 207–218, 223, 298,,349,425–426, Leiden 1953.

Onlara göre Allah için âlimdir veya câhildir demek de câiz değildir. Eğer Allah âlimdir denirse, Cenâb-ı Hak bilme cihetinden insanlara benzetilmiş olur. Bu ise Allah hakkında teşbih yapmak demektir. Allah ile kul arasında teşbih yapmak ise Cenab-ı Hakkın şânını küçültmek demektir.

Batınî telâkkolere göre Allah için kâdir ve âcizdir de denemez. Bu da teşhihe varır. Onlar Allah'ın işitme, görme, kelâm ve irade sıfatları hakkında da aynı şeöilde tevilde bulunurlar.

Onlara göre Allah, mutekabil ve mutehasım olanların ilâhıdır. O zıtların hâkimidir. Eğer alelıtlak Allah Âlimdir deniyorsa, bu hüküm Allah âlimlere ilim verdiği için benimsenmiştir. Allah kâdirlere kudret verdiği için lâdir sıfatı ona hamledilir. Bu sözler Allah'ın ilmi ve kudreti var anlamına gelmez.

Batınîler bu sapık tevillerden dolayı "Nufât as-Sıfât" (sıfatları nefyediciler) ve "Muattılat az-Zat" (Allah'ın zatını tatil edenler) diye de adlandırılmışlardır[114].

Batınîler, Allah'ın Kadim olduğunun da söylenemiyeceğini iddia sındadırkar. Onlar Allah ne kadimdir, ne de muhdestir diyorlar. Ancak Allah'ın emri ve kelâmı kadimdir. Muhdes olan ise onun fırtratı ve yaratmasıdır.

Batınîlerin nübüvvet hakkındaki düşüncelerine gelince:

Onlara göre iki türlü kanun vardır. Bunlardan birisi Şeriattır. Bunu Peygamber getirir. Şeriatın gayesi insanın insanla olan alâkasını düzenlemektir. Diğer kanun Kaimu'l-Kıyameye mahsustur. Bu kanun insanın Allah'la münasenetini tayin eder. Kaimul-Kıyame zamanın şeriatını getirir. Peygamberin eevri örtülü bir devirdir. İmamın devri ise açılma devridir.

İnsanlar ilk devirlerde his ve hayalin tesiri altındadırlar. Soara Peygamber gelir. Kendi anlayışına göre bir şeriat getirir. Sonra bu devir sona erer ve kemal devri başlar. Bu kemal devrinde İmam gelir. O bütün devirlere hâkim olur. Hakikatleri açar. Kendisi ilâhî vahye mazhar olur[115]. Bu da te'vil usûlünü bilmesi sayesinde olmuştur. Te'vil birşeyi evveline götürmek demektir veyahut birşeyi hakiki gizli mânasına görürmek demektir. Allah bütün cinsleri yarattı. Madenlerin ötesinde nebatlar, nebatların ötesinde hayvanlar, hayvanların ötesinde insanlr ve insanların ötesinde de Peygamberler meydana geldiler.

[114] Bak: aş-Şehrestanî, al-Milel Va'n-Nihal, c. I, s. 427–427, Mısır 1366 / 1947.

[115] Batınîler bu görüşleriyle dahî İslâm dininden çıkıp küfre girmişlerdir.

Bu âlemde, en yüksek kelimenin (al-Kelimetu'l-Ulya), al-Akl al-Evvel'in ve an-Nefs al-Küllînin görüşleri vardır. al-Kelimetu'l-Ulya bu dünyada imam, al-Akl al-Evvel imamın hücceti ve an-Nefs al-Küllî de Peygamber şeklinde tezâhür eder. Peygamber bilgileri meleklerden ve ruhaniyattan alır[116].

İmam Gazzâlî ise Batınîlerin Peygamberlik anlayışını şöyle belirtiyor:

Peygamber öyle bir şahıstır ki ona Sabıktan Tali vasıtasiyle saf kudsî kuvvet akar. Bu kudsî kuvve an-Nefs al-Küllî ile ittisal edince ondaki cüziyat ile birleşir. Nitekim bazı kimseler uykuda, istikbalde vuku bulacak hadiseleri görür. Bu görüş ya açık veya rumuz altında olur. Remz halinde görülen gerçekleri te'vil etmek gerekir. Ancak Peygamber ile zekî insan arasında şu fark vardır. Zekî insan bazı gerçekleri uykuda gördüğü hâlde, Peygamber onları uyanıkken görmeğe de kabiliyetlidir. Peygamber aklî küllîleri idrak eder[117].

Batınîler görüldüğü gibi zâhiren Peygamberi kabul etmelerine rağmen gerçekten imam-ı masum'u Peygamberden üstün tutarlar. Onlara göre Allah ulûhiyetini imama vermiştir. İnsanlar, melekler ve cinler imamın emrine muti olmalıdır.

Batınîler her Peygamberin bir vasîsi ve bir de zıddı olduğuna inanırlar. Peygamberin ilmi vasîye emânet edilmişti. Hz. Adem'in vasîsi Şit, Hz. Nuh'un vasîsi Sam, Hz. İbrahim'in vasîsi Meliku's-Selâm, Hz. Musa'nın vasîsi Harun sonra Yuşa b.Nuh, Hz. İsa'nın vasîsi Şem'un as-Safa ve Hz. Muhammed'in vasisî (Ali R.A.)'dir.

Batınîler "her Peygamber için suçlulardan bir düşman yarattık"[118] mealindeki âyeti delil getirerek her Peygamberin bir zıddı olduğunu da iddia ederler.

Hz. Âdem'in zıddı İblis, Hz. Nuh'un zıddı Nesr, Hz. İbrahim'in zıddı Nemrud, Hz. Musa'nın zıddı Fır'avun, Hz. İsa'nın zıddı Yahuda ve Hz. Muhammed'in zıddı ise Ebû Lehebtir[119].

Batınilere Göre Alemin Yaratılışı

Batınîler bu hususta Yunan filozoflarından Plotinos'un etkisinde kalmışlardır. Biz aynı etkiyi Farabî (Ölm. H.339 / M.950) ve İbn Sina

[116] Bak: Tarih al-Felsefet al-Arabiyye, c. L. s. 212.

[117] Bak: Gazzalî, Fadaih al-Batıniyye, Streitschrıft Des Gazalî Gegen Die Batınijja-Sekte, Neşreden: İgnaz Goldziher, s. 9, Leiden 1956.

[118] Bak: Suret al-Furkan, âyet: 31.

[119] Bak: Tarih al-Felsefet al-Arabiyye, c. I, 215.

(Ölm. H.428 / M.1036)'da da müşahade etmekteyiz. İslâm İlâhiyatının âlemin yoktan var edildiğini kabul etmesine rağmen, Batınîler âlemin sudur yolu ile meydana geldiği tezini savunmuşlardır.

Onlara göre Allah, ilkin Akl-ı Evvel'i yarattı. Akl-ı avvel fiil itibariyle olgundur, noksansızdır. Sonra Akl-ı Evvel'in tavassutuyla Nefs'i yarattı. Nefs ise Akl-ı Evvel'in aksine noksandır. Nefs'in Akl-ı Evvel'e nisbeti nutfenin tam insana, yumurta'nın kuşa veyahut da çocuğun babaya ve neticenin sebebe nisbeti gibidir. Veyahut da dişinin erkeğe nisbeti gibidir. Nefs, Akl-ı Evvel'in olgunluğuna iştiyak duyunca noksandan kemale doğru bir harekete muhtaç oldu. Hareket de bir hareket âletine muhtaç oldu. Böylece semavî feklekler meydana geldi. Semavî felekler Nefsin tedbiriyle devrî bir hareketle dönmeğe başladılar. Böylece basit cisimler meydana geldi. Feleklerin doğru hareketleri neticesinde de mürekkep cisimler hasıl oldu. Madenler, nebatlar ve hayvanlar bu cisimlerdendir. Neticede cüzî nefisler bedenlerle birleşti. İnsan diğer varlıklar arasında hususî bir kabiliyetle temayüz etti. Küllî âleme mukabil insan'ın da bir âlemi oldu. Küllî âlemde Akl-ı Evvel, Nefs-i küllî vardır. İnsanların yaşadığı âlemde ise her şey olan müşahhas akıl vardır. Bu müşahhas aklın hükmü olgun bir şahsın hükümü gibidir. Bu olgun şahıs da Natık (nebî)'tır. Bir müşahhas nefis vardır ki onun hükmü de bir çocuğun gükmü gibidir. Bu müşahhas nefse asas veya Vasî de denir. Bu nebî ve vasîler, yedişer yedişer halkalar halinde kıyâmete kadar gelirler[120].

Yukarıda izahlarımızdan anlaşılacağı üzere Batınîler te'villerde bulunuyorlar. Sanki bazı İslâmî esasları kabul eder gibi görünüyorlar. Halbuki gerçekte İslâmiyeti inkâr edicidirler. Te'villeri sebebiyle onların görüşleri arasında tenakuz da çoktur[121].

Meşhur Batınî daîlerden Hamidu'd-Dîn al-Kirmanî (Ölm. H.411 / M.1021)'nin felekler ve âlemin yaratılışı hakında verdiği bigiler e diğer Batınîlerin görüşlerinden biraz farklıdır:

Kirmanî'ye göre Allah olgunluk ve eksiklik yönünden bütün mertebelerden müteal̂idir.

Vücûd düzenine giren ilk varlık feyz yoluyla değil, ihtira ve ibda suretiyle var olmuştur. Böylece var olan ilk varlık ilk sebeptir. Diğer mevcutlar ondan çıkar. Bu ilk sebep, al-Mubdi'ul-Evvel veya al-Aklu'l-Evveldir. Bu, aynı zamanda akıl ve cisim âleminde mevcut bütün hareketlerin mebdei olduğu için de al-Muharriku'l-Evvel diye adlandırıl-

[120] Bak: aş-Şehrestanî, c. I, 429–431.

[121] Bak. İ.A. Çubukçu, Gazzalî ve Batınîlik s. 41–51, Ankara 1964.

mıştır. Akıllar silsilesinde al-Aklu'l-Evvel'den sonra al-Aklu's-Sani gelir. İkinci akıl birinci akıldan inbias yoluyla meydana çıkar. Bu sebeple Kirmanî ikinci Akl'a, al-Munbaisu'l-Evvel de demektedir. Ayrıca İlâhiyat diliyle ona Kelam da denmektedir. Kirmanî'nin akıl ve felekler hakkındaki görüşünü aksettiren liste şöyledir.

1- al-Aklu'l-avvel veya al-Mubdiu'l-Evvel.

2- al-Aklu's-Sanî (en yüksek yıldızlar feleki).

3- al-Aklu's-Salim (Zuhal feleki).

4- al-Aklu'r-Rabi (Müşteri feleki).

5- al-Aklu'l-Hamis (Merih feleki).

6- al-Aklu's-Sadis (Güneş feleki).

7- al-Aklus's-Sabi (Zühre feleki).

8- al-Aklu's-Samin (Utarid feleki).

9- al-Aklu't-Tasi (Ay feleki).

10- al-Aklu'l-Aşir veya al-Aklu'l-Fa'al (Ay altı âlem feleki)

Kirmanî'ye göre al-Aklu'l-Evvel nasıl akıllar düzeninin merkezi ise al-Aklu'l-Fa'al da sabitten müstahile kadar cisimler âleminin yani kevn ve fesad âleminin merkezidir[122].

Batınîlere Göre Bilgi Nazariyesi:

Batınîler duyularla kazanılan bilgilere itimat etmemektedir. Onlar tıpkı septikler gibi duyuların insanı yanıltacağı inancındadırlr. Nitekim uzakta bulunan bir cisim, olduğundan küçük görünür. Bir sopa suyun içinde kırık ve fakat dışında doğru görünür. İnsanın içinde bulunduğu haller yapacağı algılara tesir eder. Normal bir insana tatlı bir duygu veren hal, sarılık hastalığına tutulana acı gelebilir. Bir ilâç az miktarda alınınca şifâ vericidir. Çok miktar alınınca öldürücüdür. Hasılı keyfiyetler, kemiyetler, durumlar ve nisbetler, algı anında insana tesir eder. Bu sebeple duyulara güvenmek doğru değildir.

Batınîler, bilgi kazanmak hususunda akla da güvenmezler. Çünkü derler, akıl insanı çokluğa ve yanlışa götürür. Herkeste akıl vardır. Fakat her fert yekdiğerinden farklı düşünür. Bu sebeple de çeşitli fırkalar ve görüşler olmuştur. Her fırka kendi görüşünün doğruluğunu iddia eder. Böylece de akla güvenme yüzünden insanlar arasında kavga ve çekişme eksik olmaz. O halde akla da güvenmek doğru değildir.

---

[122] Bak: al-Kirmânî, Rahat al-Akl, s. 23 m-25 m.

Batınîler böylece, kendi anlayışlarına göre akıl ve duyuları bertaraf ettikten sonra İmam-ı Masum'a bağlanmayı tavsiye ederler. Onlara göre gerçek bilgilere sâip olmak ancak bir İmam-ı Ma'sum'un öğretmesiyle (ta'limiyle) mümkündür. Eğer bütün insalar akıl ve duyuları yerine böyle bir üstada bağlanırsa o zaman birlik sağlanmış olur ve insanlar arasındaki çekişme sona erer.

Batınîler böylece oldukça dar bir görüşe saplanmışlardır. Akıl ve düşünceyi inkâr etmişlerdir. Duyulara karşı da cephe almalarına rağmen, ta'lim metodunu kabul etmekle işitme duyusundan istifade yoluna saplanmışlardır. Bu ise bir çelişmedir.

Batınîlerde Te'vil ve Hurufîlik

Batınîlere göre her zâhirin bir batını vardır. Gerçek mânalar zâhirde değil, batındadır. Batını anlamak için de bütün nasları ve dinî ıstılahları te'vil etmek gerekir. Batınîler, bu te'villeri çok defa dinden çıkacak surette yapmışlardır. Akıl ve düşünceyi hiçe sayıp benzetmelerden istifade etmişlerdir. Şimdi onların yaptıkları bu te'villerin çeşitli örneklerini görelim:

Kelime-i Tevhid yani "lâ ilâhe illallah" ibaresi iki kısımdır. Bu ibarenin birinci kısmı yani "lâ ilâhe" kısmı nefytir. İkinci kısımı yani "illallah" kısmı ise isbattır. Demek ki kelime-i tehvit iki kısımdır. Bu ibarenin, arapça yazıldığı takdirde (لا إله الا الله), üç cins harf ihtiva ettiğine şâhit olmaktayız. Bunlar da lâm, elif ve he'dir. Bu üç harf akla, nefse ve feleke işarettir. Kelime-i tevhidin arapçası cem'an iki kısım, dört kelime, yedi hece ve on iki harftir. Nitekim insan da cisim ve ruh olmak üzere iki kısımdır. Kelime-i tevhidin nefy ve isbattan ibaret olan iki kısmı insanın cisim ve ruhuna işarettir. Kelime-i tevhidin 4 Kelimeden ibaret olması, insanın 4 tabiattan mürekkep olduğunu gösterir. 7 heceden ibaret olması insanın 2 gözü, 2 kulağı, 2 burun deliği ve bir ağzın olmak üzere 7 organına delildir. 12 harf de insanın ayrıca 12 uzvuna işarettir.

Kelime-i tevhidin özelliklerinden şu teviller de çıkarılır: Dünya da kelime-i tevhid gibi iki kısımdır. Dünya'nın bir kısmı mamur, diğer kısmı haraptır. Ayrıca 4 cihet vardır: doğu, batı, güney ve kuzey. Dünyada 7 iklim ve 12 büyük ada vardır. Felekler de aşağı ve yukarı olmak üzere iki kısımdır. Feleklerde 7 gezegen ve 12 burç vardır.

Kelime-i tevhid'in kelimelerinin de özel anlamları varaır: Lâ daîye, ilâh hûccete, illâ İmama ve Allah da Esase delildir.

Başka bir te'vile göre lâ Sabık'a, ilâh Tali'ye, illâ Natıka ve Allah da Esas'a işarettir.

Diğer bir te'vile göre ise lâ ateşe, ilâh havaya, illâ suya ve Allah da arza delildir.

Deylemî'nin naklettiğine göre Batınîler namazı ve namaza ait hususları da te'vil etmektedirler. Namaz için vakit, niyet, kıble, mihrap, tekbir ve fâtiha, rükû, secde, teşehhüd, selam ve temiz elbise lâzımdır. Batınîlerce vakit hüccet, niyet velâyet, kıble Sabık ve mihrab Tali demektir. Tevîl aş-Şeria adlı eserin yazarı beş vakit namazı şöyle te'vil etmiştir[123]:

Beş vakit namaz Evvel'e, Sani'ye, Natık'a, Esas'a ve İmam'a işarettir. Namazın tekbir, kıraat, rükû, secde, tesbih, tahiyye ve selam gibi rükünleri 7 imama delildir. Namaz, nasıl ancak vaktinde kılınmakla makbul olursa, Allah'a itaat da ancak Natık'ı ikrarla makbuldur.

Öğle namazı Hz. Nuh'un dâveti, ikindi namazı Hz. İbrahim'in dâveti, akşam namazı Hz. Musa'nın dâveti, yatsı namazı Hz. Muhammed'-in dâveti gibidir.

Oruç hakkında da ad-Deylemî, Te'vil aş-Şeria yazarından naklen şu te'villeri vermektedir. Oruç imamı, onun huccetini ve sırrını saklamaktır. Oruç tutarken gündüz yeme, içme ve cima'dan sakınmanın mânası, zâhirî öğretimden ve zâhirî ilimden sakınmaktır.

Zekât: ilmi, batınî mezhepten olanlara yaymaktır.

Hac: İmam'ı ziyâret edip hizmetinde bulunmaktır. Haç Ali b.Ebî Tâlib ve Beyt de İmâm-ı ma'sum gibidir[124].

Gazzâlî ise Batınîlerin te'villeri hakkında şu bilgileri vermektedir[125]:

Cenabetin mânası, müstecibin gerekli olgunluğa erişmeden önce sırları öğrenmesidir.

Gusul: ahdi yenilemektir.

Cima: ahdi olmıyana ve kurtuluş sadakası vermiyene sırları açmaktır[126].

---

[123] Bak: ad-Deylemî, anılan eser, s. 58.

[124] Bak: Aynı eser, s. 59.

[125] Bak: al-Gazzâlî, Fedâih al-Bâtıniyye, s. 12-13.

[126] Batınîlerin mezhebe giren kimselerden aldığı sadakat an-Necva 19 dirhemdir. Mamafif, bu miktar bölgelere ve asırlara göre değişmiştir.

Zina: Batın ilmi tohumunu kendisinden ahd alınmıyan kimseye vermektir.

İhtilam: Sırrı ehil olmıyan kimseye vermek hususunda dilin acele etmesidir. Böyle bir suç işleyen kimsenin gusul abdesti alması veya ahdi yenilemesi lâzımdır.

Temizlenmek: İmam'a uymak ve bütün diğer mezheplerin görüşlerinden sıyrılmaktır.

Oruç: Sırrı açıklamaktan kaçınmaktır.

Ka'be nebî, babı Ali, Safa nebî, Merve Ali'dir.

Mikat Esas demek, telbiye daîye icâbet etmektir. Beyt'i 7 kere tavaf, Muhammed'den itibaren 7 imamı ziyarettir.

Sabah namazı Sabık'a, öğle namazı Taliye, ikindi namazı Esas'a, akşam namazı Natık'a ve yatsı namazı imama delildir.

Muharremat sır sahiplerinden ibarettir. İbâdetler de Ahyar ve Ebrar denen seçkinlere işârettir.

Dinî emirler, Batınî ilimleri bilmeyen cahillerin vazifesidir. Batınî ilimleri öğrenenden ilimleri öğrenenden Dinî emirler düşer.

Hz. Nuh'un tufanı, Sünnet'e tâbi olanların zâhirî ilimde boğulmasıdır.

Hz. İbrahim'in ateşi, hakikî ateş değil, Nemrud'un gazabıdır.

Hz. Mûsa'nın âsası, odun parçası değil onun delilidir.

Denizin ikiye ayrılması, Hz. Musâ'nın ilminin bölünmesidir.

al-Bahr, âlemdir. Bulut Hz. Mûsa'nın tayin ettiği imamdır.

Hz. Süleyman, zamanın Batınîliğine delildir.

Şeytânî, meşakkatli ibâdetleri îfa eden zâhir ehlidir.

İblis ve Âdem, Ebû Bekr ve Ali'den ibarettir. Çünkü, diyorlar, Ebû Bekr'e Ali'ye secde etmesi hususunda emir verildi. Fakat o bu emirden hoşlanmadı ve kibirlendi.

Deccal, Ebû Bekr demektir. O şaşıdır. Çünkü batın gözüyle değil, zahir gözüyle baktı.

Yecûc ve Mecûc, ehl-i zâhiri gösteren rumuzlardır.

Cebrâil, Hz. Peygamber'e feyezan eden akıldır. Cebrâil bir cisme malik değildir.

Kur'ân, Hz. Muhammed'e akıldan feyezan eden bilgilerin onun tarafından tâbir edilmesidir.

Melekler dâileri, şeytanlar da ilk üç halifeyi temsil ederler.

Hasılı Batınîlerin bu gibi saçma te'villeri pek çoktur. Onların harflerden özel mânalar çıkararak hurufîlik yaptıklarına da şâhit olmaktayız.

Arapça'nın alfabesi 28 harften meydana gelmiştir. Batınîlerce bu harflerden herbirisi bir sırra, bir hakikata işârettir. Bu harfler dinin bütün usul ve furûunu içine almaktadır.

Muhammed ad-Deylemî, Batınîlerin harfleri te'vilini şöyle anlatıyor[127]:

Arap alfabesinin ilk harfi olan elif, Natık'a delildir. Arapçada elif sözü üç harfle yazılır. Bu demektir ki Natık'tan sonra vasiyyet ve imamet makamları gelir. Her Natıkın bir vasîsi ve her vasînin de bir imamı vardır. Böylece arapçadaki elif sözünün 3 harfi Peygamber mesâbesinde olan Natık'a, sonra Vasîye ve nihayet İmam'a delâlet etmektedir.

Bu harfi Vasî'ye işarettir. Çünkü bu harf eliften sonra gelmektedir. Vasî de Natık'tan sonra gelir. Vasî, Natık'ın ilmini yarar, Arapçadaki Be harfinin altındaki noktanın mânası şudur: Vasî, Natık'ın ilmini Resûl'den alır.

Arapçadaki Te harfi Vasî'den sonra bir mânevi makam işgal eden İmam'a işarettir. Te harfinin üstündeki iki nokta, İmam'ın Natık ve Vasî namına propaganda yaptığını gösterir. Ayrıca İmam'ın din ilmini Natık ve Vasî'den aldığını bildirir.

Se harfi İmam'ın Huccetine işarettir. Se harfinin üzerindeki üç nokta, Huccetin Natık, Vasî ve İmam namına dâvette bulunduğunu gösterir. Ayrıca bu nokta Huccet'in din ilmini Natık, Vasî ve İmam'dan aldığını bildirir.

Cim, Ha ve Hı harflerine gelince: Bu üç harf birbirine benzemektedir. Bunlar Zumassa, Bab ve Daî'ye delâlet etmektedir. Bu üç propagandacı Huccetten yardım görür ve ondan ilim öğrenirler. Cim, Ha ve (noktalı) Ha'nın Hucceti temsil eden Se harfinden sonra gelmesi de bu keyfiyete işârettir. Cim, Zumassa'ya delildir. Çünkü Zumassa Huccet'e Bab ve Daî'den daha yakındır. Cim sözündeki 3 harf, Zumassa için, Bab ve Daî'nin gerekli olduğunu bildirir. Zumassa dâvet vazifesini ancak bu iki propagandacının yardımıyle yapabilir. Arapçadaki Cim harfinin ortasındaki nokta, Zumassa'nın batın ilmini ihata ettiğini ve onu herkesten önce Huccetıten işittiğini gösterir.

[127] Bak: Muhammed ad-Deylemî, anılan eser, s. 68–71.

Ha harfi ise Bab'ı temsil eder. Bab'ın mertebesi Zumassa'dan sonra gelir. Bunun gibi Ha harfi de alfabede Cim'den sonra yer alır.

Ha (noktalı)'ya gelince: Bu harf de Daî'ye işarettir. Daî'nin mertebesi Bab'dan sonraki derecedir.

Arap alfabesinde daha sonra Dal. Zel, Ra, Za, Sin, Sad, Dad, Ta, Za, Ayın ve Gayın harfleri gelmektedir. Bu harflerin toplamı on ikidir. Yani bu 12 harf 12 huccet'e işarettir. Bu 12 harften 6 tanesinde noktalar var, 6 tanesinde de hiç nokta yoktur. Bu demektir ki 12 huccetten altısı erkek ve diğer altısı da kadındır. Noktalı harfler erkek huccetlere işarettir. Aynı zamanda bu noktalar, erkeklerin kadınlardan daha üstün ve kuvvetli olduğuna işarettir.

Bu 12 harften sonra sırada Fa ve Kaf harfleri vardır. Bunlardan Fa, Mükelleb'e delâlet eder. Fa'nın üzerindeki nokta, Mükelleb'in derecesinin yükseltildiğini gösterir. Mükelleb, Daî'nin mertebesine erişmek için çalışır. Kaf harfi ise Mü'min'i temsil eder. Kaf'ın üzerindeki iki nokta Mükelleb ve Daî'nin merktebesine işarettir.

Arap alfabesinin son harfleri Kef, Lam, Mim, Nun, Vav, Ha ve Ya'dan ibarettir. Bu 7 harf 7 Natık'a ve 7 İmam'a işarettir.

Batınîlerin bu gibi saçmaları pek çoktur ve hurûfîlik onların önemli prensiplerinden birisidir. Biz bu hususta verdiğimiz örneklerle yetinerek Batınîlerin dâvet hilelerine geçmeyi uygun buluyoruz.

Batınîlerin Dine Dâvet Hileleri

Batınîler halkı kendi dinlerine sokmak için bir takım hilelere baş vururlar. Propagandacılar bu hileleri uygulamak suretiyle tam bir gizlilik içinde batınî düşünceleri yararlar. Şimdi bu hileleri birer birer açıklıyalım:

1- *Teferrüs*[128]: propagandacı kendi inancına dâvet edeceği kimseyi iyi seçmelidir. Bunun için de insan psikolojisinden anlamalıdır. Etki yapamıyacağı kimselere Batınîlikten bahsetmemelidir. Sonra herkesin mizacına ve kültür seviyesine göre konuşmalıdır. Tarikatçı olanlara, mensup oldukları tarikatın faziletinden ve doğruluğundan söz açmalıdır. Dünyaya düşkün olanlara ibâdetler ve dinler aleyhinde konuşmalıdır. Rafızî inançları benimsiyenlere Ehl-i Beyt'in meziyetlerinden bahsetmelidir. Hasılı Teferrüs hilesi gereğince daî kandırmak istediği kimseyi iyi teşhis etmelidir. Çiftçinin çorak yere tohum ekmekten sakı-

[128] Bu hileye "rızk" adını verenler de vardır.

nışı gibi, çağrıyı kabul etmeyecek kabiliyette olan kimselerle uğraşmamalıdır.

2- *Te'nis:* propagandacı dâvet edeceği kimse ile dostluk kurmak ister. Onun hoşlanacağı ince ve kalp alıcı sözler söyler. Eğer müstecip siyasî gidişten memnun değilse, daî devrin hükümdarının aleyhinde sözler sarfeder. Müstecip eğer ibadete düşkünse, daî hep dinden, Kur-ân'dan ve imamdan bahseder, Kur'ân okur, ağlar ve ahlar çeker. Dünyanın faniliğinden söz açar.

Daîler dine dâvet edecekleri kimselerle ünsiyetlerini artırmak için onların evlerinde misafir olmak fırsatı ararlar. Misafir olunca da geceyi ibâdet etmek ve Kur'ân okumakla geçirmek isterler. İbâdetlerini yüksek sesle yaparak ev sahibinin uyanmasını sağlarlar. Fakat ev sahibinin ibâdetten haberdar olduğunu anlayınca da güya riyâdan sakınıyor gibi yataklarına dönerler. Böylece de dindar ev sahibinin itimadını kazanmak isterler.

3- *Teşkik:* bu müstecibi şüpheye düşürmek demektir. Bunun için de Daî, müstecibin ilgisini çekecek bir takım sorular sorar. Fakat hiçbir zaman bu soruların cevabını öğretmez. Daî'nin sormayı itiyat edindiği bazı sorular şunlardır:aSabah namazının farzı 2 rekat olduğu halde, niçin öğle namazınınki 4 ve akşam namazınınki 3 rekattır? İnsanların memesi niçin göğüsünde ve hayvanlarınki karnındadır? İdrar guslü îcab ettirmediği halde, birkaç damla meni niçin guslü icabettirir? Kadın, ikisi de farz olduğu halde, niçin hayiz görme halinde kılmadığı namazları kaza etmez de aynı durum îcabı tutmadığı oruçları kaza eder?

Bu gibi sorunları işiten müstecibin tecessüsü artar. Bunların cevablarını öğrenmek ister.

4- *Ta'lik:* daî adı geçen soruların cevaplarını açıklanması için Müstecib'in bazı sıkıntılara katlanması gerektiğini söyler. Meselâ, Müstecibin geçmiş ibadetlerini kaza etmesini ve işlediği günâhlardan tövbekâr olmasını ister. Eğer Müstecib bu şartları ifa ederse, daî bu defa da yeni bir zaman tayin ederek bu zamana kadar müstecibin muayyen bazı nafile ibâdetler yapmasını şart koşar. Daî'nin bunu böyle yapmaktan amacı, Müstecibin samimiyetini öğrenmektir. Daî ileri sürdüğü şartları ifa etmiyen kimseleri terkeder. Çünkü onlar dâvet için ehil değildir. İleri sürdüğü şartları ifa edenlere ise yeni bir hile uygular. Bu hile de rapt hilesidir.

5- *Rapt:* Müstecib'in samimiyetini anlayan daî, onu iyice Batınîliğe bağlamak ister. Ahd ve misak alınmadıkça sırların açıklanamıya-

cağını söyler. Müstecibin yemini kabul etmesi için de Kur'ân'dan âyetler okumağa başlar. Bu âyetler arasında şu meâlleri taşıyanlar vardır: "Peygamberlerden misaklarını aldığımız vakti unutma: Bilhassa Senden ve Nuh ve İbrahim ve Mûsa ve İsa b.Meryem'den ağır misak aldık[129]". "Allah'a verdikleri ahde sadakat eden kimseler mü'minlerdendir[130]", "Muahede ettiğiniz zaman Allah'ın ahdini yerine getiren ve iyice yemin ettikten sonra onu bozmayınız[131]".

Daî, bu telkinleri yaptıktan sonra, Müstecibten öğreneceği sırları kimseye söylemiyeceğine dair şu meâlde bir ahd almağa çalışır: "Allah'ın, Hz. Muhammed'in, Peygamberlerin ve meleklerin misak, ahd ve zimmeti üzerine olsun ki benden işittiğini veya işiteceğini, öğrendiğin ve öğreneceğin, bu memleketin hâkimi el-Mehdî, arkadaşları, ehl-i beyti ve benim vazifem hakkında tanıdığın ve tanıyacağın hiçbir şeyi hiçbir kimseye açıklamıyacaksın. Tabiî İmam'ın müsaade ettiği hususlar müstesnadır. Bizim vazifemiz ve işimiz hakkında bu ahde göre hareket edeceksin. Ahdi tecavüz etmiyeceksin. Ona bir şey de eklemiyeceksin. Allah'ın bir, Hz. Muhammed'in Resûl olduğuna şehâdet edeceksin. Cehennem'in, Cennetin ve kıyâmet gününün gerçekten var olduğuna inanacaksın. Mezarda yatanları Allah'ın dirilteceğini bileceksin. Namaz kılacak, zekât verecek ve ramazanda oruç tutacaksın. Hac vazifesini yapacaksın. Allah yolunda Allah'ın ve Resûl'ünün emrettiği gibi cihad edeceksin. Allah yolunda çalışanlarla dost, Allah'a karşı gelenlere düşman olacaksın. Hâsılı Allah'ın farzını ve Peygamber'in sünnetini gizli olsun, açık olsun ifa edeceksin. Bu ahdi bozmıyacaksın, ondan uzak durmıyacaksın, onu te'kît edeceksin, ibtal etmiyeceksin. Gerek gizli, gerekse açık olarak bu suretle hareket edeceksin. Ben sana Kur'-ân'ın te'vili, te'vilin te'vili ve Peygamberin getirdikleri şeyler hakkında açıklayacağım hususların, bu ahdde açıklanmış şartlara uygun olarak saklanmasını emrediyorum. Bunlara vefa göstereceğine dair evet dermisin? Mezhebe çağrılan Müstecip evet derse daî sözlerine şöyle devam eder: Gazap, istek, korku ve şiddet hallerinde veya herhangi bir durumda bu ahdde bulunan hiçbir şeyi ifşa etme. Allah'ın ahdi, misakı ve zimmeti ve Hz. Muhammed'in zimmeti üzerine, mal, aile ve verilmiş söz sebebiyle hiçbir kimseden korkmıyacağına yemin et. Eğer bu ahd ve yemine muhalefet eder veya gizli bir şeyi ağzından kaçırırsan Allah senden uzak olsun. Bütün bunlara evet dermisin? Eğer Müstecip evet diye yemini kabul ederse, daî bu defa da sözlerine şu meâlde devam

[129] Bak: Ahzab Sûresi, âyet: 7.
[130] Bak: Aynı Sûre, âyet: 23.
[131] Bak: Sûresi, âyet: 91.

eder: Eğer bu yemine muhalefet edersen Allah'ın kulu, Peygamberin ümmeti olmıyasın. Allah'ın gazabı ve şeytana yaptığı lânet, üzerine olsun. Eğer ahdinin en küçük bir şartını bozarsan bütün malın sadaka. karıların boş ve kölelerin azad olsun. Ölünceye kadar sana her şey haram olsun. İşte bütün bu yeminleri İmam ve Huccet adına sana teklif ediyorum. Kabul eder misin[132]?".

Daî'nin yaptığı bu teklife Müstecip evet derse artık yemin tamamlanmış olur.

6– *Tedlîs:* Bu hile gereğince daî, sırları birdenbire değil, tedricen açıklar. Bunun için de Müstecibin İmam-ı Masum'a bağlanmasını kolaylaştıracak şu meâldeki sözleri söyler: Doğrunun alâmeti birliktir. Yanlışın âlâmeti çokluktur. Akla ve düşünceye tâbi olanlar ihtilâfa düşerler ve çokluk içinde kalırlar. Herkes başka başka düşünür. Bir İmam-ı Masum'a bağlananlar birliğe kavuşurlar. İnsanların ihtilâftan kurtulmaları için bir İmam'a bağlanmaları gerekir.

Daî devam ederek der ki her zâhirin bir bâtını vardır. Zâhir kabuk, bâtın ise öz gibidir. Âyet ve hadislerin batınî anlamlarını ancak İmam-ı Ma'sum bilir.

Bu arada daî kendisinin dinsizliğini birdenbire açıklamamak için ilkin hurufî bazı fırkaların görüşlerini öğmekle işe başlar. Seçkin kimselerin kendisi gibi düşündüğünü, kendi mezhep saliklerinin pekçok olduğunu söyler.

7– *Teîss:* Daî daha sonra yaptığı telkinlerin Müstecibte iyice yerleşmesini sağlamağa çalışır. Zâhirin remz ve işaret, batının gerçek mâna olduğunu ifâde eder.

8– *Hal:* bu mertebeye kadar Müstecib uygun cevap verirse, daî artık onu dinden çıkarmağa çalışır. Ona nasları te'vil ederek ibâdetlerin mânasızlığını telkin eder.

"sana yakîn gelinceye kadar ibâdet et"[133]

mealindeki âyette geçen "yakîn" sözüne te'vil anlamını verir. Te'vili bilen için ibâdetler lüzumsuzdur der. Dâvasına delil olarak şu mealdeki âyeti zikreder:

"güzel ve hoş şeyleri kendilerine helâl, fena şeyleri üzerine haram

---

[132] Bak: ad-Deylemî, anılan eser, s. 39–41; Beyrut Vilâyeti, c. II, s. 102–105.

[133] Bak: Hicr Sûresi, âyet: 99. Bu âyette geçen yakîn sözü "ölüm" anlamına gelmektedir.

kılar; sırtlarındaki ağır yüklerini ve üzerindeki zincirleri indirir"[134] Daî, bu âyette namaz, oruç ve bütün ilâhî emirlerin kalkacağının bildîrildiğini iddia eder. Haram şeylerin te'vilini anlayanlar onları helâl sayıp işleyebilirler diye fikir yürütür.

9- *İnsilah:* Batınî hilelerin son mertebesi, dinden tamamen ayrılmayı sağlamak için düzenlenmiştir. Bu mertebeye kadar yapılan telkinlere evet diyenler zaten ibâdeti terke razı olmuşlardır. Daî artık müstecibe bütün haramları helâl kılar. Ona şehvetlere dalmasını tavsiye eder. Ana, kız kardeş ve kız evlâtla nikahlanmayı câiz görür. İddiası için şu mealdeki âyeti tevil eder:

"...sizin için bütün temiz nimetler helâl kılındı..."[135]. Bütün telkinlere aldanan Müstecip İslâmiyetten çıkar, tam bir batınî olur ve şehvetlere dalar[136].

Batınîlerin İnancının İslâmî Değeri

Batınîler, zâhiren müslüman görünmekle beraber, gerçekte müslüman değildirler. Bunların İslâmî kanunları çiğnedikleri yukardaki açıklamalarımızdan tamamen anlaşılır. Batınîlerin en çok güvendikleri ve dayandıkları prensip, bir İmam-ı Ma'suma bağlanma keyfiyetidir. Bütün bilgiler böyle bir İmamdan öğrenildiği takdirde insanlar arasında ihtilâfın kalkacağını ileri sürmeleri de İslâmî değildir. Her şeyden önce Batınîler, İmam-ı Ma'sumun doğruluğunu ilmî olarak îzah edemezler. Onlar İmamlarının doğruluğunu ya zarurî olarak, ya akılla veyahut da nakil ile bilebilirler. Bu hususta başka bir delile müracaat imkânı yoktur.

İmamlarının doğruluğunu zarurî olarak bildiklerini iddia edemezler. Zira zarurî şeylerde herkes ittifak eder. Zarurî olan şeylerin değeri her zaman, her yerde, herkesce aynıdır. 2x2 her yerde 4 eder. Buna kimse itiraz edemez. Bir şey aynı anda hem var, hem de yok olamaz Bu zarurî bir hükümdür ve herkesçe kabul edilir. Demek zaruriyata kimse muhalefet edemez. Halbuki İmam-ı Ma'sum fikrine müslümanların kesin çoğunluğu itiraz etmiştir. O halde İmam ve onun ma'sumiyeti zarurî olarak bilinmez.

---

[134] Bak: A'raf Sûresi, âyet: 157.

[135] Bak: Mâide Sûresi, âyet: 5.

[136] Dâvet hileleri için bakınız: Beyrut Vilâyeti, c. II, s. 99–110; ad-Deylemi, anılan eser, s. 38–43; al-Gazzâlî, Streitschrift Des Gazzâlî Gegen Die Batınîjja-Sekte (Fedâih al-Bâtıniyye), s. 4–7, Leiden 1956; İbrahim Agâh Çubukçu, Gazzâlî ve Bâtınîlik, s. 46–48, Ankara 1964.

Belki Batınîler derler ki biz İmam'ın doğruluğunu ve mâsumiyetini akıl ve düşünce ile biliriz. Bu durumda onlara hemen cevap vermek gerekir ki akıl ve düşüncenin insanı çokluğa ve ihtilâfa götüreceği fikri kendilerinden doğmuştur. Batınîler reddettikleri bir mesnede nasıl dayanabilirler? Akıl ve mantığın baş düşmanı kendileri değilmidirler? Hem akılda şu veya bu şahsın istemi veya bir âyetin te'vili hakkında hangi prensibi bulabiliriz?

Geriye Batınîlerin dayanabilecekleri mesnet olarak nakil kalıyor. Fakat Batınîler bilmelidir ki kendileri nakille yetinme yerine bir ma'sum imama müracaatı tavsiye ediyorlar. Ayrıca Kur'ân ve hadîslerin zâhirî anlamlarını kabul etmiyerek onlara batınî anlamlar veriyorlar. Te'vil yoluyla çıkardıkları anlamlar da çeşitli ve birbirinden farklıdır. O halde nakil de imam'ın ismeti hakkında Batınîlerin delili olamaz. Zira naklin zâhirinin Batınilere kıymeti yoktur. Te'viller ise çelişiktir. Bu duruma göre kıymeti olmadığını iddia ettikleri ve çelişik anlamlar verdikleri nakil, onlar için değil olamaz.

Batınîlerin "doğruuun alâmeti birliktir, yanlışın alâmeti çokluktur. Binâenaleyh bir masum İmama bağlanarak birlik sağlanmalıdır" sözü de yanlıştır. Çünkü "Allah'ın ortağı yoktur" önermesi yalnız bir sözdür ve doğrudur. Fakat "Allah'ın ortağı vardır" önermesi de yalnız bir sözdür ve fakat yanlıştır. Demek ki her bir olan doğru değildir. "Her siyah renktir" önermesi doğru olsa bile, "her renk siyahtır" önermesi yanlıştır. Bunun gibi "her hakikat birdir" sözü doğru olsa bile "her bir olan hakikattır" sözü yalıştır. Bu son önerme'nin doğru olması için cüzî mûcibe (tikel olumlu) yani "bazı bir olan hakikattir" halinde yazılmalıdır. Çünkü küllî mûcibe (tümel olumlu) bir önerme ancak cüzî mûcibe (tikel olumlu) olarak aksedebilir.

Batınîler kendisine çokluk ârız olan her şey yanlıştır demekle de hataya düşmüşlerdir. Onlar bu iddialarından hareket ederek düşünceye çokluk ârız olduğunu ve bu sebeple düşüncelerin bâtıl sayılacağını ileri sürüyorlar. Her şeyden önce "kendisine çokluk ârız olan her şey yanlıştır" hükmü gerçekten uzaktır. Çünkü 5+5 kaç eder diye sorulursa buna doğru olan 2+8, 3+7, 4+6 veya 10 eder gibi çeşitli cevaplar verilebilir.

Batınîlerin "hakikat ya akılla veya talimle öğrenilebilir. Akılla öğrenilemiyeceği için Peygamberler yollanmıştır. O halde akıl yerine Peygamberin vekili olan bir mâsum İmama bağlanmalıdır" tezi de yanlıştır. Çünkü bilgiler sadece akılla, sadece nakille veya her ikisinin iştirakiyle de öğrenilebilir. Meseleyi "hakikat ya akılla, ya da talimle" bili-

nir şeklinde koymak eksik olur. Hakikat akıl ve naklin ittifakiyle de öğrenilebilir. Nitekim A ve B sayısı hakkında "ya A sayısı büyük, ya da B sayısı büyüktür" demek de eksik olur. Çünkü A ve B sayılarının eşit olmaları da mümkündür.

Biz bazı bilgileri sırf akılla bilebiliriz. Meselâ, Allah'ın varlığının gerçekten doğru oluşunu şeriatdan önce sırf akılla bilebiliriz. Sırf nakille veya talimle bildiğimiz hususlara misal olarak da namaz ve oruç gibi ibâdetleri zikredebiliriz. Allah'ın Ahîrette gözle görüleceğini de hem aklın ve hem naklin ittifakiyle anlıyabiliriz.

Hem bir mâsum kimseye bağlanmak lâzım geliyorsa, en doğrusu Hz. Muhammed'e bağlanmaktır. Asıl dururken vekile bağlanmağa lüzum yoktur. Hem Hz. Muhammed'in ismetinde ittifak da vardır. Getirdiği ilâhî Kitap ve Sünnet'i rehberimizdir. Kitap ve Sünnet'de buyurulmıyan hususları kıyas ve akılla çözmeğe bizzat Peygamberimiz cevaz vermiştir.

Batınîler te'vil ve hurufîlik konusunda da haklı değildirler. Çünkü onların te'vil ettiği bir nassa veya dinî bir hususa, bir başka kimse daha başka türlü anlamlar verebilir. Meselâ, şöylece ilmî olmıyan teviller de yapılabilir: bir olan her şey Hz. Muhammed'e işarettir. Dünyada iki olan her şey Şeyheyn'i yani Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'i gösterir. Eğer üç olan şeyler görürseniz bu Hz. Muhammed, Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer demektir. 4 olan şeyler ilk 4 halifeye delâlet eder. Keza "Muhammed" sözünün arapçasındaki 4 harf de 4 halifeyi işâret etmektedir.

Hasılı yukarıdaki cinsten te'villeri ve hurufîlikleri çoğaltmak mümkündür. Fakat bunların ilmî bir değeri yoktur. Eğer zâhir terkedilir ve te'villere dayanılacak olursa, bir imamın yapacağı te'vili, bir başkası reddedebilir. Asıl ihtilâf ve ayrılık da o zaman doğar. Bu da gösterir ki Batınîlerin tuttukları yol ihtilâfı önleyici değil, geliştirici mahiyettedir. Te'vil ve tefsirde zâhirî anlamları inkâr etmemek gerekir.

Bütün bu açıklamalarımızla Batınîlerin yaptıkları mantık oyunlarının çürüklüğünü ortaya koymuş bulunuyoruz[137]. Gerçekte ise Batınîler İslâmiyetten ayrılmış, ilimden uzaklaşmış ve karanlıklara dalmış sapık bir fırkadır.

---

[137] Batınîlerin yürüttükleri mantığın çürüklüğü hakkında bakınız: al-Gazzâlî, al-Kıstas al-Mustakîm, s. 26–60, Mısır 1318 / 1900; al-Gazzâlî, Kitâb Kavâsım al-Bâtıniyye, neşreden: Ahmet Ateş, İlâhiyat Fak. Dergisi, C. III, sayı, I–II, Ankara 1954.

D Ö R D Ü N C Ü   B Ö L Ü M

MUTEZİLE

Birçok kitaplarda Mutezile Fırkasının, Vâsıl b.Ata'nın bazı fikirleri neticesinde doğduğu kaydedilmişse de Vâsıl'ın itizâlinden önce de Mutezile diye adlandırılan kimseler vardı. Nitekim Hz. Osman'ın katledilmesinden sonra Müslümanlar 3 gruba ayrıldılar:

1- Ali b.Ebî Tâlib'in imametini kabul edenler.

2- Ali b.Ebî Tâlib'e muhalefet edenler. Bunların başlıcaları olan Talha b.Ubeydullah, az-Zübeyr b.al-Avvam ve Âişe Bint-i Ebî Bekr, Basraya gidip Hz. Ali'nin valisini yendiler. Bunun üzerine Hz. Ali taraftarları ile bunların üzerlerine yürüdü. Tarihte "Cemel Vak'ası" diye anılan bu çarpışmalarda Talha ve Zübeyr savaş dışı edildi. Geriye kalanların bir kısmı yola geldi. Diğer bir kısmı ise Muaviye b.Ebî Süfyan'la birleşti[138].

3- Sa'd b.Ebî Vakkas'ın tarafını tutanlar: Bunlar arasında Abd-Allah b.Ömer b.al-Hattab, Muhammed b.Mesleme al-Ansârî ve Üsâme b.Zeyd b.Harise al-Kelbî en tanınmış olanlarıdır. Bu şahsiyetler tarafsız bir durum aldılar. Hz. Ali ile ne beraber olmak ne de ona karşı savaşmak istiyorlardı. Bu sebeple de Mutezile diye adlandırıldılar. Bunlar Mutezile'nin öncüleri oldular.

Kezâ Hasan b.Ali hilâfeti Muaviye'ye teslim ettiği zaman bir kısım Müslümanlar Hasan ve Muaviye'nin her ikisinden de ayrılarak tarafsız bir yol tutmuşlardır. Bunlar kendilerini "Mutezile" diye adlandırdılar. Bunlar ilim ve ibâdetle meşgul olurlar, insanlar arasına pek karışmazlardı[139].

Görülüyor ki Mutezile kelimesi başlangıçta, hiçbir surette zemmedilen bir fırkayı ifâde etmiyordu. Bu olaylar sebebiyle onlara Mutezile

---

138 Ebû Muhammed al-Hasan b. Musâ an-Nevbahtî, Fırak aş-Şia, s. 25-26, Necef 1379.

139 Bak: Ebu'l-Hasan al-Malatî, at-Tanbîh va-r'Redd ala Ehl al-Ehvâ ava'l-Bida', Önsüz, s. 3. Dımeşk 1369.

denmesi daha ziyade siyasi durumları icabı idi. Dinî ve kelâmî mânada Mutezile, Vâsıl b. Atâ al-Gazzâl (Ölm. H.131 / M.748)'ın, al-Hasan al-Basrî (Ölm. H.110 / M. 728)'nin[144], meclisinden ayrılması ile başlamıştır.

Bu olayın esası şöyledir: al-Hasan al-Basrî'nin meclisine bir adam gelerek Havâric'den bir fırkanın büyük günâh (kebîre) işleyenleri kâfir, bunlara karşı diğer bir fırkanın ise büyük günâh sahiplerinin mümin saydığını söyledi. Bu ikinci görüşü savunan fırkaya yani Mürcie'ye göre iyice iman eden bir kimseye günâh zarar vermez. İmansız kimseye ise yaptığı itaatın bir faydası dokunmaz. al-Hasan al-Basrî'nin meclisine gelen kimse, bu iki fırkadan hangisinin görüşünün doğru olduğunu soruyordu. Meclisin hocası olan al-Hasan al-Basrî cevap vermeden önce, öğrencisi Vâsıl b.Atâ ileri atılarak şöyle söyledi: "Büyük günâh işleyen ne mü'mindir, ne de kâfirdir. O fâsıktır. Derecesi ise "al-Menzile Beyn al-Menzileteyn"dir. Fâsık bir kimse methe lâik değildir. Hayır işlediği, Allah'a ve Peygamber'e inandığı için kâfir de sayılmaz. Böyle bir kimse tövbesiz ölürse Cehenneme gider. Fakat derecesi kâfirin derecesinden üstün olur". Bu sözleri caminin bir köşesinde tekrarlamağa başladı. Bunu gören al-Hasan al-Basrî "**Vâsıl bizden ayrıldı**" dedi. Buradaki "ayrıldı" Arapça'daki "ı'tezele" karşılığıdır. İşte bu söz üzerine Vâsıl ve arkadaşı Amr b.Ubeyd gibi düşünenlere de "Mutezile" denmeye başlandı. Böylece kelâm ve mezhepler tarihinde önemli bir yer işgal eden Mutezile Fırkası doğmuş oldu. Bu fırka daha sonra birçok kollara ayrıldı. Kaynakların bildirdiğine göre bu kolların sayısı 20–24 kadardır. Ancak genel olarak bütün Mutezile fırkalarının benimsedikleri umumî görüşler vardır. Bu gibi genel görüşlerin başlıcaları Mutezile'nin beş prensibidir. Bu prensipler sırasıyla şunlardır:

1– al-Menzile Beyn al-Menzileteyn. Yani iki menzile arasında orta bir menzile veya makam. Yukarda açıkladığımız gibi bu demektir ki büyük günâh işleyenler ne kâfir, ne de mü'mindirler. Onlar kâfirle mü'-min arasında mânevi bir dereceye sahiptirler. Bir kelimeyle onlar fâsık-tırlar. Allah onların günâhlarını affetmez. Tövbe etmeden ölürlerse Cehenneme giderler. Ölmeden önce tövbe ederlerse mü'min sayılırlar.

[140] Al-Hasan al-Basrî, Hz. Ömer'in hilâfeti esnasında H.21 / M.642 de Medine'de Peygamberin Zevcesi Ümmü Seleme'nin evinde doğdu ve büyüdü. Sahabeden Zeyd b. Sabit'in kölesi oldu. İlim tahsil etti, aynı zamanda edipti. Zühd ve Takva'ya düşkündü. Etrafındakilere ilim öğretmeyi severdi. H.11 / M. 728 de vefat etti. Mutezile hakkında bak: Şerh al-Mevâkıf, s. 620. Muhammed b. an-Numân, Avâil al-Makâlât fi'l-Mezâhib va'l-Muhtarât, s. 5–6 Tebrîz 1369; Ali Mustafâ, anılan eser, 48; ar-Râzî, İktidat Fırak al-Müslimîn va'l-Müşrikîn s. 40, al-Kâhire 1356.

2- Mutezile'nin ikinci prensibi tevhid'dir. Bu sebeple onlara Ehl-i Tevhid veya al-Muvahhid de denir. Onlara göre kıdem Allah'a mahsus yegâne sıfattır. Onlar Allah'ın zatı ile kaim olan diğer ezelî sıfatları nefyettiler. İddialarına göre Allah'ın zatı ile kaim veya zatına ilâveten sıfatlar kabul etmek, birçok kadîmlerin var olduğuna inanmak demektir. Allah, zâtı ile Âlimdir, Kâdirdir ve Hayydır. İlim, kudret ve hayatla değil. Allah'ın ilmi vardır demek o âlimdir demektir. Semî', basar, irade ve kelâm sıfatları hakkındaki düşünceleri de buna benzer. Onun kudreti var sözü de O kâdirdir demektir.

İşte onların düşüncelerine göre tevhidi böyle anlamalıdır[141].

3- Adâlet meselesi: Mutezile'nin bir diğer adı da Ashab al-Adl veya Adliyedir. Bu isim onların şu anlayışının neticesi olmuştur:

İnsan kendi fiilinin hâlikıdır. Allah insana bir işi yapıp yapmamak kudretini vermiştir. Eğer böyle olmasaydı, insan yaptığı işlerden sorumlu olmazdı. İnsanın âhirette sorumlu tutulması, tam hareket hürriyetine sahip olmasındandır. Bir kimseye ihtiyarı olmadan yaptığı bir işten dolayı ceza verilmesi, Allah'ın adaletine aykırı düşer. Oysa ki Allah kimseye zulmetmez ve kimsenin hakkında tecâvüz etmez. Bu husus Kur'ân'daki birçok âyetlerle de tebliğ edilmiştir. Bu âyetlerin bazıları şunlardır:

"Şüphesiz ki Allah zerre kadar haksızlık etmez. (Zerre miktarı bir iyilik olursa onun sevabını kat kat arttırır. Kendi cânibinden pek büyük bir mükâfat verir".[142]

"Allah onlara zulmediyor değildi, fakat onlar kendi kendilerine zulmediyorlardı".[143]

"Şüphesiz ki Allah insanlara hiçbir şeyle zulmetmez. Lâkin insanlar kendi kendilerine zulmederler".[144]

"Öyle bir günden sakının ki hepiniz o gün Allah'a döndürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı tas tamam verilecektir. Onlara haksızlık edilmeyecektir".[145]

"Allah hiçbir kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemez. Herkesin kazandığı (hayır) kendi faidesine, yaptığı (şer) kendi zararınadır".[146]

---

[141] Bak: Şerh al-Mavâkıf, s. 620. Ad-Tabsîr Fi'd-Dîn, s. 60. Alî Mustafâ al-Gurâbî, anılan eser, s. 63.

[142] Nisa Sûresi, âyet: 40.

[143] Tevbe Sûresi, âyet: 70 ve Rum Sûresi, âyet. 9.

[144] Yûnus Sûresi, âyet: 44.

[145] Bakara Sûresi, âyet: 281.

[146] Bakara Sûresi, âyet: 286.

"Herkes kazancı mukabilinde bir rehindir".[147]

İşte Mutezile'yi adâlet perensibini kabul etmeye yönelten sebeplerden birisi bu gibi âyetlerdir. Demekki onlar bu iddialarını Kur'ân'a dayamak istemişlerdir. Diğer taraftan siyasî başka bir sebep de onları bu prensibi benimsemeye zorladı. Bu da devlet adamlarının zulmünden kurtulmaktı. Eğer insan kendi fiilinin hâlıkı olmazsa, yaptığı zulümden Allah indinde sorumlu olmaz diye düşünülebilirdi. Bu düşünce de idarecileri zorbalığa yöneltebilirdi. Halbuki insanın kendi fiilinin hâlıkı olduğu kabul edilirse, hükümdarlarının yaptıkları zulümlerin cezasını çekmekten korkarak idarede adâlet üzerine davranmaları düşünülebilirdi. Hâsılı Mutezile'nin bu prensipten beklediği sonuç bu idi.

Onlara bu iddiaları yani kaderi inkâr etmeleri sebebiyle Kaderiye adı da verilir. Fakat Mutezilî olanlar bu ismi kabul etmek istemediler. İddialarına göre Kaderiye ismi daha çok "hayır ve şer Allah'tandır" diyenlere lâyıktır. Onların bu ismi reddetmeye çalışmalarının sebebi, Peygamberden rivâyet edilen bir hadise göre Kaderiye'nin Mecûsî sayılmasındandır. Hz. Peygamber, "Kaderiye bu ümmetin mecûsîsidir" ve "onlar kaderde Allah'ın hasımlarıdır", dediğine göre Kaderiye zemme şâyan bir isimdir. Bu isim de şüphesiz kaderi ispatlıyanlara değil, kaderi inkâr ederek Mecûsîler gibi hâlık kabul eder gibi görünen Mutezileye daha lâyıktır[148].

Oysa ki Kur'ânda birden fazla hâlıkın bulunmadığı birçok âyetlerle belirtilmiştir. Bu âyetlerden bazıları şunlardır:

"Yoksa Allah'a, onun yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma kendilerince birbirine benzer mi göründü? De ki Allah her şeyi yaratandır. O birdir. Kâinâtın yegâne hâkim ve sahibidir"[149]
"İşte bunlar Allah'ın yarattığıdır. Ondan başkasının ne yarattığını haydi gösterin bana; hayır o zalimler apaçık bir sapıklık içindedirler".[150]

Mutezile'nin adâlet prensibini böylece inceledikten sonra 4 ncü prensiplerine geçebiliriz.

4– Al-Va'd Va'l-Vaîd: Mutezile kâmil imandan çıkmıştır. fakat tamamen küfre sapmamış kimselerin yani fâsıkların cezalandırılmasını ve mü'min olup taat üzerinde bulunanların mükâfatlandırılmasını Allah

[147] Tur Sûresi, âyet 21. Yani iyi amel işlerse rehini çözer, aksi halde helâk olur.
[148] Şerh al-Mevkâkıf, s. 620.
[149] Ra'd Sûresi, âyet. 16.
[150] Lokman Sûresi, âyet. 11.

için vacip addeder. Al-Va'd Va'l-Vaîd dedikleri prensibin özü budur. Bu da Allah'ın âdil olup kullarına zulmetmiyeceği fikrine dayanıyor[151]. Allah insanlara iyi şeylerin yapılmasını ve kötü şeylerin terk edilmesini Kur'ân'da emretmiştir. Bu hususta bir çok âyetler vardır. Bu âyetlerin hükümlerinin infaz edilmiyeceğini kabullenmek, Allah hakkında, bir nevi iftira etmek demektir. Allah insanlara emir ve nehiyleri ayırsınlar diye, bir lütûf olarak, akıl vermiştir. İnsanın sevap ve cezaya düşer olma vucûbiyeti amelinde mündemiçtir.

Mutezile'ye göre şefaat, kul hakkına taalluk eden günâhlarda hiç bir tesir icra etmez. Ancak ibâdetlerde gösterilen gevşeklikler gibi hakkullah'a taalluk eden günâhları hafifletmekte müessir olabilir. Mutezile Kur'andaki şefaati nefyeden âyetleri olduğu gibi kabul eder. Şefaati emreden âyetleri ise dâvalarına uygun olarak te'vil eder.

5- al-Emr bi'l-ma'ruf va'n-nehy ani'l münker: Bu, iyi ve doğru şeyleri emr, kötü ve çirkin şeyleri ise men etmek prensibidir. Emir, bir âmirin yani mâfevkın kendinden aşağı derecede olana bir şeyin yapılmasına dair hitâbıdır. Nehy ise üstün durumda olanın, aşağı mevkide olan bir kimseden bir şeyi yapmamasını istemesidir. Ma'ruf kelimesine gelince; yapılması gereken iyi bir iş yahut fiildir.

Bu beşinci prensip aşağı yukarı bütün İslâm fırkalarınca vâcip görülmektedir. Ancak Ehl-i Sünnet'le Mutezile arasındaki fark şudur: Ehl-i Sünnet iyi ve kötü şeylerin şer'an öğretilmiş ve tasrih edilmiş olmasının gerektiğine inanır. Mutezile ise al-emr bi'l-maruf va'n-nehy ani'lmünker'in akıl yolu ile vâcip olduğunu iddia ederler[152]. Bazılarına göre sem'î de olabilir[153].

Mutezile bu beş prensipten başka diğer bazı hususlarda da ittifak etmiştir. Bunlardan başlıcaları şu iki özelliktir:

a) Allah'ın kelâmı, emri ve nehyi, mahlûktur.

b) Allah Ahirette gözle görülmez[154].

Mutezile'nin ortak görüşlerini böylece özetledikten sonra artık çeşitli Mutezilî fırkaların ayrı ayrı incelenmesine geçebiliriz.

---

[151] Bak: aş-Şehristanî, anılan eser, c. I, s. 56–59, Alî Mustafâ al-Gurâbî, anılan eser, s. 65–66.

[152] aş-Şehristânî, anılan eser, c. I, s. 56.

[153] Mû'tezile'nin beş prensibi hakkında bakınız: Ebû'l-Hüseyin Abd ar-Rahim b. Muhammed b. Osmân al-Hayyat, Kitâb al-İntisâr, s. 93. Beyrut 1957.

[154] Bak: Ebû Muhammed Osmân al-Irakî, al-Fırak al-Mufterika, neşreden: Yaşar Kutluay, s. 44, Ankara 1961; Mahmud al-Beşbişî, al-Fırak al-İslâmiye s. 18, Mısır, 1350.

al-VÂSİLİYE

Mutezile'nin ilk fırkası olan al-Vasiliyye'nin kurucusu, Ebû Huzeyfe Vâsıl b.Ata al-Gazzâl'dır. Vâsıl H.80 / 699 senesinde Medine'de doğmuştur. Onun köle olduğu ve daha sonra ilim tahsil etmesini sağlamak üzere efendisi tarafından âzad edildiği söylenir. Vâsıl, Medine'de İslâmiyetin canlı ruhu ile kalbini doldurduktan sonra ilim öğrenmek amacı ile Irak'a gitti. O zaman Irakta zühdü ve ilmi ile tanınmış olan Hasan Basrî'nin meclisine intisap etti. Onun Mutezilî olması bu meclisten tard edilmesi ile başlar. Birçok seneler inacını yaymaya çalıştıktan sonra H.131 / M.748 yılında vefat etti[155].

Mutezile'nin ilk düşünürü Vâsıl, Kelâm ilmine ve edebiyata iyice vakıftı. Hattâ bazı felsefî eserlerin de etkisinde kalmıştı. Şairliği de vardı. Çeşitli dinî konularda birçok eserler de yazmıştır. Günümüze ulaşmayan bu eserlerin bazıları şunlardır:

1- Asnâf al-Murcie.
2- Kitâb fî't-Tevbe.
3- Kitâb Me'ânî'l-Kur'ân.
4- Kitâb Mâcerâ Beynehu Va Beyn Amr b. Ubeyd.
5- es-Sebîl ilâ Ma'rifet al-Hakk.
6- Kitâb fî'd-Da've.
7- Tabakât Ehl -İlm va'l-Cehl.
8- el-Menzile Beyn al-Menzileteyn.
9- el-Hutab fî't-Tevhîd va'l-Adl[156].

Vâsıl b.Atâ'nın itizalî görüşleri başlıca 4 bölüme ayrılır:

1- Büyük günâh işleyen ne mü'mindir, ne de kâfirdir. O fâsıktır. Fâsık'ın mânevi derecesi "al-menzile beyn al-menzileteyn" yani iki menzile arasında orta bir makam olur. Ona göre böyle bir kimsenin yeri Cehennemdir. Ancak fâsıkın oradaki derecesi kâfirin derecesinden üstündür.

Vâsıl'ın bu görüşü o zamanki müslümanlara göre yeni bir iddia idi. Zira Peygamber zamanında insanları ancak üç sınıfa ayırmak mümkündü.

A. Mü'minler: Bunlar kalpleri ile ve amelleri ile İslâmiyete bağlı kimselerdir.

---

[155] Bak: Ebû'l-Felâh Abd al-Hayy b.al-İmâd al-Hanbelî, Şezerât az-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb, c. I, s. 182–183, al-Kâhire. Alî Mustafâ al-Gurâbî, anılan eser, s. 73–83.

[156] Bak: İbn Hallikân, Vefayât al-A'yân, c. I, s. 63–64, al-Kâhire.

B. Münâfıklar: Bunlar kalpleri ile inanmadıkları halde müslüman görünürler ve Ashabla beraber ibâdet ederlerdi.

C. Kâfirler: bunlar açıkça İslâmiyeti inkâr ederler ve müslümanlarla savaşmaktan çekinmezlerdi.

Bu üç sınıfın dışında Vâsıl'ın anladığı mânada bir fâsık zümresi yoktu. Gerçi Kur'ân'da büyük günâh işleyenlerin fırkasından bahsedilmişti. Fakat böyle bir kimsenin mü'min veya kâfir olduğu hakkında münakaşa olmazdı. Çünkü Kur'ân fâsıktan bahsederken, onun imam derecesi hakkında bir açıklamada bulunmuyor. Misâl olarak fâsıktan bahseden bir âyet alalım:

"Namuslu ve hür kadınlara (zina isnadiyle) iftira atan, sonra dört şâhit getirmeyen kimselerin her birine de seksen deynek vurun. Onların ebediyyen şehâdetlerini kabul etmeyin. Onlar fâsıkların ta kendileridir".[157]

Âyette görüldüğü üzere iftira eden fâsık sayılmıştır. Fakat onun inanç derecesi hakkında birşey açıklanmamıştır. Fakat Peygamberin vefatından bir müddet sonra böyle bir kimse hakkında münakaşa başladı. Havaric onu kâfir ve fâsık, Mürci'e mü'min ve al-Hasan al-Basrî ise, kâfir addetmemekle beraber, münâfık ve fâsık saydı[158].

Vâsıl, fâsık kimsenin tevbe etmeden öldüğü takdirde ebediyyen Cehennemde kalacağını söylemekle Allah'ın rahmetini daraltmağa yeltenmiş oluyor. Halbuki Kur'ânda Allah'ın dilediği kimseyi affedeceğine dair bir çok âyetler vardır. Bunlardan bazı misaller verelim:

"Şüphesiz ki Allah, kendisine eş tanınmasının günâhını yargılamaz. Ondan başkasını. dileyeceği kimse için yargılar. Kim Allah'a eş tanırsa muhakkak ki o, (doğru yoldan) uzak bir sapıklıkla sapmıştır[159]. "Onlar kendilerine zulmettikleri vakit sana gelip te Allah'tan mağfiret dileselerdi, onlara Peygamber de mağfiret isteyiverseydi, Elbette Allah'ı tevbeleri hakkı ile kabul edici, çok esirgeyici bulacaklardı".[160]

"De ki: Ey kendilerinin aleyhinde (günahta) haddi aşanlar. Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Çünkü Allah bütün günahları yarlıgar. Şüphesiz O, çok yarlıgayıcıdır, çok esirgeyicidir".[161]

---

[157] Nûr Sûresi, âyet. 4.

[158] Bak: Alî Mustafâ al-Gurâbî, anılan eser, s. 83-86.

[159] Nisâ Sûresi, âyet 116.

[160] Nisâ Sûresi, âyet 64.

[161] Zumer Sûresi, âyet, 53.

"Şüphesiz ki Allah kendisine eş tanınmasını yarlıgamaz. Ondan başkasını dilyeceği kimseler için yarlıgar".[162]

"Zira hakikat şudur ki kâfirler gürûhundan başkası Allah'tan ümidini kesmez".[163]

Allah'ın mağfiretinin çokluğuna dair daha birçok âyetler varsa da biz bu kadarla yetiniyoruz.

2- Vâsiliyye'nin ikinci prensibi Allah'ın sıfatlarının nefyi hakkındadır.

Bu fırka mensupları Allah'ın ilim, kudret ve hayat gibi sıfatlarını nefyederler. Düşüncelerine göre Allah hakkında mâna ve sıfat kabul edilirse iki tane ilâh kabul edilmiş olur. Bu sebeple Allah'ın kadim olmasını kabul ettikleri halde, diğer sıfatları reddederler. Bunlar, Allah'ın zâtına ilâveten sıfatlar kabul etmek birçok kadim varlıkların var olmasını gerektirir, diyerek iddialarını haklı çıkartmak istediler[164].

3- Kader meselesinde Vâsıl, Ma'bed al-Cuhenî[165] ve Gaylân ad-Dimaşkî'nin[166] yolunu benimsemiştir. "Allah hâkim ve âdildir. Ona şer ve zulüm isnad etmek yakışmaz", diyordu. Bir cümle ile ifade etmek istersek Vâsıl, insanın bizzat kendi amelini yani, hayrı, şerri, îmanı, küfrü, itaat ve günâhı yarattığını ileri sürüyordu.

4- Cemel Vak'ası'na (H.36 /M.656) ve Sıffîn Muharebesi'ne (H.37 /M. 657) iştirak edenler hakkında da çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Havâric, Hz. Ali'yi ve taraftarlarını, hakem tayin etme meselesine kadar haklı buluyorlardı. Âişe, Zübeyr ve Talha gibi tanınmış simaların küfür işlediklerini ileri sürüyorlardı. Onlara göre Hz. Ali, iki hakem tayin edilmesine razı olmakla Sıffîn Muharebesi'nin sonunda küfre saptı.

Ehl-i Sünnete göre ise Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali haklı, muarızları ise haksızdır. Ancak onların haksızlıkları küfür ve fısk sayılamaz. Her iki tarafta müslümandır. Şehâdetleri makbuldur.

Vâsıl b.Atâ ise bu iki görüşe de iştirak etmiyerek Cemel Vak'ası'na ve Sıffîn Muharebesi'ne iştirak eden taraflardan birinin hata işlediğini

[162] Nisâ Sûresi, âyet; 48.

[163] Yûsuf Sûresi, âyet; 87.

[164] Bak: Aş-Şehrestânî, anılan eser, c. I, s. 61, al-Gurâbî, anılan eser, s. 95.

[165] Ma'bed b.Abd al-Cuhenî kadar hakkında ilk defa konuşan kimsedir. Bu fikri bir hıristiyandan öğrenmiş ve benimsemiştir. Bu yüzden al-Hasan al-Basrî onu meclisinden kovmuştur. H. 80 yılında öldürüldü.

[166] Evzaî, Gaylân'la kader hakkında münâkaşa etmiş ve neticede onun katline fetva vermişti. Gaylân, Aba al-Malik zamanında Evzaî'nin fetvası ile katledilmiştir.

iddia etti. Ayni iddiayı Hz. Osman ve onu öldürenler hakkında da tekrarlıyarak ya Hz. Osman'ın veya onu öldürenlerin hata işlediğini söyledi. Böylece bu üç hâdiseden herbirine iştirak eden taraflardan bir gurubun fâsık olduklarını ileri sürdü. Buna göre ya Hz. Ali ve taraftarı veya muhalifleri fâsıktır. Hattâ ayni bir mesele hakkında iki zıt tarafa mensup iki kişiden birinin şehâdeti kabul olunmaz. Ona göre, meselâ, Hz. Ali ve Talha'nın ikisinin birden şehâdeti kabul olunamaz. Çünkü ya Hz. Ali veya Talha fâsıktır. Bunu mütalaineynin durumuna benzetiyordu.

Böylece Mutezile'nin kurucusu Vâsıl, Hz. Ali ve Hz. Osman'ın adı geçen meselelerde fâsık sayılmalarına cevaz vermekle yanılıyordu[167].

II. al-AMRİYYE FIRKASI

Bu fırka'nın kurucusu Ebû Osmân Amr b.Ubeyd b.Bab'dır H.80 / M.699 yılında doğmuş ve H.144 / M.761 yılında Merran[168] da ölmüştür. Kelâm ilmine vâkıf bilgin bir şahsiyetti. Hasan Basrî'nin meclisine devam edip ondan ilim öğrendi. Vâsıl b.Atâ ile birlikte itizal etmiştir. Görüşleri Vâsıl'ın görüşlerine uygundur. Ancak ondan farklı olarak Cemel Vak'ası'na iştirak eden her iki tarafı da fâsık saydı. Ne Hz. Ali ve taraftarlarının, ne de Âişe ile birlikte savaşların şehâdetlerinin hiçbir suretle kabul edilmiyeceğini ileri sürdü. Halbuki Vâsıl, bu hadiseye karışan iki taraftan yalnız birisinin fâsık sayılacağını söylemiş ve bir tarafı, meselâ, Hz. Ali'yi tutan iki kişinin şehadetini kabul etmişti. Amr her iki tarafın şehadetini reddetmekle Vâsıl'dan ayrılmıştır[169].

III. al-HUZEYLİYYE FIRKASI

Bu mezheb'in kurucusu Ebû'l-Huzeyl Muhammed b.al-Huzeyl al-Allâf'tır. H.135 / M. 752 yılında doğup H.235 / M.849 senesinde ölmüştür.

Bilgisi geniş, şair, edip ve cedelci bir kimseydi[170]. Bunun mezhebi diğer mutezilî fırkalardan başlıca şu hususlarda ayrılmıştır:

---

[167] Bak: Aş-Şehrestânî, anılan eser, c. I, s. 65–66; al-Bağdâdî, al-Fark beyn al-Fırak, s. 71–72. al-İsferayinî, anılan eser, s. 65–66. Şerh al-Mevâkıf, s. 621.

[168] Merrân, Mekke ile Basra arasında bir yerin adıdır.

[169] Bak: İbn Hallikân, Vefayât al-A'yân, c. III, s 130–133; al-Bağdâdî, anılan eser, s. 72–73; aş-Şehrestanî, anılan eser, c. I, s. 66; al-İsferâyinî, anılan eser, s. 66; al-Gurâbî anılan eser, s. 104–172.

[170] Bak: Ahmed Emin, Duha'l-İslâm, c. III, s. 98, al-Kâhire 1956; al-Malatî, anılan eser, s. 43–44; al-Gurâbî, anılan eser, s. 148–156; İbn Hallikan, anılan eser, c. III, s. 396–397.

1- Allah'ın takdir etme kudretinin sonu gelecektir. Bu hal meydana geldikten sonra Allah, herhangi birşey yapmaya kâdir olamaz. Allah Cennete gidenlerin saadetini, Cehennemde kalanların azâbını artıramaz. Allah'ın makduratının son bulması ile Cennet ve Cehennem ehli devamlı bir sükûna girer. Hareket etmezler, konuşmazlar ve herhangi bir iş yapamazlar. Bu hal hâdis olunca da ne ölüyü diriltebilir, ne de diriyi öldürebilir.

Ebû Huzeyl bu görüşü ile Dehriyye'nin yolunu tutmuş oluyor. Esasen bu görüş ciddiye alındığı takdirde al-Va'd va'l-Vaid'in mânası ve hükmü kalmaz. Oysa ki al-va'd va'l-vaîd, Mutezile'nin başlıca prensiplerinden biridir. Ayrıca böyle bir iddia Kur'ân'da Allah'ı tarif eden âyetlerin anlamına tamamen aykırıdır.

2- Âhiret ehli kendileri için yaratılan şeyi yapmaya mecburdurlar. Cennette bulunanlar Allah'ın dilediği gibi yemek, içmek ve hareket etmek zorundadırlar. Cehennem ehli ise söylemeleri gereken sözleri bile söylemeye mecburdurlar. Kısaca Âhiret ehlinin bir fiil iktisab etmeye güçleri yetmez. Onların hareket ve sözlerini Allah yaratır.

3- Birçok iyi işler var ki Allah için yapılmaz. Bir zındık veya Dehrî inancı dolayısiyle küfre düşse de yaptığı iyi işler sebebi ile Allah'a itaat etmiş sayılır. Böyle iyi amel işleyen bir kimsenin Allah'a yaklaşmak arzusu olmasa da Allah onu azaba garketmez.

Halbuki Ehl-i Sünnet'e göre Allah'ı tanımıyanın taatı yalnız bir hususta makbuldur. Bu da Allah'ı tanımadan önce yapılan istidlal ve düşüncedir. Bunun haricinde bir taatın makbul olması için Allah'a yaklaşmak amacı ile yapılması şarttır.

4- Allah ilmi ile âlimdir. İlmi zatıdır. Kudreti ile kâdirdir. Kudreti zâtıdır. Hayatı ile diridir. Hayatı zâtıdır. Başka bir deyimle ilim, kudret ve hayat Allah demektir.

Ebû Huzeyl bu görüşünde felsefecilerin sözlerine dayanmıştır. Onu bu inanca yönelten âmil, Allah'ın zâtında çokluk olmıyacağı unancıdır. Ona göre zâtın dışında zatla kaim bir mâna bulunamaz. Zatla kaim olan mâna veya sıfat zattan ibarettir.

Fakat Ebû Huzeyl böylece tenakuza düşmüştür. Eğer Allah ilim veya kudret demekse âlim ve kâdir değildir mânası çıkar. Çünkü ilim, âlim ve kudret, kâdir demek değildir.

5- Allah'ın bazı sözü bir mahalle muhtaçtır. Bazı sözleri ise bir mahalle muhtaç değildir. Allah'ın "**Kun**" (ol) sözü hâdis olup bir mahal-

de değildir. Allah mahalde olmıyan bir irade ile müriddir. Allah'ın haber, emir veya nehye dair diğer birçok sözleri ise, bu mahalle ilgilidir. Başka bir deyimle Cenab-ı Hakk'ın bazı sözleri cisimler hakında hâdistir. Ebû Huzeyl'e göre eşyanın oluşu "Kun" (ol) sözüyle olduğuna göre bu söz için mahal düşünülemez.

6– Bilgilerin ıztırarî veya iktisabî olduğu meselesinde de Ebû Huzeyl'in özel bir görüşü vardır. Allah'ı bilmek ve O'nu tanımağa yarayan delili öğrenmek ıztırarîdir. Bunun dışında kalan kıyas veya duyular yolu ile elde edilecek bütün bilgiler ihtiyarî ve iktisabî (kazanılmış) dir[171].

IV. an-NAZZAMİYYE FIRKASI

Bu mezheb'in kurucusu İbrahim b.Seyyâr an-Nazzâm'dır. Nazzâm H.160 / M. 776 yılında doğdu ve 71 yaşında iken H.231 / M845 senesinde öldü. Bir rivâyete göre nesir ve şiir yazmakta (tanzim etmekte) çok usta olduğu için, diğer bir rivayete göre ise pazarda boncuk nev'inden bazı maddeleri dizip nizama sokmakla ve onları satmakla meşgul olduğu için kendisine Nazzâm dendi.

Çok zekî bir insandı. Kur'ân'ı, İncil'i ve Tevrat'ı ezberlemişti. Câhiz'in anlattığına göre çok ağır başlı ve doğru bir insandı. Diğer bazı rivâyetlere göre felsefecilerin, Seneviye ve Sümeniye fırkalarının tesirinde kalmıştır. Onun tekafu'ul-edilleye[172] inandığını söyliyenler de vardır. Bu iddiaların doğruluk derecesi üzerinde bir münakaşaya girişmeksizin diyebiliriz ki o, Mutezileye en çok hizmet eden önemli bir mütekellimdir.

Fakat İslâm'ın ruhuna aykırı görüşleri çoktur. Birçok fikirleri ile diğer Mutezilîlerden ayrılmıştır. Nazzâm'ın düşüncelerine ait başlıca özellikleri aşağıda sıralıyoruz[173]:

1– Allah dünyada kulların salahı ve iyiliğin için olacak şeyleri yapmaya kâdirdir. Fakat kulların zararına ve kötülüğüne olacak şeyleri

---

[171] Ebû Huzeyl ve görüşleri için bak: al-Bağdâdî, al-Fark, s. 73–79; al-Şehrestanî, al-Milel, c. I, s. 66–72; al-İsferâyinî, at-Tabsîr s. 66–67; ar-Râzî, İtikâdât, s. 41; al-Hayyât, al-İntisâr, s. 15–21, 56–59, 90–92, Beyrût, 1957; Şerh al-Mevâkıf, s. 621.

[172] Tekafü'ul edille, her meselenin ve her hükmün lehinde ve aleyhinde ileri sürülen delillerin eşit değerli olmasıdır. Tekafü'ul edilleye inananlar şüphecidirler.

[173] Nazzâm ve düşünceleri hakkında bak: Şerh al-Mevâkıf, s. 621, aş-Şehrestanî, anılan eser, c. I, s. 77–82, al-Bağdâdî, al-Fark, s. 79–91; al-İsferâyinî, at-Tabsîr, s. 67; Müderris M. Şerafettin, Kaderiye ve Mûtezile, Darulfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, sayı. 15. s. 8–12, İstanbul 1930; al-Gurâbî' anılan eser, s. 187; İbn an-Nedim, al-Fihrist, s. 252, Matbaat al-İstikamet, al-Kâhire.

yapmağa kadir değildir. Çünkü Allah kötü ve zararlı işleri yapmağa kâdir diye tavsif edilemez. Âhirette ise Allah Tealâ'nın Cehennem ehlinin azâbını ve Cennet ehlinin sevabını ne artırmağa ve ne de eksiltmeye kudreti yetmez. Keza Allah Cennet ehlini Cennetten kovamaz. Ve Cehennem ehlinden olmayanı Cehenneme atamaz.

Eğer zengin, sıhhati yerinde ve gözü sağlam olmak, bir insanın iyiliği içinse Allah onu fakir, kötürüm veya kör yapamaz. Meselâ, bir yırtıcı hayvan ve bir de insanlara bu hayvandan daha faydalı bir şey düşünelim. Allah bunlar arasında ancak insanlar için faydalı olan şeyi yaratmağa muktedirdir. İnsanların zararına ve kötülüğüne olan şeyi yaratamaz. Eğer yer yüzünde yılan ve akrep gibi bizce pek sevilmiyen mahluklar görüyorsak, bunlar insanlar için daha zararlı olabilecek varlıklar yerine yaratılmıştır. Allah daima insanlar için en iyiyi ve en faydalıyı yaratmıştır.

2- İrade sıfatı: Allah'ın zatî sıfatlarından değildir. Allah kendi fiilinin müridi demek bu fiilin yaratıcısı ve mûcidi demektir. dine Allah'ın, kulların fiillerinin müridi diye vasıflanması demek bu fiilleri emredicisi olması demektir.

3- İnsanın bütün filleri sadece hareketten ibarettir. Sükûn da bir harekettir. Ancak bu hareket dayanma hareketidir. İlim, düşünce ve irade ile ilgili hususlar ise ruhun hareketleridir. Esasen hareket bir şeyin yer değiştirmesi veya bir yerden nakli demek değildir. Herhangi bir değişmenin başlangıcıdır.

4- İnsan hakikatta ruh ve nefsten ibarettir. Beden ise onun âletidir. Ruh lâtif birşey olup bedene girmiştir. Ruh öyle bir cevherdir ki onun zâtında değişiklik ve tezad olmaz. Ruhun kuvveti, gücü, istitâatı, hayatı, arzusu vardır. Fiilden önce kendi kendine bir şey yapma gücüne sahiptir.

Bu görüşe göre insanın hakikatı görülmez. Fakat insanın içinde bulunduğu ceset görünür. Keza insan kendi ana babasını değil, ancak onların kalıplarını görebilir. Diğer hayvanlarda da görülen vücutlar kalıplardır. Ruh ise bu kalıpların içine girmiştir.

Bu düşünceye şöyle cevap verebiliriz. Eğer Nazzâm'ın dediği gibi ruhun fiil yapma gücü var farzedilirse, adam öldüren, hırsızlık ve zina yapan beden değil, ruhtur. Halbuki ceza bedene tatbik edilmektedir. Suçsuz olan bedenin ceza çekmesi ise mânasızlık ve adaletsizlik olur. Bu da gösterir ki Nazzâm iddiasında haksızdır. Nitekim Allah cezaların bedene tatbikine dair emirler vermiştir.

"Zina eden kadınla zina eden erkekten herbirine yüzer değnek vurun".[174]

"Erkek hırsızla kadın hırsızın o irtikab ettiklerine bir karşılık ve ceza ve Allah'tan ibret verici bir ukûbet olmak üzere ellerini kesin. Allah mutlak gâliptir. Yegâne hüküm ve hikmet sahibidir".[175]

Bu âyetler de gösteriyor ki ceza ruha değil bedenlere tatbik edilmektedir.

5- Bütün hayvanlar bir cinstendir. Çünkü onların hepsi arzu ile hareket etmekte ittifak etmektedirler.

6- Bir cüz (atom) sonsuz olarak parçalanır. Meselâ: bir hardal tohumundan sonsuz olarak parçalar çıkarmak mümkündür.

7- Tafra yani, iki mesafe arasındaki bazı yerleri katetmeksizin sıçramak suretiyle geçmek mümkündür.

× 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Bir misalle bu mesele daha iyi aydınlanır. Bir x cismi 1 numarada bulunsun. Bu cisim 1 den 10 a kadar numaralı olarak sıralanan yerlerden 3 numaralı yere hiçbir mesafeyi geçmeksizin gidebilir. Keza 10 numaralı yere 3 numaralı yerden hareket ederek gidilebilir. Fakat bunu sıçrama ile yapar. Çünkü cisimde sonsuz cüzler vardır.

8- Allah, insan, hayvan, nebat ve maden gibi bütün varlıkları bir zamanda ve bir defada yarattı. Âdem'in yaratılışı evlâtlarından önce olmamıştır. Allah bazı şeyleri diğer bazı şeylerde gizlemiştir. Öncelik ve sonralık varlıkların yaratılışında değil zuhurlarında düşünülebilir.

9- Kur'ân'ın mucizesi, belâgatı değildir. Fakat onun mazideki olanlara ve geleceğe dair gaybdan haber vermesi mucizedir. İnsanlardan bazıları dileseydi kur'ân'ın âyetlerine benzer güzel ibareler yazabilirlerdi.

Nazzâm'ın bu iddiası da yanlıştır. Zira Kur'ân'ın şu âyeti ona nazire yazılamıyacağını açıkça göstermektedir.

"De ki: Andolsun ins-u cin şu Kur'ân'ın benzerini meydana getirmeleri için bir araya toplansa, yek diğerine yardımcı da olsalar yine onun benzerini meydana getiremezler".[176]

[174] Nûr Sûresi, âyet. 2.
[175] Mâide Sûresi, âyet. 38.
[176] al-Isrâ Sûresi, âyet. 88.

10– Şeriatta icma ve kıyasa dayanmak doğru değildir. Çünkü bu yollarla elde edilen delillerin yanlış olması mümkündür. Mâsum bir imamın sözü ise delil sayılır[177].

11– Renk, lezzet, koku ve ses cisimdir.

12– Bir kimsenin herhangi bir günâhının fısk sayılması için muayyen bir nisabı doldurması gerekir. Meselâ: 199 dirhem değerinde bir şey çalan kimse fâsık sayılmaz. Halbuki bir kimse 200 dirhem değerinde veya daha çok kıymette birşey çalarsa fâsık sayılır.

13– İman, sadece büyük günâhdan sakınmaktır. Duaların, namazın ve diğer amellerin imanla bir ilgisi yoktur.

14– Sinek, akrep, yılan ve köpek gibi hayvanlar Cennete giderler. Cennet'te hiçbir kimsenin derecesi diğer birininkinden üstün değildir. Orada herkesin mânevî makamı eşittir.

15– Hz. Muhammed Hz. Ali'yi nasla imam tayin etti. Fakat Hz. Ömer bunu gizledi.

V. al-ASVARİYYE FIRKASI

Bu mezhebi Ali al-Esvarî kurmuştur. al-Asvârî'nin görüşleri an-Nazzâm'ınkinden pek farklı değildir. Esasen kendisi ilkin Ebû Huzeyl'e ve daha sonra da Nazzâm'a tâbi oldu. Ancak Nazzâm'dan farklı olarak şu sapık düşünceyi ortaya attı:

Allah tarafından olmıyacağı bildirilen birşey kendisi tarafından takdir edilmiş değildir. Başka bir deyimle Allah yokluğunu bildirdiği şeye kâdir değildir. Bize göre böyle bir iddia Allah'ın kudretinin sonu vardır demektir. Kudreti sonlu olan bir şeyin zatı da sonlu olur. Allah hakkında böyle düşünmek ise sapıklıktan başka birşey değildir[178].

VI. al-MUAMMERİYYE FIRKASI

Bu mezhebi kuran Muhammer b. Ubbad'dır. Sapık fikirleriyle meşhurdur. Başlıca görüşleri şunlardır:

1– Allah kendi kendini tanımaz. Allah'ın zatı kendisidir. Tanıyanın, tanınandan farklı olması gerekir. Allah kendini tanısaydı, tanıyanla tanınanın aynı olması icab ederdi. Halbuki tanıyan, tanınan şeyden farklıdır.

---

[177] Bazı kaynaklarda Nazzâm'a bu fikir isnat ediliyorsa da onun akılcı bir düşünür olduğunu unutmamak gerekir.

[178] Bak: al-Bağdâdî, al-Fark, s. 91. al-İsferâyinî at-Tabsîr, s. 70; Şerh al-Mevâkıf, s. 622.

2- Allah cisimlerden başka birşey yaratmadı. Arazların yaratıcısı cisimlerdir. Demek ki renk, tad, koku, hayat, görme ve işitme gibi arazları Allah yaratmadı. Onları insanlar veya başka cisimler yarattı.

Halbuki şu âyetler bu düşüncenin aksine Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu açıkça gösteriyor:

"De ki: Allah her şeyi yaratandır. O birdir, kâinâtın yegâne hakim ve sahibidir[179]".

"Göklerin ve yerin mülkü onundur. Hem diriltir, hem öldürür. O her şeye hakkı ile kâdirdir".[180]

3- İnsan, görünen ceset değildir. Bu cesedde birşey vardır ki yaşayan, bilen, kâdir ve hür olan odur. Bu şey hareket etmez, sâkin de değildir. Tatma, koklama ile veya hisle de anlaşılamaz. Uzunluğu, genişliği ve derinliği de bulunamaz. Muayyen bir mekandadır da denilemez.

Muhammer bu fikri ile insanı Allah'a benzetmiş oluyor ki bunun da saçmalığı aşikârdır.

4- Arazlar sonsuzdur. Onların çeşitleri çoktur. Her araz özel bir mâna içindir. Ve özel bir mâna için bir yer işgal eder. Meselâ: Hareket özel bir mâna sebebiyle sükûne muhalefet eder. Muhammer'in taraftarlarına bu görüşünden ötürü, Ashab al-Maanî denir. Onun "arazlar insanlar tarafından yaratılır ve onlar sonsuzdur" demesi iki bakımdan çürüktür:

a) Çeşitli ve tükenmez oluşlar var demektir ki bu, Allah'ın şu âyetine aykırıdır.

"Her şeyi sayı ile saymış (tesbit etmiş)'tir".[181]

b) İnsanların sonsuz arazlar yaratma kudretine sahip olması, Allah'dan daha kudretli olmasını gerektirir ki bu düşüncenin saçmalığı açıktır[182].

VII. al-BİŞRİYYE FIRKASI

Mezheb'in kurucusu Bişr b.al-Mu'temir (Ölm. H. 210 / M.825)'dir. Onun Ehl-i Sünnet tarafından reddedilen bazı fikirleri şunlardır:

[179] Ra'd Sûresi, âyet. 16.

[180] Hadîd Sûresi, âyet. 2.

[181] Cin Sûresi, âyet. 28.

[182] Bak: al-Hayyât, Kitâb al-İntisâr, Fransızca çevirisi, s. 49 vd; aş-Şehrestânî, anılan eser, c. I, 89-93; al-Bağdâdî, anılan eser, s. 91-94; İsferâyinî, anılan eser, s. 70-71.

1- Allah mü'mine îman etmesi için yardım etmez. Kâfirin ise küfrüne sebep olmaz.

2- Renk, tad, koku gibi arazları, işitme ve görme gibi duyuları insan kendi fiili ile başkasında yaratır. Bu da tevellüd yolu ile olur.

3- Allah tövbekâr bir kimseyi bir günahından dolayı affeder. Fakat affa uğramış bulunan bu kimse, ayni günâhı tekrar işlerse Allah affı ibtal ederek onu eski günâhından dolayı da cezalandırır.

4- Allah çocuklara ceza vererek zulmetmeye kâdirdir. Fakat bunu yapması halinde, çocuğun büluğa ermiş ve isyan etmiş olması gerekir. Allah'ın adâleti bunu icâbettirir.

Bişr'in bu sözü mütenâkızdır. Bir yandan Allah'ın zulmedebileceğini, diğer yandan ise adâleti temin için ceza verebileceğini söylüyor.

5- İstitâa, bünyenin selâmeti ve uzuvların afetlerden korunmasıdır[183].

VIII. al-HİŞÂMİYYE FIRKASI[184]

Bu mezhebe bu isim Hişam'a nisbetle verilmiştir. Mezheb'in kurucusu olan mezkûr şahsın tam adı Hişam b.Amr al-Fuvatî'dir. Halife Me'mûn zamanında yaşamıştır. Sapık görüşlerinden bazıları şunlardır,

1- Allah'a vekîl ismi verilemez. Bir müslümanın "Hasbunallah ve ni'me'l-Vekil" demesi doğru değildir.[185] Bu vekil sözü Allah'a atfedilirse Allah'ın diğer üstün bir varlığın vekili olduğu anlamı çıkar ki bu da tevhide aykırıdır. Cevap: Burada Vekil, kâfi ve koruyucu anlamındadır.[186] Kur'ân'da geçen bu isim Allah'ın adlarından birisi sayılımıştır. Bu hususla ilgili bir âyet verelim:

"O, doğunun da batının da Rabbıdır. Ondan başka hiçbir tanrı yoktur. O halde umurunda (vekil) güvenek ve dayanak olarak onu tut".[187]

2- Allah'ın sevgi verip müiminlerin kalplerini birleştirmesi ve fâsıkları sapıklığa uğratması kabul edilemez.

---

[183] Bak: al-Bağdâdî, anılan eser, s. 94 vd. aş-Şehrestanî, anılan eser, c. I, s. 86–88; ar-Râzî, İtikâdât, s. 42; at-Tabsîr, s. 71; Şerh al-Mevâkıf, s. 622; al-İntisâr, Fransızcası, s. 58–60.

[184] at-Tabsîr ve al-Fark Beyn al-Fırak'ta bu fırkanın adı al-Haşimiyye olarak yadedilmiştir.

[185] Bak: Âlü İmrân Sûresi, âyet. 173.

[186] Bak: Şurâ Sûresi, âyet. 6.

[187] Bak: al-Muzzemmil Sûresi, âyet. 9.

Cevap: al-Fuvatî'nin bu iddiasına cevap olarak Kur'ân'ın şu âyetleri kâfidir:

"Onların gönüllerine sevgi verip birleştirendir. Sen yeryüzünde olan her şeyi toptan harcamış olsan yine onların gönüllerini birleştiremezdin. Fakat Allah onların aralarını bulup, kaynaştırdı. Çünkü O mutlak galiptir, tam hüküm ve hikmet sahibidir".[188]
"Onunla fâsıklardan başkasını şaşırtmaz".[189]

3- Allah imanı mü'minlere bizzat sevdirmez ve onu onlara iyi göstermez. Buna şu âyet ne güzel cevap veriyor.

"Fakat Allah size imanı sevdirdi. Onu kalplerinizde süsledi".[190]

4- Arazlar, Allah'ın varlığına delil olamaz. Fakat cisimler onun varlığına delildir.

5- Fitne ve ihtilâf anında biat edilen imamın imâmeti sahih olmaz. İmâmet üzerinde ittifak olması ve seçimin selâmet içinde geçmesi şarttır. al-Fuvatî bu iddiası ile Hz. Ali'nin imâmetini reddetmek istemiştir.

6- Allah eşyayı var olmadan önce bilirdi denilemez. Zira eşya var olmadan önce ma'dum idi. Yani yoktu.

7- al-Fuvatî kendi mezhebine muhalif olanların mallarının zorla alınmasına veya çalınmasına taraftardı. Hattâ onların kanını bile helâl saymıştı.

IX. al-MURDARİYYE FIRKASI[191]

Mezheb'in kurucusu Ebû Mûsâ İsâ b.Sabîh al-Murdâr'dır. H.226/840 yılında öldüğü söylenir. Bağdad Mutezilîleri arasında yüksek bir mevkiî vardı.

Bişr b.al-Mutamir'in öğrencilerindendir. Zühd'e önem verirdi. Bu yüzden ona Mutezile'nin rahibi de denir. Önemli bazı sapıklıkları şunlardır:

1- Allah zulmetmeye ve yalan söylemeye kâdirdir.

2- Bir fiil, iki fâilden zuhur edebilir.

3- İnsanlar Kur'ân'dan daha beliğ ve fasîh ibareler vücuda getirebilirler.

188 Bak: Enfâl Sûresi, âyet. 63.
189 Bak: Bakara Sûresi, âyet. 26.
190 Bak: Hucurat Sûresi, âyet. 7.
191 Bazı mezhep kitaplarında bu fırka'nın adı al-Muzdariyye olarak geçer.

4- Hükümdarlarla düşüp kalkanlar kâfir sayılırlar. Onlar mü'minlerin mallarına vâris olamazlar. Mü'minler de onların mallarını miras yolu ile alamazlar.

5- Allah'ın gözle görüleceğini söyleyen kâfirdir. Böyle bir kimsenin küfründen şüphe edenler de kâfirdir.

X. al-CA'FERİYYE FIRKASI

Bu Mezheb'in tanınmış iki tane Ca'fer'i vardır. Birinci Ca'fer b. Mubaşşar diğeri ise Ca'fer b.al-Harb'dır.

Bunlardan İbn Mubaşşar H.234 / 848 senesinde ölmüştür. Ona göre fâsıklar müşriklerden daha şerlidir. Fakat fâsıklar Allah'a ve Peygambere inandıkları için muvahhiddir.

al-Murdar'ın öğrencisi olan İbn Harb ise aslen Hemedanlıdır ve H.236 / M.850 yılında ölmüştür. Abd al-Kâhir al-Bağdadî bu şahsın sapık görüşlerini çürütmek için "al-Harb ala İbn al-Harb" adlı bir eser yazdı. İbn al-Harb'a göre bir bütünün bir parçası, bütünden tamamen başka bir şeydir.

Her iki Ca'fer'e göre de Kur'ân Levh-i Mahfuzda yazılmıştır. Fakat biz insanlara intikal eden Kur'ân, Levh-i Mahfuzdaki Kur'ân'ın ayni değildir. Zira bir şey ayni zamanda iki yerde olamaz. Bizim okuduğumuz Kitap bu ilk Kur'ân'ın hikâyesidir.

Yine onlara göre insan, şeriat gelmeden ve vâsıl olmadan evvel akıl yolu ile Allah'ın sıfatlarını ve hükümlerini bilmelidir. Eğer insan bunda kusur eder ve Allah'a şükretmezse Allah onu cezalandırır.

XI. al-İSKAFİYYE FIRKASI

Bu Mezhep Muhammed b.Abd Allah al-İskâfî tarafından kurulmuştur. al-İskâfî, Ca'fer b.al-Harb'in öğrencisi olup H.240 /854 yılında ölmüştür. Ona göre Allah delilere ve çocuklara zulmetmeğe kâdir olmakla vasıflandırılabilir. Fakat akıllı kimselere zulmetmeğe kâdir diye vasıflandırılamaz. Yine ona göre Allah'a mükellim denir ve fakat mütekellim denemez. Çünkü mütekellim, kelâm, Allah'la beraber kaimdir, anlamına gelebilir.

XII. as-SUMÂMİYYE FIRKASI

Bu Mezhebi Sumâme b.Eşras an-Numeyrî kurmuştur. Me'mûn zamanında itibar sahibi bir kimse idi. Hattâ Me'mûn'u itizale dâvet

eden olur. Sumûme birçok sapık görüşleri müdafaa ettikten sonra H.213 / M.828 de öldürüldü. Onun bazı önemli iddiaları şunlardır:

1- Bilgiler zarurî olarak öğrenilmelidir. Allah'ı zarurî olarak bilmeyen, tanımayan ve O'na inanmayan kimse için ne emir ve ne de nehy yoktur. Böyle bir kimse için sorumluluk mevcut değildir. O hayvanlar gibi öldükten sonra toprak olur. Cennet veya Cehennemden hiçbirine gitmez. Allah böyle kimseleri ibret için yaratmıştır. Dehrîler, Yahudîler, Zındıklar ve Hıristiyanlar da yaptıkları işlerden sorumlu değildir.

2- Tevellüd etmiş fiillerin fâili yoktur. Çünkü bir fiilin sebebini bir insan vücuda getirdikten sonra bilebilir. O ölünce de asıl fiil hasıl olur. Şayet bu fiili ölen insanın yaptığını söylersek, ölüyü fail yapmış oluruz. Böyle bir fiili Allah'a da yükleyemeyiz. Çünkü kötü fiilleri Allah'ın yaptığını söylemek yakışık almaz. O halde fiillerin faili yoktur.

Sumâme yanılmaktadır. Çünkü bu iddiayı tahlil edersek âlemin yaratıcısı yoktur demektir. Bu ise hem akla, hem de nakle aykırıdır.

3- Bilgi düşünceden doğar, düşünce ise yaratıcı olmıyan bir fiildir.

4- İnsanın ancak irade fiili yani iradesi vardır. Bundan başka fiillerin faili yoktur. Onlar kendiliğinden meydana gelir.

Sumâme'nin dine karşı çok gevşek ve hattâ mülhid olduğu söylenir. İbn Kuteybe (Ölm. H.276 / 889)'nin anlattığına göre[192] Sumâme müslümanlarla alay ederdi. Hattâ bir gün Müslümanların camiye koştuklarını görünce "şu öküz ve eşeklere bak, bu Arap (Peygamber) insanlara neler yaptı" diye ibâdeti ve Allah'ın Elçisini küçümsedi.

Yine bir gün Me'mûn onu sarhoş görmüş ve azarlamıştı.

XIII. al-CAHİZİYYE FIRKASI

Bu mezhebe, Câhiz'in adına nisbetle Cahiziyye denmiştir. Câhiz'in tam adı Ebû Osmân Amr b.Bahr b.Mahbûb al-Kinânî al-Leysî'dir. Meşhur mütekellim Nazzâm'ın öğrencisi idi. Edip bir insandı. Akla ve düşünceye çok önem verirdi. Haber ve rivâyetleri olduğu gibi kabul etmenin aleyhinde idi. Bu hususlarda çok şüpheci idi. Felsefecilerin ve özellikle Aristo'nun eserlerinin tesirinde kalmıştı. Felsefede fikirleri tabiatçıların görüşlerine uygundur. Pek çok eser yazdı. Bunlardan bazıları şunlardır:

1- Kitâb al-Hayvân.

---

[192] Bak: Te'vîl Muhtelef al-Hadîs, s. 60, Mısır 1326.

2- Kitâb al-Beyân va't-Teybîn.

3- Kitâb al-Fetvâ.

4- Hiyel al-Lusûs.

Câhiz'in birçok görüşleri İslâmiyet'e uygun değildir. H.255 / M.868 yılında öldü. Görüşlerinin bazıları şunlardır:

1- Bütün bilgiler zarurîdir ve tabiat icabıdır. Eğer bir insan bir şeyi bilirse onu kendi tabiî kabiliyeti ile bilir. Onu öğrenme yoluyla bilmiş değildir. Veyahut o bilgiyi ona Allah öğretti denilemez. Bir kimse Cehennem'e giderse, bu gidiş Cehennem'in tabiatı icabı bu kimseyi kendine çekmesindendir. Yahut Cennet tabiatı icabı bazı kimseleri kendine çeker. Demek ki insanları Cehennem'e ve Cennet'e götüren Allah değildir.

Câhiz'in bu iddiaları insandan teklifi kaldırmağa mâtuftur ki bu da tamamen İslâm'a aykırıdır. Cennet ve Cehennem'in kendi tabiatları icabı insanları kendilerine çekeceklerini iddia etmek de yanlıştır. Zira şu âyetin mânası açıktır:

"Kimi de ey Rabbimiz bize dünyada da iyi hal ver, âhirette de iyi hal ver ve bizi o ateş (Cehennem) azâbından koru der".[193]

2- Cisimler hâdis olduktan sonra yok olmazlar.

3- Hayır ve şerri insan yapar. Ancak insan bu şeyleri irade edebilir. İrade edince de her şey tabiat icabı vuku' bulur.

4- Allah mürid diye vasıflandırılabilir. Bu demektir ki Allah fiillerinde hata işlemez ve câhil değildir. Allah mağlup ve kahredilemez.

5- Akıllı olan herkes Allah'ın yaratıcı olduğunu ve insanların Peygambere muhtaç olduğunu bilir. Ancak insanlar iki kısımdır.

a) Tevhîd'i bilenler.

b) Tevhîd'i bilmeyenler.

Bu ikinciler câhil oldukları için mâzurdurlar. Birinciler ise akıl yoluyla delil bulmuşlardır[194].

XIV. aş-ŞAHHÂMİYYE FIRKASI

Bu, Ebû Yâ'kûb aş-Şahhâm'a tâbî olanların mezhebidir. aş-Şahhâm, Halife Vâsık zamanında yaşamış olup al-Cubbâî'nin üstadı idi.

---

[193] Bakara Sûresi, âyet 201.

[194] Câhiz ve görüşleri için bak: al-Milel va'n-Nihal, c. I, s. 99; at-Tabsîr, s. 76; al-Fark, s. 105; İtikâdât, s. 43; al-Fihrist, s. 253; Vefayât al-A'yân, c. III, s. 140; Tevil Muhtelef al-Hadîs, s. 71; De Boer, Tarîh al-Felsefe fi'l-İslâm, s. 88, al-Kâhire 1374; Dr. Sellûm, an-Nakd al-Menhecî İnd al-Câhiz, s. 153, Bağdâd 1960; al-Mevâkıf, s. 623.

Bu sebeple al-Cubbâî ile onun kurduğu fırkalar birbirine benzer. Aralarındaki en önemli fark kader meselesi hakkındadır. aş-Şahhâm "iki kâdir için tek bir makdur var" diyordu. Yani, bir fiilin insan, hem de Allah tarafından takdir edilip yapılabileceğini ileri sürdü. İlk bakışta bu Ehl-i Sünnet'in görüşüne uygun gibi görünür. Fakat gerçekte Şahhâm'ın iddiası sapıklıktır. Çünkü o işlenmiş bir fiilin ya Allah veya insan tarafından yapıldığını ve yaratıldığını ileri sürmek istemiştir. Böyle bir iddia ise birbirine denk iki yaratıcının var olmasını gerektirir. Bu düşünce ise dîne ve mantığa aykırı, açık bir sapıklıktır.

XV. al-HAYYÂTİYYE FIRKASI

Bu mezhebi kuran Abû'l-Hüseyin b.Amr al-Hayyât'tır. H.290 / M.902 yılında öldüğü tahmin edilmektedir. Tanınmış Mutezilî al-Ka'bî'nin üstadı idi. Bağdad'da fikirlerini yayan Hayyât'ın günümüze kadar gelen bir eseri de vardır. Eserin adı "Kitâb al-İntisâr Va'r-Radd Ala b.Ravendî"dir. Hayyât diğer Mutezilî'lerden farklı olarak ma'dumu ispat etmekte ifrata girmiştir. Ona göre "Şey, bilinen ve kendisinden haber verilendir." Cevher "Yoklukta cevher"dir. Araz "Yoklukta araz" dır. Siyah bir şey "yoklukta siyah"tır. kısaca Hayyât yokluğun cisim olduğunu iddia ediyordu. Bu iddiayı ise gerek Ehl-i Sünnet ve gerekse Ka'bî gibi bir çok mutezilîler kabul etmezler.

XVI. al-KA'BİYYE FIRKASI

Mezheb'in kurucusu Ebû'l-Kâsım Abd Allah b.Ahmed b.Mahmûd al-Belhî al-Ka'bî'dir. Hayyât'ın talebesi olup Bağdâd'da yetişmiştir. al-Makalât adında meşhur bir eser yazmıştır. Birçok ilim dalı üzerinde çalışmıştı. Bilgili olması sebebiyle, çok iddia sahibiydi. H.319 / M.931 yılında öldü. İleri sürdüğü başlıca iddiaları şunlardır:

1- Hakikatte Allah'ın iradesi yoktur. "Allah bir şeyi irade etti" demek "onu yaptı" demektir. "Allah bir şeyi müriddir" demek "onu emredici yahut yaratıcıdır" demektir.

2- "Allah semî'dir" demek "Allah mesmûâtı yani işitilecek şeyleri bilir" demektir. "Allah basîrdir" demek "O mer'iyyâtı yani görülecek şeyleri bilir" demektir.

Böylece Ka'bî Allah'ın görmiyeceğini ve işitmiyeceğini iddia etmiş oluyordu ki bu da Kur'ândaki bazı âyetlere aykırıdır.

3- Allah kendisini ve başkasını görmez. "Allah kendi zâtını ve mer'iyyâtı görür" demek, "onları bilir" demektir. Halbuki Basralı Mute-

zilî üstadların çoğu Allah yarattığı varlıkları görür ve fakat kendi zâtını görmez diyorlardı. Keza Allah'ın başkası tarafından görülemiyeceğini de iddia ediyorlardı. Ka'bî bu görüşleri ile onlardan biraz ayrılmıştır.

4– Allah'ın kullar için aslah'ı yani en iyi olanı yapması icab eder.

Ka'bî yanılmaktadır. Çünkü Allah'a böyle bir mecburiyet yüklemek ondan üstün bir kuvvetin varlığını kabul etmek demektir.

5– Maktûl ölmüş sayılmaz.

Bu söz şu âyetin mânasına aykırıdır. "Her can ölümü tadıcıdır. Ecirleriniz (yaptıklarınızın karşılıkları) muhakkak kıyamet günü tastamam verilecektir. (O vakit) kim o ateşten uzaklaştırılıp Cennet'e sokulursa artık o, muhakkak muradına ermiş olur. (Bu) dünya hayatı aldanma meta'ından başka (bir şey) değildir".[195]

XVII. al-CUBBÂİYYE FIRKASI

Ebû Ali Muhammed b.Abd al-Vahhâb al-Cubbâî, fikirleri Basra'da yayılan tanınmış bir mutezilî'dir. Kelâm hakkında 40.000 varak tutarında eser yazdı. Kur'ân'ı tefsir etmek için yazdığı kitaplar 100 cilttir.[196] Kendi görüşlerini Huzistan ahalisine kabul ettirmeye çalıştı. H.235 / M.849 yılında doğdu ve H.303 / M.915 yılında öldü. Onun başlıca tanınmış sapık görüşleri şunlardır:

Allah kuluna itaat eder. Çünkü itaatın hakikatı iradeye uymaktır. Başkasının muradını yapan kimse ona itaat etmiş sayılır. Allah da bir kulun muradını yerine getirirse ona itaat etmiş olur.

2– Bir araz çeşitli yerlerde bulunabilir. Meselâ bir kâğıda yazılmış ve orada mevcut olan kelâm binlerce yere yazılsa o yerlerde de mevcuttur. Fakat ilk yazıldığı yerden de ayrılmış değildir.

3– Allah cisimlerin bir kısmını bâki bırakıp diğerlerini yok etmeğe kâdir değildir. Fakat bütün cisimleri ve bu âlemi yok etmeğe kâdirdir. Allah kâinatı yok etmek istediği zaman mahalde olmayan bir araz yaratıp onunla bütün cisimleri ve cevherleri yok eder. Allah'ın iradesi bir mahalde hadis olmaz.

4– Allah mükellef kıldığı kullarının aklını olgun yapmalıdır. Keza Allah'ın insan için aslah olanı yaratması gerekir.

5– Akıl ve hikmet icabı âsînin cezalandırılması, mutînin ise sevaplandırılması gerekir.

---

[195] Bak: Âl-i İmrân Sûresi, âyet. 185.

[196] Bak: al-Malatî, at-Tenbîh, s. 44.

XVIII. al-BEHŞEMİYYE FIRKASI

Ebû Hâşim[197] Abd as-Selâm b.Muhammed al-Cubbâî'nin 160 kadar kitap yazdığı kaydedilmiştir[198]. Yirmi dokuz meselede babası al-Cubbaî'ye muhalefet ettiği söylenmektedir.

H.V. ve VI.nci asırda yaşayan Mutezilîlerin çoğu bu şahsın kurduğu al-Behşemiyye Mezhebi'ne saliktir. Ebû Hâşim H.321 / M.933 yılında ölmüştür. Başlıca sapık görüşleri şunlardır:

1- Bir şahsın işlediği günâhlardan dolayı tövbe eder ve fakat başka günâhlar işlemeğe devam ederse tövbesi asla kabul olunmaz. Keza bir insan âciz ve güçsüz bir hale geldikten sonra, işlediği günâhlar için tövbe ederse, tövbesi makbul değildir.

2- Taharetin ifâsı farz değildir. Gasb edilmiş su ile yıkanmakta mahzur yoktur. Namaz farzdır. Gasb edilmiş yerde namaz kılmak câiz değildir.

3- Allah için mâlum, meçhul, kadîm ve hâdis olmayan haller mevcuttur.

Bu sözler bizce mütenakızdır.

4- İnsan yapmadığı bir fiilden dolayı cezaya müstehak olabilir, veya sevab kazanabilir. Meselâ: Amr'a bir kimseye hediye vermesini emretse ve Amr da ona uyarak bu emri yerine getirse Zeyd başkasının fiili ile sevab kazanmış olur. Yahut Amr bir kimsenin emrine uyarak günâh işlerse, bu kimse Amr'ın fiili yüzünden cezaya müstehak olur.

Ebû Hâşim yanılmaktadır. Çünkü bir kimse başkasının fiilinden dolayı değil, başkasına verdiği emirden dolayı cezaya veya sevaba müstehak olabilir. Sonra Allah'ın bir kimseyi yapmadığı günâhlardan dolayı cezalandırması Mutezile'nin adâlet prensibine de aykırı olur[199].

XIX. al-HÂBITİYYE VE al-HADESİYYE FIRKASI

Bu mezhebin kurucuları Ahmet b.Hâbıt ve al-Fadl al-Hadesî'dir. Bu iki şahsın görüşleri aşağı yukarı aynıdır. İkisi de Nazzâm'ın öğrencilerindendir. Felsefe kitapları okuyarak kültürlerini artırdılar. Bazan

197 ar-Râzî, Ebû Hâşim yerine Ebû Behşem diye yazmıştır.

198 Bak: al-Malatî, at-Tenbîh, s. 44.

199 al-Fark, s. 111–121; at-Tabsîr, s. 80–81; al-Fırak al-Muftarika, s. 55; al-Milel va'n-Nihal, c. I, s. 103; Şerh al-Mevâkıf, s. 624; İtikâdât Fırak al-Müslimîn, s. 44.

bu iki mezhep, mülhid mezhepler arasında gösterilir. Buna sebep kurucularının çok sapık görüşlü oluşudur. Bunlar Nazzâm'ın görüşlerine şu sapık fikirleri ilâve ettiler.

1- Bu kâinatı yaratan iki ilâh vardır. Bunlardan birisi kadîm'dir. Diğeri hâdistir. Hâdis olan İsa b.Meryem'dir. Âhirette insanlardan hesap soracak olan İsa'dır. Bu mezheplerin kurucularına göre Kur'ândaki şu âyetlerde İsa kasdedilmiştir:

"Rabbinin emri geldiği, melekler de sâf sâf indiği zaman".[200]

"Onlar (İslâm'a girmeyenler) ille Allah'ın buluttan gölgeler içinde meleklerle birlikte kendilerine gelivermesine ve işlerinin bitiriliver-mesine mi bakıyorlar? Halbuki bütün işler Allah'a döndürülür".[201]

Onlar aşağıdaki hadise dayanarak, Allah'ın insanı kendi suretinde yarattığını iddia ettiler.

"Allah insanı kendi suretinde yarattı."

2- Peygamber şu hadîsleriyle İsa'yı kasdetmiştir.

"Bedr gecesinde ay'ı gördüğünüz gibi Rabbınızı görürsünüz".[202]

Onlara göre buradaki Rab, İsa'dır. Onlar şu hadisten de bazı mânalar çıkarırlar:

"Allah aklı yaratıp ona ilerle dedi. O da ilerledi. Ona geri dön dedi. O da döndü. Bunun üzerine senden daha kerîm varlık yaratmadım. Seninle veririm, seninle alırım dedi".[203]

İsâ evvelce akl-ı faal olmasına rağmen Âhirette cismânî şekle girer. Mevcudâta şekil veren, akl-ı faal'dır. Âhirette görülecek olan da bu akıldır. Bu aklın sahibi olan İsâ asla görülmez.

3- Allah insanları sıhhatli, sağlam ve akıllı yarattı. İnsanlar ilk olarak bu dünyadan başka bir âlemde yaratıldılar. Onlardan tam itaatkâr olanları Allah saadet evi olan Cennete gönderdi. Tam günahkâr onları ise azab yeri olan Cehenneme yolladı. İlâhî emirlerin bazısına itaat, bazısına isyan edenleri ise bu dünyadan muhtelif suretlerde getirdi. Her insan bu dünyada, ilk yaratıldığı âlemdeki günâhının derecesine göre suret ve şekil aldı. Bunlardan bazısı insan, bazısı hayvan şeklindedir. Günâhı az, sevabı çok olan, güzel bir şekilde tecessüm etti. Günahı çok, sevabı az olan ise çirkin bir şekilde şekillendi. Bu dünyadaki insan-

---

[200] Fecr Sûresi, âyet. 22.

[201] Bakara Sûresi, âyet; 210.

[202] Buhârî'de bu hadîs "Muhakkak siz Rabbinizi göreceksiniz" anlamıyla geçmektedir.

[203] Abd Allah b. Ahmet zayıf bir senetle bu hadîsi rivâyet etmiştir.

lar günahlarının derecesine göre tenâsüh yolu ile muhtelif şekillerde ölüm yeniden dirilirler[204].

XX. al-HAMMARİYYE FIRKASI

Bu mezhep bazan mülhid fırkalar arasında da gösterilmiştir. Mezheb'in mensupları tenâsüh meselelesinde Ahmet b.Hâbıt'ın tesirinde kaldılar. Bunlara göre maymun ve domuz suretinde olanlar, evvelce insandılar. Fakat günâhlarından dolayı Allah onların suretlerini değiştirdi. Yine bunların sapık düşüncesine göre insan, bazı hayvanları yaratabilir. Meselâ bir et parçasının gömünce veya güneşe koyunca üreyecek olan kurtlar insanın yaratıklarıdır.

Şarabı Allah yaratmadı, fakat şarabcı yarattı. Zira Allah insanlar için kötü şeyleri yaratmaz. Bilgileri elde etmeye yarayan düşüncenin faili yoktur. Düşünce kendiliğinden vardır. Bu hususta Ca'd b.Dirhem'in fikirlerinin tesirinde kaldılar[205].

XXI. as-SÂLİHİYYE FIRKASI

Bu mezhebin kurucusu as-Sâlihî lâkabıyla mâruftur. Bu mezheb saliklerine göre ölünün kudreti, iradesi, ilmi, işitme ve görme duyusu vardır[206].

Bizce bu düşünce tamamen saçmadır. Çünkü ölü ile diri arasında bir tefrik yapılmamıştır.

XXII. al-HADBİYYE FIRKASI

Bu mezheb'in kurucusu Fadl al-Hadbî'dir. al-Hâbitiyye mezhebinin görüşünü benimsemiştir. Onlardan farklı olarak bütün hayvanların mükellef ve sorumlu olduklarını iddia etti. al-Hâdbiyye Mezhebine göre hayvanların aklı ve ilmi vardır. O halde yaptıkları fiilden sorumludurlar[207].

XXIII. al-AHŞEDİYYE FIRKASI

Mezheb'in kurucusu Ahşed b.Ebî Bekr'dir. Bu şahıs Muhammed b.Ömer as-Saymerî'nin öğrencisidir. Bunlar Ebû Hâşim Abd as-Selâm'ı ve taraftarlarını tekfir ederlerdi[208].

---

[204] Bak: al-Milel va'n-Nihal c. I, s. 82; al-Fark, s. 166; at-Tabsîr, s. 122; Şerh al-Mevâkıf, s. 623.

[205] Bak: at-Tabsîr, s. 122; al-Fark, s. 167.

[206] Bak: Şerh al-Mevâkıf, s. 623.

[207] Bak: Ayni eser, s. 63.2

[208] Bak: İtikâdât, s. 44.

XXIV. al-HÜSEYNİYYE FIRKASI

Mezhebin kurucusu Ebû'l-Hüseyin Ali b.Muhammed al-Basrî'dir. Bu şahıs Abd al-Cabbâr b.Ahmed'in öğrencisidir. Fakat sonradan Hocasına muhalefet etti. Allah'ın murid olmasını kabul etmedi. Velîlerin kerâmetini câiz gördü. Hicrî VI. yüzyılda ve VII. yüzyılın başında Mutezileden sadece Behşemiyye ve al-Hüseyniyye mezhebinin salikleri vardır. Diğer Mutezilî fırkaların taraftarları kalmamıştı[219].

al-Fırak al-Muftarika yazarı Ebû Muhammed Osmân Mutezilî fırkalar arasında al-Aslahiyye, al-Kasitiyye, al-İvadiyye, es-Seneviyye, ar-Ravendiyye ve an-Nâkısiyye mezheplerini de göstermektedir[210].

Buna karşılık diğer mezhep kitaplarında mevcut olan birçok Mutezilî fırkaları tasnifine dahil etmemiştir. ar-Râzî ise al-Gaylâniyye'yi nutezilî fırkaları tasnifine dahil etmemiştir. ar-Râzî ise al-Gaylâniyye'yi de bir mezheb olarak göstermiştir[211].

---

[209] Bak: Ayni eser, s. 45.

[210] Bak: al-Fırak al-Muftarika s. 45–46.

[211] Mu'tezile hakkında verdiğimiz genel ve özel bilgiler için bakınız: aş-Şehrestânî, al-Milel va'n-Nihal, c. I, s. 57–103; al-Fark, s. 67–121; at-Tabsîr, s. 60–81; Şerh al-Mevâkıf, s. 620–624; İtikâdât Fırak al-Müslimîn va'l-Müşrîkin, s. 38–45; al Fırak al-Mufterika, s. 45-6a Fihrist, s. 251–262; Kitâb al-İntisâr; at-Tenbîh, s. 40–47; Müderris Mehmet Şerefettin, Kaderiye yahut Mûtezile, Darülfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, sayı: 15; Ahmet Emin, Zuhr al-İslâm, c. IV, s. 7, 74; Ahmet Emin, Duha'l-İslâm, c. III. s. 21–207; Makâlât al-İslâmiyyîn c. I. s. 216 vd. al-Gurâbî, Tarîh al-Fırak al-İslâmiyye, s. 41–261; al-Beşbeşî, s. 16–26; Muhammed Abduh, Abd ar-Rahman al-Cezirî, Tevdih al-Akaid, s. 130, Mısır 1352; Seyyid Ahmet Safâî, İlm-i Kelâm, s. 227, Tahran 13338; al-Gazzâlî, al-İktisîâd Fi'l-İtikâd. hazırlayanlar: İbrahim Agâh Çubukçu ve Hüseyin Atay, s. 103, 132, 139, 144, 148, 250–252, Ankara, 1962.

BEŞİNCİ BÖLÜM

al-CEBRİYYE

Cebriyye diye adlandırdığımız fırka insan için hiçbir irade hürriyeti tanımaz. Bütün amelleri Allah'ın yarattığını, insanın rüzgârın yönüne göre uçan bir tüy gibi Allah'ın iradesine tâbi olduğunu iddia eder. Bununla beraber bu hususta iki türlü anlayış vardır. Bunlardan bir tanesi yukarda söylediğimiz gibi insanı cansız bir varlık gibi ilâhî iradeye tâbi tutmaktır ki buna inananlara hâlis yahut hakiki cebriyeciler demek mümkündür. Diğer anlayış ise insanda küllî iradeye müessir olmayan bir kudret kabul etmektir ki bu inancın sahiplerine de mutavassıt cebriyeciler denir[212].

Hakikî cebriye mezhebi olarak Cehmiyye meşhurdur.

al-CEHMİYYE

Mezhebin kurucusu Cehm b.Safvân (Ölm. H. 128 / M.745)'dır. Bunun sapıklığı Tirmîz ve Merv taraflarında yayılmıştı. Cehm devrin sultanı ile savaşmaktan bile çekinmemiştir.

Nihayet onu, Sâlim b.Ehvâz öldürdü. Fakat görüşleri uzun yüzyıllar devam etti. Bu mezheb H.V. asırda bile yaşamakta idi. Nihavend taraflarında yaygın bir halde idi. İsmâil b.İbrâhim aş-Şirâzî bunları Eşariyye Mezhebi'ne dâvet etti. Cehmiyye'nin bir kısmı bu dâveti kabul ederek Ehl-i Sünnet arasına katıldılar.

Cehm'in başlıca görüşleri şunlardır:

1– İnsan bir şey yapmağa kâdir değildir. Allah tarafından yaratılmış ve yazılmış fiilleri insan yapmağa mecburdur. İnsanın ne iradesi, ne de hürriyeti vardır. Bazı fiiller mecâzî olarak insana atfedilir. Nitekim güneş battı, ağaç meyve verdi, su aktı, taş hareket etti derken buradaki özneler aktif olarak gerçekten bir fiil yapmamışlardır. Bunun

[212] Bak: aş-Şehrestânî, al-Milel, c. I, s. 112.

gibi insana da mecaz olarak filân şeyi yaptı deriz. Buradaki yaptı sözü hakikî anlamda değil, mecazî mânadadır.

2– Mutezile gibi Cehmiyye Mezhebi salikleri de Allah'ın ezelî sıfatlarını nefyettiler. Fazla olarak dediler ki "Allah yaratıkların vasıflandığı vasıflarla tavsif edilemez. Çünkü bu, Allah'ı kula benzetmek demektir. Bu sebeple Allah'ın Hayy, Alîm gibi sıfatlarını nefyettiler. Buna karşılık Allah'ı kâdir, hâlik, fâil, muhyî ve mumit diye vasıflandırdılar. Bu sonuncu sıfatlarla yaratıkların vasıflanmadığı gerekçesine dayanarak bu iddiayı ileri sürdüler.

3– Allah'ın ilmi ve kelâmı hâdistir.

4– Sevap ve ikabın vuku'u mecburîdir.

5– Cennet ve Cehennem'in sonu vardır. Cennet ehli bir müddet ilâhî nimetlerden istifade ettikten ve Cehennem ehli bir zaman Allah'ın azâbı ile yandıktan sonra Cennet ve Cehennem'in sonu gelir. Yani onlar yok olurlar. Zira biz sonu gelmeyen hareketler düşünemeyiz.

6– İman Allah'ı bilmektir. Küfr ise Allah'ı bilmemektir. İnsanların ve Peygamberlerin imanı arasında bir fark yoktur. Çünkü bilginin bazısı diğerlerinden üstün sayılamaz.

7– Allah görülmez[213].

---

[213] Bak: al-Fark, s. 128; İtikâdât, sh. 68; al-Milel va'n-Nihal, c. I, s. 113; at Tanbîh, s. 93

ALTINCI BÖLÜM

ad-DIRARİYYE

Bu mezhebi, Şehrestânî ve Râzî, Cebriyye'nin bir kolu olarak gösterir. Biz ayrı bir özellik taşıdığı için al-İsferâyinî gibi bu mezhebi müstakil olarak incelemeyi uygun bulduk.

Mezheb'in kurucusu Dırâr b.Amr'dır. Ebû Huzeyl'den önce Basrada faaliyet gösterdiği söylenir.

Kader meselesinde düşüncesi Eş'arî'nin görüşüne aykırı değildir. Kulların fiilleri Allah tarafından yaratılmış ve fakat kendileri tarafından iktisab edilmiştir. Böylece irade-i külliyye ve irade-i cüz'iyyeye yer vermiş oluyor. Ancak bazı meselelerde Mutezile'ye uydu ve sapık görüşler ortaya attı. Düşüncelerinin başlıca özellikleri şunlardır:

1- İstitâa fiilden önce, fiille beraber ve fiilden sonra da mevcuttur.

2- Peygamber'den sonra en büyük delil icmadır. Haber-i ahad makbul değildir.

3- İmâmet Kureyşlilere mahsus bir şey değildir. Herhangi bir kabileden imam seçmek mümkündür. İmam'ın başka bir kabileden seçilmesi ona muhalefeti kolaylaştırır, tenkit imkânı verir.

4- Allah âlimdir demek, O cahil değildir demektir. Allah hayy'dır demek, O ölü değildir demektir. Dırar, Allah'ın diğer sıfatları hakkında da bu cinsten te'viller yapmıştır[214].

[214] Bak: al-Fark, s. 129-130; İtikâdât, s. 69; a-Milel, c. I, s. 120; at-Tabsîr, s. 95.

YEDİNCİ BÖLÜM

al-BEKRİYYE

Bu mezhebi al-Bağdâdî ve ar-Râzî, Cehmiyye ve Cebriyye fırkaları arasında zikretmişlerdir. Biz bu mezhebi tamamen ayrı bir karakter taşıması sebebiyle ayrı bir konu olarak incelemeyi uygun bulduk. Esasen at-Tabsîr sahibi al-İsferâyinî de al-Bekriyye'ye ayrı bir bab ayırmıştır.

Bu mezhebi Bekr b.Uht Abd al-Vâhid b.Zeyd kurmuştur. Nazzâm'ın çağdaşıdır. Onun gibi "insan ruhtan ibarettir, beden ise bir kalıptır" dedi.

Allah'ın Âhirette yaratılmış bir sûret şeklinde görüleceğini ve bu suretle kullarına konuşacağını iddia etti.

Bekr'e göre kebîre işleyen münâfıktır. Allah'ı inkâr edicidir. Böyle bir kimsenin Âhiretteki yeri ise Cehennem'in en alt kısımıdır. Bununla beraber kebîre işleyen bu dünyada mü'min ve müslim sayılır.

Bu sözler bizce çelişiktir. Yine Bekr'e göre Hz. Ali, Zübeyr ve Talha küfr işlemişlerdir. Ancak Bedr ehlinden oldukları için Allah onların her türlü günâhlarını bağışlar. Bekr'in şu düşüncesi de saçmadır:

Çocuklar kendilerine yapılan işkence ve dayaktan elem ve acı duymazlar. Onlar bu gibi olaylardan hoşnut olmakla beraber ağlarlar.

Bekriyye'ye göre soğan ve sarımsak yemek, haramdır. Karnında gaz gürültüsü olan abdest almalıdır[215].

[215] Bak: İtikâdât, s. 69; Tabsîr, s. 98; al-Fark, s. 129.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

an-NECCARİYYE

Bu mezhebi Şehrestânî ve Râzî cebriyyeci olarak göstermiştir. Biz al-Bağdâdî ve al-İsferâynî ye uyarak Neccâriyye'yi aryrı bir konu olarak inceliyoruz:

Mezhebin kurcusu al-Hüseyn b.Muhammed an-Naccar (Ölm. H.230 / M.844)'dır. Naccâr'ın mezhebi yüzyıllarca yaşamıştır. H.VI. Yüzyılda Rey taraflarında Naccâr'ın mezhebine bağlı olanlar vardı. Naccâriyye Mezhebi'ni kabul edenler bazı bakımlardan Eş'ariyye'ye ve bazı bakımlardan da Mutezile'ye uymuşlardır. Kendilerine has bazı görüşleri de vardır.

Eş'ariyye'ye uydukları hususlar şunlardır:

1- Fiilleri yaratan Allah'tır. Cüz'î iradeyle onları kazanan ise insandır.

2- İstitâa fiille beraberdir.

3- Âlemde ancak Allah'ın dilediği şey hâdis olur.

4- Allah'ın günâhları affetmesi câizdir.

Mutezileye uydukları hususlar:

1- Allah'ın ilim, kudret, irade hayat, semi ve basar sıfatları yoktur.

2- Allah'ın kelâmı mahlûktur.

3- Allah gözlerle görülmez.

Naccâr'a göre Allah kalpteki bilgi kuvvetini göze verir. Bu bilgi kuvvetiyle insan Allah'ı bilir. Bu da rüyet demektir. Naccâr'ın kendine has diğer görüşleri şunlardır:

1- *İman:* Allah'ı, Peygamberleri, farzları bilmek ve bunu dille ikrar etmektir. Bunlardan birini bilmeyen veya ikrar etmeyen kâfirdir. İman ne artar, ne de eksilir.

2- *Cisim:* Birleşmiş arazlardan ibarettir. Bu arazlar renk, koku ve tad gibi cisimden ayrı varlığı olmıyan şeylerdir.

3- Allah'ın kelâmı okunduğu zaman arazdır. Yazıldığı zaman ise cisimdir.

Neccâriyye Mezhebi salikleri bazı meselelerdeki ihtilâfları yüzünden çeşitli kollara ayrılmışlardır. Bunlardan en meşhurları Bergusiyye, Za'ferâniyye ve Müstedrike'dir.

1- al-Bergûsiyye

Mezhebi, Muhammed b.İsâ kurmuştur. Bu şahıs Bergûs lâkabı ile meşhurdur. Neccâriyye mezhebinden yalnız bir hususta ayrılmıştır. Bergûs'a göre bir fiil yapan insan, hakikatte bir fiilin fâili değildir. Fiiller cisimlerin tabiatı ve yaratılışı icabı hâdis olurlar. Meselâ insanın yere attığı taş, o taşın tabiatı îcabı yere düşer. Başka bir misâl: Bir hayvan döğüldüğü zaman, kendi tabiatı ve yaratılışı icabı elem duyar.

Halbuki Naccâr "fiilleri takdir eden Allah, kazanan (iktisab eden) ise insandır", diyerek Ehl-i Sünnet'in görüşünü benimsemiştir.

2- az-Za'ferâniyye

Bu mezhebin kurucusu az-Za'ferânî, Rey taraflarında faaliyet göstermiştir. Tanımak ve şöhret yapmak hevesinde idi. Bazı görüşleri mantığa aykırıdır. Ona göre Allah'ın kelâmı Allah'ın gayrıdır. Allah'ın gayrı olan her şey ise mahlûktur.

Rivâyete göre Za'ferâni'ye tabi olan bazı kimseler üzüm tanesini yemezlerdi. Çünkü derlerdi; şeyhimiz onu severdi, biz şeyhimizin sevgilisini yemeyiz.

3- al-Mustedrike

Bunlar diğer Neccârîlerin bilmedikleri hususları idrak ettiklerini ileri sürdüler. Bu sebeple de kendilerine al-Mustedrike dendi. Mustedrike'ye göre Kur'ân mahlûktur. Bunlardan Rey taraflarında bulunan bir kavm kendilerine muhalif olanların bütün sözlerini yalan sayarlardı. Bir gün bu mezhebe salik olan birisine Abd al-Kâhir al-Bağdâdî şöyle dedi:

"Sen akıllı bir kimsesin ve namuslu bir kadından doğdun. Acaba bu da yalan mıdır?

— Evet bu sözlerin de yalandır.

— O halde senin cevabın doğrudur."

Bu karşılıklı konuşma üzerine Mustedrike Fırkası'ndan olan utandı ve sükût etti[216].

[216] Neccâriyye ve kolları hakkında bakınız: al-Fark, s. 126–128; al-Milel Van-Nihal, c. I, s. 116–120; at-Tabsîr s. 93–94; İtikâdât, s. 68–79; Bu sonuncu eserin yazarı ar-Râzî, Neccâriyye'nin al-Hafsiyye adında bir kolonun daha olduğunu yazıyor.

DOKUZUNCU BÖLÜM

MÜRCİE

Mürcie ismi üzerinde çeşitli nazariyeler vardır. Bazılarına göre bu adla isimlenen fırka Hz. Ali, Osmân rekâbeti neticesinde doğmuştur. Bilindiği gibi Hz. Osman katledildikten sonra Medine'de Mü'minler genel olarak iki guruba ayrılmışlardır.

1- Hz. Osmân'ı mazlum sayıp onun yakınlarını tutarlar.

2- Hz. Ali'yi imâmet'e lâyık görüp ona bağlı kalanlar.

Fakat bu iki zümrenin dışında üçüncü bir grup daha vardır ki bunların çoğu savaşlara iştirak ettikten sonra Medine'ye dönmüş kimselerdi. Bu üçüncü gruba dahil olanlar ne Hz. Alî'den, ne de Hz. Osmân'dan teberrî etmediler. Her iki tarafa da dostça davrandılar. Ve dediler ki "bu husustaki hükmü Allah'a bırakmak yerinde olur". İşte bu şekilde düşünenlere de Mürcie ismi verildiği rivâyet edilir. Bilindiği gibi başlangıçta Mutezile'nin adlandırılması da bu mahiyette idi.

Diğer bir rivâyette göre Hz. Ali'nin imâmette birinci sıradan dördüncü sıraya tehir edilmesine sebep olanlar Mürcie'dir. Bu anlamda Mürcie, Şia'nın karşıtıdır.

Üçüncü bir rivâyete göre büyük günâh sahibi hakkında verilecek hükmü kıyâmet gününe tehir edenler Mürcie'dir. Bu görüş gereğince günâh işleyenin Cennet'e veya Cehennem'e gideceği bu dünyada bilinemez. O halde hükmü Âhirete havale etmek gerekir. Bu anlamda Mürcie, Vaidiyye'nin karşıtıdır.

Bu hususta dördüncü bir görüş şudur: Mürcie, "irca" dan gelmektedir. İrca ümit (reca) vermek demektir. Nitekim Mürcie "iman sahibine günâh zarar vermez' küfür sahibine ise itaat fayda vermez" demektedir. Böylece bu mezhep günâh işleyen kimselere ümit vermiş ve bu sebeple de Mürcie diye adlanmıştır.

Mürcie kelimesi hakkında beşinci görüş de şudur: "İrca" tehir, geciktirme ve mühlet verme anlamınadır. Mürcie bu anlamda "irca"dan gelmiştir. Esasen bu mezhep salikleri ameli, imandan tehir etmişlerdir. Başka bir deyimle rütbe itibariyle imana çok önem vermişlerdir. Ve ameli inançtan ayırarak tehir etmişlerdir. Bu sebeple de Mürcie diye adlandırılmışlardır[217].

İnanılır kaynakların çoğuna göre Mürcie mezhebi, yukarda anlattığımız dördüncü ve beşinci görüşün birleşimi ile doğmuştur. Mürcie'nin görüşleri Havâric'in, Kaderiyye'nin ve Cebriyye'nin fikirleri ile karışmıştır. Fakat biz burada "al-Mürcie al-Halise" denilen hakikî Mürcie mezhebini incelemek istiyoruz. Hakikî Mürcie mezhebi de birçok kollara ayrılır. Şimdi Mürcie'nin bu kollarını sırasiyle inceliyelim:

1– al-Yûnusiyye

Bu mezhebin kurucusu Yûnus b.Avn an-Numeyrî'dir. Ona göre iman Allah'ı bilmek, O'na huzur ile bağlanmak, O'nu kalben sevmek, kibri terketmek ve bütün bunları dil ile ikrar etmektir.

Kimde bu hasletler toplanırsa o mü'min demektir. Sayılan bu özelliklerin bazısı imanın bir kısmını teşkil edemez. Bu özellikler dışında yapılacak her hangi bir taatın ve sevabın imanla bir ilgisi yoktur. İnsan imanı hâlis olduğu takdirde terk ettiği bir ibâdetten dolayı ceza görmez. İmanı yakîn derecesine ulaşmış bir kimseye işlediği günâhları zarar vermez. Mü'min olan amel ve taatla değil, imandaki samimiyeti ve Allah için duyduğu sevgi ile Cennet'e girer.

İblis Allah'a inanırdı. Fakat Allah'a karşı kibirlendiğinden dolayı kâfir oldu.

2– al-Gassâniyye

Bazı bakımlardan şüpheci olan Gassân al-Kûfî, Gassâniyye Mezhebini kurmuştur. Gassân'a göre îman, Allah'ı ve Resulünü bilmek, Tanrının kitaplarına ve Peygamberin tebliğine inanmak ve bunu ikrar etmektir. İmana ait bu özelliklerden herbiri îmanın bir kısmını teşkil eder.

[217] Mürcie hakkında bakınız: aş-Şehrestânî, al-Milel Va'n-Nihal, c. I, s. 222–223, Kâhire 1948; al-Bağdadî, al-Fark Beyn al-Fırak, s. 122–125, Kâhire 1948; as-Seyyid as-Sened, Şerh ala al-Mevâkıf li'l İcî, s. 631, al-Kostantiniyye 1286; İbn Hazm, Kitâb al-Fasl fî'l Milel va'l-Ehvâ'Va'n-Nihal, c. II, s. 111–113, Mısır 1317; al-Malatî, at-Tenbîh, s. 47, Dımışk 1949; al-İsferâyinî, at-Tabsîr, s. 90,92, Mısır 1955; ar-Râzî, İtikâdât, s. 70–71, Kâhire 1938; M. Şerefetin, Fakültesi Mecmuası, sayı: 14, s. 22 vd. İstanbul 1930; Mahmûd al-Beşbişî, al-Fırak al-İslâmiyye, s. 26, Mısır 1932; İgnaz Goldziher, al-Akide Va'ş-Şeria Fî'l-İslâm, Arapçaya çevirenler: M.Y. Musâ, Abd al-Hakk; A.H. Abd-al-Kadir; s. 75, Mısır 1946.

Yine Gassân'a göre îman artar ve fakat eksilmez[218].

Gassân'ın şüpheciliği de vardır: ona göre Allah'ın bildirdiği Kâbe'nin nerede olduğu bilinemez. Belki Kâbe Hindistanda bulunan başka bir yerdir. Allah, domuz etini haram etmiştir. Fakat bahsedilen bu domuz hangi domuzdur? Belki koyun gibi bir mahlûk kasdedilmiştir. Bunlar kesin olarak bilinemez. Gassân'ın bu saçma fikirleri, Hurûfîlerin ve Batınîlerin sapık te'villerine benzemektedir.

Gassân, Ebû Hanife'nin de kendisi gibi düşündüğünü ve Mürcie'den sayılacağını iddia etmiştir.

Bu türlü iddia bazı mezhep kitaplarında da görülmektedir. Fakat gerçekte Ebû Hanifeiyi Mürcie'den saymak imkânsızdır. Evet ona göre iman "Kâlb ile tasdik dil ve ikrardır; iman artmaz ve eksilmez". Onun bu düşüncesini bazıları yanlış anlamışlardır. Ve ameli, imandan tehir ettiğini iddia etmişlerdir. Halbuki Ebû Hanife ictihad yapmış, amele önem vermiş ve ibâdeti hiçbir zaman terk etmemiştir. Bu sebeple onu "imanla beraber günâh işlemek bir zarar vermez" diyen Mürcie'nin taraftarı saymak tamamen yanlıştır.

3- Tumâniyye

Bu mezhebin kurucusu Ebû Muaz at-Tumânî'dir. İbn al-Esîr'[219]'in ve Sem'ânî'nin anlattığına göre Tumân Mısır'da bir köyün adıdır.

Ebû Muaz'ın başlıca görüşleri şunlardır:

1- İman küfürden koruyan hasletlerin ismidir. Bu hasletlerin hepsini, yahut bir kısmını kabul etmeyen veya terk eden kâfir olur. Tek bir haslet, ne imandır ne de imanın bir kısmıdır.

2- İmanı teşkil eden bu hasletler: mârifet, tasdik, muhabbet, İhlas ve Peygamberin getirdiği şeriatı ikrardır.

3- Müslümanların icma yoluyla küfür saymadığı büyük yahut küçük günâhlardan birini işleyen kimseye fâsık denilemez. Fakat böyle bir kimse hakkında fısk yaptı veya günâh işledi denir.

4- Namaz ve orucu ibâdet saymıyarak terk eden kâfir olur. Fakat bu ibadetleri sonra kaza etmek niyetiyle terk eden kâfir değildir.

Bir Peygamberi öldüren veya tokatlayan kimse kâfir sayılır. Böyle bir kimsenin küfrünün sebebi tokat veya öldürme olayı değil, duyduğu kin ve düşmanlıktır.

---

[218] Bu hususta al-İcî, aş-Şehrestânî, al-Bağdâdî ve al-İsferâyinî ittifak etmektedir. Halbuki ar-Râzî, Cassas'ın "İman eksilmez ve artmaz" dediğini zannetmektedir. Bak: İtikâdât, s. 70.

[219] Bak: İbn al-Esîr, al-Lubâb, c. I, s. 187, al-Kâhire 1357.

4– as-Sevbâniyye

Ebû Sevbân al-Murciî de ameli îmandan ayırmış ve tehir etmiştir. Ona göre iman Allah'ı Peygamberleri ve aklen yapılması gereken şeyleri bilmek ve ikrar etmektir. Akıl bakımından terk edilmesi câiz olan şeyler imandan değildir. Sevbâniyye Mezhebi salikleri bazı hususların aklen bilinmesini şart koştukları için diğer Mürcie fırkalarından ayrı bir özellik taşımaktadırlar[220].

5– al-Merisiyye

Meris Mısır'da bir köyün adıdır[221]. Ebû Abd ar-Rahman Bişr b.-Gıyas al-Merisî'nin bu köye mensub olduğu söylenir. Bu şahıs fıkıh ilmini Kadı Ebû Yûsuf'tan öğrenmiştir. Kelâm ilmi ile de meşgul oldu. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia etmeye başladı. Bunun üzerine Ebû Yûsuf ondan ayrıldı. Onun görüşünü sapıklık saydı. Diğer yandan Mutezile de al-Merisî'yi tekfir ediyordu. Çünkü o kulların iktisap ettiği fiilleri Allah yaratır diyordu. al-Mersî hadis ilmiyle de uğraşmıştır. H.218 / M.833 yılında öldüğü söylenir. Diğer bir rivâyete göre de onun ölüm tarihi H.219 / M.834 dür.

al-Mersî'ye göre iman, kalble ve dille tasdiktir.

Yine ona göre putlara, aya ve güneşe secde etmek küfür değil, küfrün alâmetidir. Büyük günah işleyenler Cehennem'de ebediyyen kalmazlar. Günâhları kadar yandıktan sonra oradan çıkarılırlar.

6– al-Ubeydiyye

Mezhebin kurucusu Ubeyd al-Mukteib'dir. Ona göre şirkten başka bütün günahlar muhakkak affolunur. İnsan tevhid üzerine ölürse bütün kötülükleri ve günâhları ona zarar vermez.

Ubeyd'in bir iddiası da Allah'ın sıfatları hakkındadır: Allah'ın ilmi zatından başka bir şey değildir. Allah'ın kelâm'ı Allah'ın zatından ibarettir.

Onun diğer bir iddiasına göre de Allah insan sûretindedir. Ubeyd'in bu görüşleri Ehl-i Sünnet'in fikirlerine aykırı düşünceleridir[222].

---

[220] Sevbân hakkında bakınız: al-Lubâb, c. I, s. 198.

[221] Bak: Aynı eser, c. III, s. 128, al-Merisiyye kelimesini, al-Mirrisiyye şeklinde okuyanlar da vardır.

[222] al-Ubeydiyye Mezhebi al-Bağdâdî'nin, al-İsferâyiynî'nin ve ar-Râzî'nin tasnifinde yoktur. Buna mukabil Şehrestânî ve al-İcî bu mezhebi Mürcie'den saymıştır. Bundan başka Râzî tasnifinden Halidiyye mezhebine de yer vermiştir. (İtikâdât s. 71); Şehrestânî ayrıca Salih b. Ömer'in kurduğu mezhebi kaderci Mürcie'den sayarak tasnifine eklemiştir.

Keza kaderle irca arasında bocalayan Muhammed b. Şebib, Ebû Şimr ve Gaylân b. Mervan ad-Dımeşkî gibi bir çok kimseler de temayüz etmiştir. (Tafsilat için bakınız al-Milel va'n-Nihal c. I, s. 227–234; al-Fark Beyn al-Fırak, s. 124–125).

ONUNCU BÖLÜM

al-KERRÂMİYYE

Mezhebin kurucusu Ebû Abdullah Muhammed b.Kerrâm'dır. İbn Kerrâm sûfî ve mutaassıb bir şahsiyetti. Sırtında bir post, başında bir külâh taşıyan bu zat, yoksulluk içinde yaşar ve aza kanaat ederdi. Aslen Sicistân'ın merkezi Zerenç ahalisinden idi. İlmi ve kabiliyeti derin değildi. Birçok yerlerde dolaşmıştı. Mekke civarında beş sene kadar ikâmet etti. Daha sonra Nişabûr'a geldi. Bu zamanda bu memleketin hükümdarı Tahir b.Abdullah idi. İbn Kerrâm, Allah'ı tecsim etmesi ve iman hakkında fikirleri ileri sürmesi yüzünden hapsedildi. Bir aralık hapishaneden çıkarıldı. O da memleketi olan Sicistan'a gitti. Burada kendine ait her şeyi sattıktan sonra tekrar Nişâbur'a döndü. Bu defa da Beni Tahir'in son hükümdarı olan Muhammed b.Tahir tarafından hapsedildi. Bu şehirde geçen 14 senelik hayatının yarısı hapishanede geçmişti. Va'zetmeyi ve hadis rivâyet etmeyi severdi. Va'zını tuğladan yapılmış bir kürsü üzerindeki postuna oturarak yapardı. Kendisine Nişâbûr, Herat, Şurin ve Afşin civarında pek çok taraftar sağlamıştı. Bir ara kendisinin Nişâbûr'da kalması mahzurlu görülerek şehirden taraftarlarıyla birlikte çıkarıldı. Bunlar Nişâbûr'dan Kudüs'e gittiler, yalnız Kudüs'te 20.000 kadar kerrâmî vardı. Semerkant'ta hangâhlar kurmuşlardı. İbn Kerrâm H.255 / M. 868 yılında öldümüştür. En meşhur eseri Azâb al-Kabr'dır.

İbn Kerrâm çok defa kendisini bir velî olarak göstermek isterdi. Allah'ı tecsim[223] hususunda bilginler tarafından izahlar istendiği zaman, ya ilmî esastan yoksun cevaplar veriyordu yahut da söylediği her şeyin ilhama dayandığını ileri sürüyordu. Kendisinin zühd ve takvaya zâhiren çok önem vermesi, kültürsüz kimseleri kandırmasını kolaylaştırıyordu. Meselâ hapisanede iken Cuma namazı için abdest alır ve kapıya doğru hareket ederdi. Gardiyana camiye gideceğini bildirirdi. Gar-

[223] Allah'ı tecsim etmek demek, Onu cisme benzetmek demektir.

diyan onun dışarı çıkmasına engel olunca, mesuliyeti üzerinden attığını düşünerek ferahlardı. Taraftarları Kudus, Semerkant ve Nişâbur dolaylarında çoktu. Hattâ bunlar Kudüs ve Semerkant'da hangâhlarda tedris yaparlardı.

İbn Kerrâm'ın muakkipleri arasında en meşhur olan kimse Ebû Ya'kûb İshâk b.Mahmiş'tir[224]. Bu zat İran taraflarından olan 5.000 kadar insanı müslüman yapmağa muvaffak oldu. Bu sebeple Gaznelilerden Ebû Sebüktekin, İshâk b.Mahmiş'i diğer mezhep saliklerine tercih etmeğe başladı. Mahmût b.Sebuktekin de kendi zamanında Kerrâmîleri korumağa devam etti. Bu sıralarda Fâtımîler'in batınî daîleri (propagandacıları) Horasan taraflarında faaliyet gösteriyordu. Hükûmdar Mahmût b.Sebüktekin gizli memurları vasıtasiyle Batınîleri tâkip ettiriyordu. Nihayet Nişâbûr'da bazı batınî daîler yakalandı. Bunlar teşkilâtın gizli bazı elemanlarını haber vermek zorunda kaldılar. Bu durumdan, Kerrâmîlerin o zamanki reisi İshâk b.Mahmiş faydalanmak istedi. Kendisine muhalif olan birçok kimseleri Batınîlikle suçlamağa başladı. Bu durum Nişâbûr dolaylarında dehşet uyandırmağa başladı. İtham edilmekten korunmak için bir çok kimseler Kerrâmîlere fidye veriyorlardı. Böyle yapmayan birçok kimseler şikâyet ediliyor ve takibata uğruyorlardı.

Bu esnada İmad al-İslâm ünvaniyle macruf olan Nişâbûr fâkihi Said b.Muhammed hac vazifesini ifa etmek amaciyle Nişâbûr'dan ayrıldı. İlkin Bağdâd'a vardı. Orada Halife al-Kâdir Billâh'ın huzuruna kabul edildi. Durumunu halifeye anlattı. Halife de Kerrâmîler hakkında alınması gereken bazı tedbirlere dair Muhammed b.Sebüktekin'e hitâben bir mektep yazıp Said b.Muhammed'e teslim etti. Bu zat da Hac vazifesini îfa ettikten sonra Gazneye dönüp geldi. Halifenin yazdığı mektup Mahmud b. Sebüktekin'e verdi. Hükümdar mektubu okuyunca derhal Kerrâmîler'in o zamanki reisi İshâk b.Mahmiş'i huzuruna çağırtarak Allah Tealâ'nın cisme benzetilemiyeceğini söyledi. İshâk, Hükûmdarın artık kendisini tasvip etmediğini anlıyarak tecsim hakkındaki iddialarını inkâr etti. Hükümdar da bütün valilere emir yollaıyarak Allah Tealâ'yı cisme benzeten vaizlerin cezalandırılmasını istedi.

Böylece Kerrâmîlerin nüfûzuna ağır bir darbe vurulmuş oluyordu. Gazneli hükümdar Halife'den mektup getiren Said b.Muhammed'e bir de hil'at hediye etmişti. Fakat Kerrâmîler bu durumu kıskandılar. Said

---

[224] Bak: Mehmed Şerefeddin, Kerrâmîler, Darülfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, sayı: 11, s. 4, İstanbul 1929; Murtaza az-Zebidî, Tac al-Arusda İbn Kerrâm maddesinde bu ismi metindeki gibi Ebû Ya'kub İshak b. Mahmiş olarak kaydetmiştir. M. Şerefeddin ise Muhammed b. İshak b. Mahmişat diye kaydetmiştir.

b.Muhammed'i mu'tezilî fikirlere inanmakla suçladılar. Bu iftira üzerine halk iki gruba ayrıldı. Hadise büyümek istidadı gösterdi. Neticede Hükûmdarın kardeşi Nasır b.Sebüktekin hadiseyi yatıştırdı.

Fakat Kerrâmîler diğer mezhep salikleriyle uğraşmaktan geri durmuyorlardı. Eş'arîlerden Ebû Bekr b. Furek aleyhinde faaliyetlerde bulundular. Esasen İbn Furek onların tecsim görüşlerini bir münâzarada çürütmüştü. Onlar da bu zattan intikam almak düşüncesiyle onu bazı hususlarda itham ettiler. Onlara göre İbn Furek, Peygamberimiz'in vefatiyle risâletinin sona erdiğini ve hükümsüz olduğunu iddia etmiş. Gerçekte ise bu bir iftira idi. İbn Furek bu iddiayı reddetti.

Kerrâmîler her devirde Ehl-i Sünnet bilginleriyle uğraşıyorlardı. Bu arada Fahreddin ar-Râzî (Ölm. H.606 / M.1209) ile olan mücadelederini zikredebiliriz. Gurîlerden Gıyasettin Muhammed, Fahrettin Râzî'ye pek çok hürmet ettiği için onun nâmına Herat'ta bir medrese inşa ettirmişti. Herat'ta bulunan Gıyaseddin'in amcasının oğlu Ziyaeddin, Kerrâmîlerin etkisinde kalarak Fahreddin Râzî'ye karşı cephe aldı. Hatta Râzî'yi mahcup etmek için Firûgûh'ta Şafiî ve Kerrâmî âlimlerini topladı. Tertiplenen münâzarada Râzî'nin hâmisi Gıyaseddin'in de bulunmasını sağladı. Münâzara meclisinde Kerrâmîler'in o devirdeki reisi İbn ul-Kıdve unvaniyle tanınan Abdülmecit b.Ömer de bulunuyordu. Münâzarada Fahreddin Râzî, İbn ul-Kıdve'ye şiddetle hücûm etti. Kerrâmîlerin reisi ise sâkin bir tavırla mütevâzi cevaplar veryordu. Münakaşa'nın uzamasına sinirlenen Gıyaseddin meclisi terketti. Neticede Kerrâmiler, Fahreddin Râzî karşısında cevabtan âciz hale düştüler. Fakat münâzaradan sonra yenilgilerinin intikamını almak amacıyla hakarete uğradıklarını iddia ettiler. Halk arasında karışıklık ve ikilik başladı. Neticede Fahreddin Râzî, Firûzgûh'tan uzaklaştırılarak zuhur edecek olaylar önlendi[225].

Hicrî IV. üncü yüz yılın ikinci yarısında faaliyet gösteren İbrâhim b.Muhâcir adında diğer bir Kerrâmî de bazı sapık görüşler ortaya atmıştı. Ona göre Allah'ın bütün isimleri arazdır. Hattâ Allah lâfzı, kadim bir cisme girmiş bir arazdır. Rahman, Rahîm ve Hâlik gibi Allah tealânın diğer isimleri de birer arazdır. Ona göre Allah, Rahman'dan başkadır. Her iki isim de bir kadim cisme girmiş arazlardan ibaretir. Keza Hâlık, Razık'tan başka birşeydir.

Yine İbrahim b.Muhâcir'e göre zanî, kendisine zina isnad edilen kimsedeki bir arazdır. Sarık, kendisine hırsızlık isnad edilen kimsedeki

[225] Bak: Mehmed Şerefeddin, Kerrâmîler, Darülfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, sayı: 11, s. 1–9.

bir arazdan ibarettir. Ona göre hırsızlıktan dolayı eli kesilen kimse sarık'tan başka bir varlıktır. Keza ilim, âlim, kudret, kâdir, hayat ve hayy cismin gayrı olan arazlardan ibarettir.

İbrahim b.Muhâcir'in bu gibi iddiası yüzünden tertip edilen bir münâzarada, Ehl-i Sünnet bilgini Abd al-Kâhir al-Bağdâdî (Ölm. H.429 / 1037) onu ve taraftarlarına gerekli cevapları başarıyla vermiş ve Kerrâmîleri mahcup etmiştir. Bu arada Allah'ın isimleri ve bizzat "Allah" lâfzı ibâdet edilen varlıktan ayrı bir araz sayıldığı takdirde, yapılan ibâdetlerin Allah için olamıyacağını hatırlatmıştır. Çünkü ibâdet Allah için yapılmaktadır. Kerrâmîler ise ibâdet edilen varlık Allah'tan başkadır diyorlardı[226].

İşte böylece İbrâhim b.Muhâcir'in iddialarının gerçeklere aykırı olduğu ispatlanmış oldu.

Kerrâmîye fırkalarının hepsi 12 tanedir. Fakat bunların en tanınmış olanları 6 tanedir. Bunlar da aş-Şehrestânî'ye göre al-Abidiyye, at-Tuniyye, az-Zerriniyye, al-İshâkiyye, al-Vâhidiyye ve al-Heysemiyye'dir. Abdalkahir al-Bağdâdî'ye göre de bunları Hakaikiye, Taraikiye ve İshâkiye diye üç kolda toplamak mümkündür. Bunlar arasında bazı ayrılıklar bulunmakla beraber birbirlerini tekfir etmedikleri için tek bir fırka olarak incelenebilir.

Ebû Abdullah Muhammed b.Kerrâm'a göre Allah arş üzerine yerleşmiştir. Allah zat itibariyle fevk yani üst taraftadır. Allah'a cevher denebilir. Özellikle Azâb al-Kabr adlı eserinde "Allah'ın zâtı ve cevheri birdir. O en yüksek tabakadan arşa temas etmektedir" dedi. Allah için intikali, değişmeyi (tehavvül) ve inmeyi (nuzûl) câiz gördü. Fakat ona tâbi olanlardan bazıları "Allah arş üzerine istiva etti"[227] âyetinin anlamında ihtilâf ettiler. Bazıları Allah'ın arşın bazı cüzleri üzerinde olduğu iddia ettiler. Diğer kısmı ise, Arş Allah'la dolu dediler.

Bunlardan Abidiyye Allah'la arş arasında muayyen bir uzaklık ve mesafe olduğunu ileri sürdü. Muhammed b.al-Heysem ise Allah'la arş arasında nâmütenâhi mesafe olduğunu iddia etti. Kerrâmiye'nin çoğu Allah'ı cisim olarak gördükleri için bunlara Mücessime de denir.

Kerrâmîlere göre Allah'ın zatında birçok hadiseler cereyan eder. Mâziden ve âtiden haber vermek, nâzil olmuş kitapları, kıssaları, al-va'd va'l vaîd'i ve hükümleri, işitilecek ve görülecek şeyleri bildirmek

---

[226] Bak: al-Bağdâdî, al-Fark Beyn al-Fırak, s. 137.

[227] Bak: Taha Sûresi, âyet: 5.

bu hadiselerdendir. Akıl güzel ve kötü şeyleri Şeriattan önce bilir. Şeriat'ın tebliğinden önce akıl yoluyla Allah'ı bilmek vâciptir.

İmâmet nass ve tayinle olamaz. Ancak ümmetin icmâsiyle yani seçimle olur. Ancak iki ayrı memlekette iki ayrı imama, icma yoluyla biat câizdir. Şam'da Hz. Muaviye'nin, aynı zamanda Medine ve Irak'ta Hz. Ali'nin imâmeti câizdir. Benî Âdem'in imânının başlangıcını şu âyete dayatırlar.

"Hani Rabbin, Âdem oğullarından onların sırtlarından zürriyetlerini çıkarıp kendilerini nefislerine şahit tutmuş. Ben sizin Rabbiniz değil miyim demişti. Onlar da evet demişlerdi".[228]

Bu âyetin hükmü sonsuza kadar bâkidir. Ancak irtidat yoluyla bu imandan dönülür. Esasen sadece diliyle "lâ ilâhe illâllah" diyen mü'mindir. Diliyle bunu söyliyen kalbinde küfür taşısa da mümindir. Münâfıkın imanı ile nebînin imanı arasında fark yoktur. Ancak münâfık bu dünyada kendini kurtarır ve öldürülemez. Fakat öbür dünyada ebedî cezaya müstehak olur.

İbn Kerrâm Allah'a ağırlık da isnad etti. İnfitar sûresinin bir âyetini.

"Semâ Allah'ın ağırlığından yaratıldı" diye tefsir etti.

Kerrâmîlere göre nübüvvet ve risâlet nebî ve resûle hulul etmiş iki arazdır. Nübüvvet ne mucize, ne vahy ve ne de ismettir. Kendisinde bu araz hasıl olan kimseyi Allah'ın resûl olarak göndermesi vâciptir. Bunların fıkıh sahasında da saçma iddiaları vardı. Bunlara göre pisyerde, pis elbiseyle namaz kılmak câizdir. Bunlara göre pislikten temizlenmek zarurî değildir. Fakat cenabetten temizlenmek gerekir. Ölünün yıkanması ve cenaze namazı da lâzım değildir. Fakat kefenlenmesi ve gömülmesi gereklidir. Onlara göre farz namazlar ve hac vazifesi için niyet gerekmez. Fakat nafile namazlar için bu niyet lâzımdır. Bazı imamlarla alay da ederlerdi. Meselâ Ebû Hanife ve aş-Şafiî'nin ilimleri bir kadının tumanı dolusu yoktur derlerdi. İmamlar hakkındaki bu gibi tahkir edici sözleri onların gerçekten ne kadar uzaklaştıklarını gösterir[230].

---

[228] A'raf Sûresi, âyet. 172.

[229] İnfitar Sûresi, âyet. 1.

[230] Bak: al-Milel Va'n-Nihal, c. I, s. 180–193; at-Tabsîr, s. 99–103; al-Fark Beyn al-Fırak, s. 130–138; al-Fırak al-İslâmiyye, s. 59; Mehmed Şerefeddin, Kerrâmiler, Darülfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, sayı: 11.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

MÜŞEBBİHE

Sahabe ve Tabiîn devrinde müslümanlar müteşâbih âyetleri te'vil etmekten son derece bir titizlikle çekinirlerdir. Bunun da başlıca iki sebebi vardı.

1- Kur'ân-ı Kerîm'de, kalplerinde sapıklık olanların fitne ve te'vil maksadiyle âyetlerin müteşebih olanlarına tâbi olacağı bildirilmişti. Bu gibi âyetlerin te'vilini, ancak Allah'ın bileceği anlatılmıştı. Bu sebeple Müslümanların her şeyin Allah'tan olduğunu söylemekle yetinmeleri gerekiyordu. Çünkü Kur'an âyetlerini te'vile çalışmak bizzat Kur'ân-ı Kerîm'in ruhuna aykırı sayılıyordu.

2- Diğer yandan Selefiyyun te'vil konusunda şöyle düşünüyordu: te'vil zan mahsülüdür. Allah'ın sıfatları hakkında zanlara dayanarak fikir yürütmek ise câiz değildir. Çünkü bir âyeti Allah Tealâ'nın muradı hilâfına bir mâna ile te'vil etmek ihtimal dışında değildir. Eğer bir âyete Allah'ın kasdettiği mânanın dışında bir anlam verilirse bu sapıklık olur. Bu sebeple ilimde ileri gidenlerin dediği gibi "her şey Allah indindedir" demelidir. Âyetlerin zâhirine inanmak ve mânasını Allah'a havale etmek gerekir[231].

Selefiyyun müteşâbih âyetler hakkında böyle düşünürken, Allah hakkında teşbihe düşmekten korunmak gayesini de güdüyordu. Fakat zamanla çeşitli fırkalar türedi. Bunların bir kısmı Allah'ı insan'a benzetmeye başladılar. Başka bir deyimle Allah'a el, yüz, ayak ve mekan isnad etmeye başladılar. Böylece Allah'ı insana teşbih eden ve umumiyetle Müşebbihe diye adlanan fırkalar doğdu. Müşebbihe fırkaları başlıca iki büyük bölüme ayrılır:

1- Allah'ın zâtını insana teşbih edenler.

2- Allah'ın sıfatlarını, insanın sıfatlarına benzetenler.

---

[231] Bak: aş-Şehrestânî, al-Milel va'n-Nihal, c. I, 171-173, Matbaat al-Ezher baskısı, Mısır.

Allah'ın zatını insana benzeten fırkalar

Bunların çoğu Şia'nın Gulat kısmına dahil olan fırkalardır.

Sebeiyye: Hz. Ali'yi Allah'a benzetmiştir.

Beyaniyye: Bu fırka'nın kurucusu olan Beyan b.Sem'an, Allah'ın nurdan yapıldığını ve uzuvlar bakımından insana benzediğini iddia etmiştir.

Mugiriyye: Fırka'nın kurucusu Mugire b.Said al-İclî'dir. Allah'ın organları olduğunu ve bu organların arapça harflere benzediğini ileri sürmüştür.

al-Mansuriyye: Bu fırkayı abû Mansûr al-İclî kurmuştur. Kendisini Allah'a benzetmiştir. Onun saçma iddialarından birsi de şudur: Gûya göğe çıkmış Allah eliyle onun başını okşamış ve "ey oğulcuğum, beni tebliğ et" demiş, Bu sözlerin Eh-i Sünnetce saçmalığı âşikârdır.

al-Hattâbiyye: Allah'ın ruhunun evvelâ Ca'fer as-Sâdık'a, sonra da abû'l-Hattâb al-Esedî'ye girdiğini ve imamların ilâh sayılacağını iddia etmiştir.

Huluiyye: Bunların kolları çoktur. Allah'ın imamlara hulil ve imamlar şeklinde zuhûr ettiğine inanırlar.

Hulmaniyye: Hulul fırkalarındandır. Bu fırkayı aslen İranlı olan Ebû Hulmân ad-Dımaşkî kurmuştur. Dâvasını Dımaşk (Şam) taraflarında yaydığı için Dımaşkî diye anılır. Bu şahsın taraftarları iki bakımdan hataya düşmüştür:

1– Allah'ın güzel şahıslara hulûl ettiğine inanırlar ve bunun neticesi olarak güzel bir kimse gördükleri zaman ona secde ederlerdi.

2– Allah'a Ebû Hulmân gibi inananlar için haram ve günâhın bulunmadığına ve hulmânî olan bir kimsenin istediği her şeyi yapmasında bir mahzur olmadığına inanırlar.

Mukannaiyye: Bunlar Mâveraünehir'de faaliyet göstermiştir. Reisleri Mukanna, sihir, hesap ve geometri ilmine vâkıftı. Evvelâ Rizamiyye fırkasına salikti. Daha sonra Allah'lık iddiasında bulundu. Allah' ın kendi suretinde göründüğünü ve her asırda özel bir surette görüneceğini ileri sürdü. Halife Mehdî zamanında Mukanna'nın askerleri, halife ordusunu hezimete bile uğratmıştı. Mukanna tabas na garam şeyleri helâl kıldı. Namaz ve oruç gibi ibâdetlerin lüzumsuzluğunu iddia etti. Bunun fitnesi ancak 14 sene kadar sürdü[232].

---

[232] Mukannaiye fırkası hakkında, bu eserimizin Batınîlik bölümünde geniş bilgi verdik. Teşbihî fikirleri dolayısiyle burada kısaca söz konusu ettik.

Azafira: İbn Ebî Azâfır (Ölm. H.322 / M.933)'nı ilâh olduğuna inanan bu fırka, hulûl fırkaları arasında sayılır. İbn Ebî Azâfır, kendisinin rûhul-kudüs olduğunu da iddia etmiştir. Fikirlerini al-Hâsse as-Sâdise adlı eserinde topladı. Neticede İslâm şeriatını kaldırdığını ilân etti. Bu yüzden de devrin halifesinin emriyle öldürüldü.

Hişâmiyye: Rafizî fırkalar arasında sayılan hişamiyye iki şahsa nisbet edilir:

1- Hişâm b.al--Hakem: Şia'nın mütekellimlerindendir. Onunla mutezilî Ebû Huzeyl al-Allaf arasında kelâma dair tartışmalar olurdu. Hişâm, Allah'ı cisme benzetmekle Müşebbihe'nin fikrini benimsedi. Hatta "Allah yedi karış boyundadır" dedi. Allah'ın zat itibariyle hududu ve sonu vardır iddiasını ortaya attı. Yine Allah'a uzunluk, genişlik, derinlik, renk ve koku gibi hususları isnat etti. Bazan da Allah'ın inci gibi yuvarlak bir varlık olduğunu ileri sürdü.

2- Hişâm b.Sâlim al-Cavalîkî: ona göre Allah insan suretindedir. Vücudunun üst yarısının içi boş, alt yarısının ise doludur. Allah'ın saçı siyahtır. Kalbi hikmetler kaynağıdır.

Hişâm'ın bu saçma iddialarının, Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerine aykırı olduğu âşikârdır.

Yûnusiyye: Gulât-ı Şia'dan olan bu fırka, Yûnus b.Abd ar-Rahman tarafından kurulmuştur. Ona göre melekler arşı, arş da Allah'ı taşır. Böylece de fırka da Müşebbihe fırkaları arasında sayılmıştır.

al-Müşebbihe: Dâvûd al-Cevâribî tarafından kurulmuş olan bu fırka salikleri Allah'ı insana benzetirler. Ancak Allah için sakal ve ferci münasip bulmazlar.

al-İbrahimiyye: Bu fırkayı İbrâhim b.Ebî Yahya al-Eslemî kurmuştur. Allah'ı insana benzeten düşünceler ileri sürer ve mevzu hadisler rivâyet ederdi.

Habıtiyye: Mu'tezile fırkaları arasında sözü geçen bu fırka, Hz. İsâ'yı Allah'a benzetir ve hattâ onun ikinci ilâh olduğunu iddia ederdi.

Kerrâmiyye: Allah'a mekân isnad eden bu fırka'dan daha önce bahsettik. Allah'ı cisme benzettiği için bu fırka Müşebbihe fırkaları arasında da zikredilir.

Allah'ın sıfatlarını, insanların sıfatlarına benzeten müşebbihe fırkaları

Bu fırkaların fikrini benimseyenler genel olarak Allah'ın insanlar gibi organlara sahip olduğunu zannedenlerdir. Özellikle Haşeviyye'den

Mudar, Kuhmus ve Ahmed al-Huceymî, Allah'ın sıfat itibariyle insana benzediğini iddia etmişlerdir. Bunlar gibi düşünenler arasında Allah'ın bu dünyada görüleceğine ve insanları ziyaret edeceğine inananlar vardı. Bunlar bazı müteşabih âyetleri te'vil etmeksizin olduğu gibi kabul ederlerdi. Bazı hadislerden ve özellikle "Allah Âdem'i kendi suretinde yarattı", "mü'minin kalbi Rahman'ın parmaklarından ikisi arasındadır", "Allah Âdem'in toprağını kendi eliyle 40 sabahta yoğurdu" diye ifâde edilen haberlerden teşbihî mâna çıkardılar. Bazıları daha da ileri giderek Müşebbihe'nin görüşlerini yaymak için teşbihî haberler uydurdular.

Bu arada Allah'ın iradesinin hâdis olduğunu ileri süren Basra Mutezilîlerini de Müşebbihe'den sayabiliriz. Çünkü onlar Allah'ın iradesini, insanın iradesine benzetmişlerdir.

Keza Mutezile, Allah'ın Kelâm'ının mahlûk olduğunu iddia etmelerinden dolayı Müşebbihe'nin fikirlerini benimsemiş sayılır. Çünkü Allah'ın Kelâm'ını insanın kelâmına benzetmiş oluyorlar.

Rafizî fırkalardan Zurâriyye de Allah'ın sıfatlarını insanın sıfatlarına benzetmiştir. Meselâ Allah'ın ezeldenberi hayy, âlim, kâdir, murid, semi ve basir olduğunu reddetmişlerdir.

Hakikatta ise teşbihî fikirler Kurân'ı Kerîm'in ruhuna, Selefiyyûn'un inanışına ve diğer Ehl-i Sünnet saliklerinin görüşlerine aykırıdır[233].

---

[233] Bak: al-Bağdâdî, al-Fark Beyn al-Fırak, s. 138–141; aş-Şehrestanî; al-Milel va'n-Nihal, c. I, s. 171–179; Matbaat al-Ezher baskısı, Mısır; al-İsferâyinî, at-Tabsîr fî'd-Dîn, s. 105 c. I, s. 171–179; Matbaat al-Ezher baskısı, Mısır; al-İsferâyinî, at-Tabsîr fî'd-Dîn, s. 105–107. Şerf al-Mevâkıf, s. 633.

ONİKİNCİ BÖLÜM

EHL-İ SÜNNET

Ehl-i Sünnet sözü oldukça geniş bir anlam taşımaktadır. Biz Ehl-i Sünnet'i ilkin fıkhî mezhepler ve i'tikadî mezhepler diye ikiye ayırabiliriz. Fıkhî mezhepler de kendi aralarında kollara ayrılırlar. Biz şimdi sırasiyle bu mezhepleri inceliyelim.

A) FIKHÎ MEZHEPLER

Fıkhî mezheplerin kolları çoktur. Biz ilk önce en çok tanınmış olan 4 mezhepten bahsedeceğiz:

1. Ebû Hanife ve Hanefî Mezhebi

Hanefî mezhebinin kurucusu, Ebû Hanîfe künyesiyle tanınan Nu-mân b.Sâbit b.Zura'dır. Onu sevenler çok defa İmam-ı Â'zam lâkabiyle anarlar. Nu'mân b. Sâbit H.80 / M699 yılında Kûfe de dünyaya gelmiştir. Mensub olduğu ailenin Kûfe'ye gelmezden önce Anbar, Nasa veyahut Tirmiz'de oturduğu bilinmektedir. Her ne olursa olsun Numân'ın arap olmadığı anlaşılmaktadır. Merhum Ahmed Hamdi Akseki, onun Türk asıllı olduğunu söylemiştir[234]. Bu hususu merhum Şemseddin Günaltay da teyit etmiştir[235]. Günaltay Türk Tarihi Kongresi Konferansları'nda kaydedildiği gibi Nu'mân'ın Tirmizli bir türk kabilesinden Zuta'nın torunu olduğunu belirtmiştir. Sayın Osman Keskioğlu da Nu'mân'ın Türk olması ihtimalinin kuvvetli olduğunu kaydetmiştir[236].

Bununla beraber Şemseddin Sami ve Goldziher onun İranlı olduğunu söylemişlerdir. Carra de Vaux da aynı kanaata iştirak etmiştir.

Ebû Hanîfe künyesiyle tanınan Nu'mân'ın milliyetini araştırırken bizce şu hususu akıldan çıkarmamak gerekir: Orta Çağda İran taraf-

[234] Bak: Ahmet Hamdi Akseki, İslâm Dinî, s. 44, Ankara 1958.

[235] Bak: Ord. Prof. Sabri Şakir Ansay, Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku, s. 30, Ankara 1958.

[236] Bak: Osman Keskioğlu, İmâm-ı Â'zam, s. 10, Ankara 1960.

larına Orta Asya'dan pek çok Türk gelmişti. O derecede ki bu Türkler İran taraflarında bazı devletler kurarak varlıklarını ve üstünlüklerini isbat etmişlerdir. Bununla beraber bu bölgedeki kimseler hangi milliyetten olursa olsun genel olarak iranlı sayılmışlardır. Bu gün Türklüğü kesin olarak bilinen Mevlâna Celâleddin Rumî'yi bile iranlı sayanlar çoktur. Bu sebeple Ebû Hanîfe'yi iranlı sayanların da aynı alışkanlığı izlediklerini kaydetmek isteriz. Ebû Hanîfe'nin ailesinin Kûfe'den önce oturduğu şehirleri hatırlarsak, onun Türk olması ihtimali daha çok akla uygun görünür.

Numân, küçük yaştan itibaren iyi bir eğitim görmüştü. Esasen ilme ve okumağa karşı hevesi büyüktü. Kur'ân'ı Kûfe'de ezberledi. Arap dili ve edebiyatı tahsil etti. Hadis ve fıkıh ilmine karşı ilgisi fazla idi. Özellikle her meseleyi akıl ve mantık ölçüleriyle çözmekte mahir idi. Bu sebeple onun o zamanlar gelişmekte olan kelâm ilminde de şöhret yaptığına şahit olmaktayız. Özellikle Ebû Amr Âmir Şa'bî (Ölm. H.104 M.722)'den çok şeyler öğrendi. Nu'mân 16 yaşında iken babası ile Hicâz'a gitti. H.96 / M.714 sıralarında bazı Sahabeden ve Tabiînden hadîs dinlediği anlaşılmaktadır[237]. Özellikle Sahabeden Enes b.Mâlik'i gördüğü rivâyet edilmektedir. Ebû Hanîfe'nin ilimde kaynağının dolayısiyle Abdullah b.Mesûd (Ölm. H.32 / 652) ve Alî b.Ebî Tâlib (Ölm. H.41 / M.661)'e kadar uzandığı bilinmektedir. Esasen fıkıhta Kûfe Okulu'nun en büyük üstadları bu iki zat idi. Bu iki zattan ilim öğrenenler arasında Şureyh b.al-Hâris al-Kindî (Ölm. H.78 / M.697), Alkame b. Kays (Ölm. H.62 / M.681), Masrûk b.al-Ecda' al-Hemedanî (Ölm. H.63 / M.682) ve Esved b.Yezîd an-Naha'î (Ölm. H.95 / M.713) de vardır. Bu zatlardan da İbrahim an-Naha'î (Ölm. H.95 / M.713) ve Âmir as-Şa'bî (Ölm. H.104 / M.722) ilim öğrenmiştir. Bu iki âlimden de Ebû Hanîfe'nin çok sevdiği hocası Hammâd b.Ebî Süleyman (Ölm. H.120 / M.737) ders aldı[238]. Ebû Hanîfe Kûfede 20 yaşından itibaren 18 yıl müddetle hocası Hammâd'ın derslerine devam etti. Evvelce kelâm ilminin üstünlüğüne inandığı ve bu ilim üzerinde derinleştiği halde, bir hâdise fıkıh ilmini tercih etmesine sebep oldu. Bu hâdise de şudur:

Ebû Hanîfe bir gün camide Hammâd b.Ebî Süleymân'ın ders verdiği yere yakın oturuyordu. Bir kadın Ebû Hanîfe'ye yaklaşarak şu suali sordu: "bir kimse karısını boşamak istiyor. Bunu sünnete uygun

---

[237] Bak: Halim Sabit Şibay, İslâm Ansiklopedisi, Ebû Hanîfe maddesi, cüz: 29, s. 20, İstanbul 1945.

[238] Bak: Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, c. II, s. 180, Mektebet an-Nahdat al-Mısriyye baskısı, Mısır.

surette yapması için nasıl hareket etmelidir?". Ebû Hanîfe soru soran bu kadını, fıkıhta derin blgisi olan Hammâd b.Ebî Süleyman'a yolladı ve kadına alacağı cevabı kendisine de bildirmesini söyledi. Hammâd, bu meseleye şöyle cevap verdi: "boşanan kadın hayız ve cima'dan temiz olduğu halde bir talakla boşanmışsa, bu kadının yeniden evlenebilmesi için iki hayız müddeti beklemesi ve ondan sonra gusul etmesi lâzımdır. İkinci hayızdan sonra gusul edince kadın başka bir erkeğe helal olur". Kadın Hammâd'tan aldığı bu mealdeki cevabı Ebû Hanîfe'ye bildirdi. Ebû Hanîfe de artık kelâm ilmine ihtiyacı olmadığına kanaat getirerek Hammâd b.Ebî Süleymân'ın ders halkasına intisap etti. 10 sene kadar onun derslerine devam ettikten sonra kendisi de bir üstad olarak ders halkası kurmak istedi. Fakat bunu düşündüğü sabah camide hocasını görünce hemen onun yanına koşup derslerine iltihak etti. Ne garip tesadüftür ki o gün de Hammâd'ın bir miras meselesi için Basra'ya git neti gerekiyordu. Yerine birisini vekâleten hoca olarak bırakması lâzımdı. Bu vazifeyi çok güvendiği ve çok sevdiği talebesi Ebû Hanîfe'-ye verdi. Hammâd gider gitmez Ebû Hanîfe'ye bir çok sorular sorulmağa başladı. Ebû Hanîfe hocasından duymadığı 60 kadar mesele hakkında da rey beyan etti. Hocası dönünce kendi reyiyle çözdüğü bu 60 meseleyi ona arzetti. Hammâd, bu 60 meseleden 40 tanesinin çözüm şeklini doğruladı. 20 meselede Ebû Hanîfe'ye muhalefet etti. Bunun üzerine Ebû Hanîfe daha kendisinin yetişmesi gerektiğini düşünerek Hammad'ın derslerine devam etmeğe karar verdi. Hocası ölünceye kadar da onun halkasından ayrılmadı[239].

Hammâd H.120 / M.737 yılında vefat edince Ebû Hanîfe, dostlarının ve talebe arkadaşlarının ısrar ve ricası üzerine Hocasının yerine ders vermeği kabul etti. Esasen kendi vakar, ahlâk ve bilgisi sayesinde arkadaşları arasında temayüz etmişti. Kendisinden bilgi öğrenmek üzere Irak, Havarizm, Türkistan, Horasan, İran ve Arabistan'ın çeşitli bölgelerinden bir çok öğrenciler geliyordu. Ebû Hanîfe 30 sene müddetle verdiği dersler neticesinde 4000 seçkin öğrenci yetiştirdi. Bunlardan 40 kadarının ictihad derecesine yükseldiği rivayet edilmektedir[240].

Ebû Hanîfe, gençliğinden itibaren ticaretle de meşgul olmuştu. Özellikle bu amaçla gittiği Basra'dan ilmî bakımdan da faydalanırdı. Hicrî ikinci yüzyıl Cebriyye'nin, Mutezile'nin, Şia'nın ve Mürcie'nin fikirlerinin çarpıştığı bir devirdir. Ebû Hanîfe kelam ilminde de çok derinleştiği için bu fırkaların mensuplarıyla yaptığı münakaşalardan da başarıyla çıkmasını bildi.

---

[239] Bak: Dr..M.Es'ad Kılıçer, İslâm Fıkıhında Rey Taraftarları, s. 51-52 Ankara 1961.

[240] Bak: İslâm Ansiklopedisi, cüz: 29, s. 21.

Ebû Hanîfe'ye, biri Emevîler, diğeri de Abbasîler zamanında olmak üzere iki kere kadılık teklif edildi. Bu teklifleri kabul etmediği için kendisine işkence yapıldığı da bilinmektedir.

Emevîlerin son sıralarında kadılık teklifini Irak valisi Yezîd b. Hubeyre yapmıştı. Emevîlerin nüfuzu halk üzerinde azalmıştı. Her tarafta memnuniyetsizlik artmıştı. Yezîd b.Hubeyre, Ebû Hanîfe gibi meşhur bilgini Irak kadısı yapmakla halkı tekrar kazanacağını umuyordu. Ebû Hanîfe ise Ehl-i Beyt'e yapılan eziyetleri tasvip etmiyordu. Kalben onlardan yana idi. Bu sebeple kadılık teklifini kabul etmedi. Bunun üzerine Yezîd b.Hubeyre onu kırbaçla döğdürdü ve hapsetti. Ebû Hanîfe nihayet bu işkencelerden kurtulma yolunu bulup Mekke'ye gitti. Hicrî 130 / M. 747 yılında hac vazifesini ifa etti. Tekrar işkence gördüğü yere dönmiyerek Mekke'de kaldı. Orada seçkin fakîhlerle tanışıp fikir teatisinde bulundu. Hattâ bir ders halkası kurdu. Bazı bilginler, bu arada İbn Ebî Leylâ, İbn Şubrume, Şureyk ve Süfyân as-Sevrî hadise az önem verdiği düşüncesiyle Ebû Hanîfe'yi beğenmiyorlardı. Bu sebeple Mekke civarındaki ulema arasında Ebû Hanîfe hakkında pek iyi kanaat yoktu. Ebû Hanîfe Mekke civarının bilginleriyle görüşüp kendi sistemini bizzat açıklayınca hakkındaki bütün dedikoduların yerini hayranlık ve saygı aldı. Her görüşen onu takdir etti.

İmâm Mâlik ve Süfyan b.Uyeyne onu saygı ile anmağa başladılar. Hatta kıyas cihetinden az da olsa Ebû Hanîfe, İmâm Mâlik'e tesir etti. Kendisi de Mekke civarında hadis ilminde daha çok derinleşti.

Ebû Hanîfe H.132 / M.749 yılında Abbasîler iktidara gelince Mekke'den Kûfe'ye döndü. Yine öğrencilere ders vermeğe başladı. Fakat onun gönlü yine rahat değildi. Çünkü O, hilâfetin Hz. Ali neslinden Muhammed b.Abdullah'a veya onun kardeşi İbrahim'e geçmesini istiyordu. Onun Hz. Ali evlatlarına karşı duyduğu sevgi ve beslediği saygı Abbasî Halifelerinden Ebû Ca'fer Mansûr'a bildirildi. Bunun üzerine Mnsûr onu Kûfe'den Bağdad'a getirtti. Ona hürmet göstererek kadılık teklif etti Mansûr böylece onun mânevi nüfusundan istifade etmek istiyordu. Ebû Hanîfe kadılık teklifini kabul etmek istemedi. Bunun üzerine Mansûr'la aralarında şu konuşma geçti.

Mansûr:

— Kadılığı kabul etmen umumun menfaatınadır.

Ebû Hanîfe:

— Ben milliyet itibariyle arap değilim. Bu sebeple araplar ictihadıma razı olmıyabilirler.

— Kadılık milliyetle değil, ilimle ilgilidir. Sen âlimlerin en büyüğüsün.

— Ben kadılığa lâyık değilim.

Bunun üzerine Halife Mansûr israr ederek "sen bu işe en çok lâyık olan kimsesin" dedi. Ebû Hanîfe de "eğer ben doğru söylüyorsam, dediğim gibi ben kadılığa lâyık değilim. Eğer ben yalan söylüyorsam, yalan söyliyene kadılık emanet edilemez" diye cevap verdi.

Bunun üzerine Mansûr, Ebû Hanîfe'yi hapsetirdi. Ebû Hanîfe hapsedildikten 15 gün kadar sonra vefat etti. Bir rivayete göre de Mansûr'un israrı üzerine Bağdad'da bazı inşaat işlerinin kontrolünü kabul etti. Fakat çok zaman geçmeden gözlerini yumdu.

Ebû Hanife H.150 / M.767 yılında vefat ettiği zaman 50000 kişinin onun cenazesine katıldığı ve günlerce önemli bir kalabalığın göz yaşları içinde onun mezarını ziyaret ettiği söylenir[241].

Ebû Hanife'nin Ahlâk ve Meziyetleri:

Ebû Hanife farz olan ibadetleri ifâda asla kusur etmediği gibi, nafile ibadetler de yapardı. Cömert bir insandı. Cimriliği sevmezdi. Fakirlere yardım, düşkünlere merhamet ederdi. Herkesin itimadını kazanmış bir kimseydi. Emanete hiyanet etmezdi. Kanaatkâr bir zattı. Ticarette son derece dürüsttü. Bir kadın ona ipek bir elbise satmak istedi. Ebû Hanîfe fiatını sordu. Kadın 100 dirhem istedi. Ebû Hanife "bu 100 dirhemden fazla eder" dedi. Kadın 400 dirheme kadar fiatı yükseltti. Ebû Hanîfe yine fiatı az bulunca, kadın kendisiyle alay edildiğini zannetti. Fakat Ebû Hanîfe bir hakeme başvurarak elbiseye yeni bir fiat takdir ettirdi. Bu takdire göre elbisenin fiatı 500 dirhemdi. Ebû Hanîfe bu parayı ödeyip elbiseyi satın aldı[242]. İhtiyaç sahibi kimselere kumaşlarını maliyet fiatının altında bir değerle sattığı çok vakidir.

Ebû Hanîfe dinin menfaata alet edilmesinin şiddetle aleyhinde idi. Bir gün bir adam dükkânına gelerek bir kumaş istedi. Oğlu Hammâd'a istenilen kumaşı müşteriye göstermesini söyledi. Hammâd kumaşı çıkarırken tesadüfen "Salli alâ Muhammed" dedi. Bunun üzerine Ebû Hanîfe oğluna "malı öğdün, satmak doğru olmaz' diyerek kumaşı satmaktan vazgeçti. Müşteri aynı cinsten kumaşı başka yerlerde aradı ise de Ebû Hanîfe'ninkinden daha pahalı olduğunu gördü.

---

[241] Bak: Ebû Hanîfe, Muhammed Ebû Zehre, s. 33–54, Çeviren: Osman Keskioğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarından, Ankara 1962; İmâm Â'zam, s. 27–33. Abdulvahhâb aş-Şa'rânî, at-Tabakât al-Kubrâ, c. I, 46, Mısır.

[242] Bak: Muhammed Ebû Zehre, Ebû Hanife, s. 29–30.

Yine bir gün, bir medineli zat Ebû Hanîfe'nin dükkânına gelmişti. Bazı kumaşlar satın almak istiyordu. Ebû Hanife de dükkândan yoktu. Tezgâhtar kumaşlara 1000 akça istedi. Medineli kimse, Ebû Hanîfe'-nin dükkânında pazarlıksız satış yapıldığını duymuştu. Bu sebeple 1000 akçayı verip kumaşı aldı Fakat kumaşın gerçek değeri 600 akça idi. Ebû Hanîfe dükkâna dönünce yanlışlığın farkına vardı. Derhal medineliyi arattı. Adamı bulamadılar. Bunun üzerine bizzat kendisi bir süre sonra Medine'ye gitti. Fazla olarak tahsil olunan 400 akçayı, kumaşı alan zata iade etmek istiyordu. Nihayet Medine'de aynı kumaştan elbise giymiş bir kimseye rastladı. Bu kimseyi sorguya çekince, kendi dükkânından kumaş alan zat olduğunu anladı ve derhal 400 akçayı iade etti.

Ebû Hanîfe bir ortağı vasıtasiyle Kûfe dışına da mal gönderirdi. Bir gün ortağına kusurlu kumaşlar da verdi. Fakat alıcılara bu kusur ları göstermesini ortağına iyice tenbih etti. Ortağı taşrada bu kumaşları satıp Kûfe'ye döndü. Ebû Hanîfe ona satış yaparken kumaşların kusurlarını müşterilere gösterip göstermediğini sordu. Adam şüpheli cevaplar verdi. Bunun üzerine Ebû Hanîfe o kumaşların kârından hissesine düşen parayı fakirlere dağıttı. Çünkü o malların satışına şüphe karışmıştı. Kusurlar söylenmediği takdirde, kâr helal olmaz diye düşündü[243].

Ebû Hanîfe'nin ahlâkî meziyetleri pek çoktur. Her şeyden önce nefsine son derece hakim arzu ve hevese göre değil, iradesine göre hareket ederdi. Nezaketi ve sabrı çoktu.

Bir gün Ebû Hanîfe, Hasan Basrî (Ölm. H.110 / M.728)'nin verdiği bir fetvada yanıldığını söylemişti. Bunu duyanlardan birisi sinirlenerek Ebû Hanîfe'ye "ey zina yapanın oğlu" diye hitap etti. Bu sözü duyunca asla sinirlenmedi. Kalbi dar olanlara karşı kalbinde geniş yer olduğunu söyliyerek küfürbaz adamı mahcup etti. Kendisine bidatçı ve zındık diyen bir adama olgun sözlerle hitap ederek onu özür dilemeğe mecbur etti.

Son derece şahsiyet sahibi olduğundan inanmadığı bir davayı kabul etmezdi. O ictihad meselelerinde başta Kuran'a, Sünnet'e ve Ashab'ın sözlerine itibar ederdi. Bunlarda, çözünmek için bir esas bulamadığı meseleleri de kıyas yoluyla hallederdi. İcabında Hocası Hammâd'b. Ebî Süleymân'la münakaşa etmekten çekinmezdi.

---

[243] Bak: Osman Keskioğlu, İmâm Â'zam, s. 106-107.

Kûfe'de Âl-i Beyt'ten bir çok seçkin kimselerle dostluk kurmuştu. Onları çok severdi. Meselâ Zeyd b. Ali Zeyn al-Âbidîn, Muhammed Bâkır, Ca'fer as-Sâdık ve Abdullah b.Hasan'la görüşmüştür. Şia muhitinde oturmakla beraber Hz. Osmân'ı daima saygıyla anmış, diğer Sahabe'yi de hürmetle anmakta kusur etmemiştir.

Her nassın zahirî ve uzak mânalarını nazar-ı itibare alırdı. Hadisleri derinden derine eleştirerek mevcud olanları, sahih olanlardan ayırmağa çalışırdı. Her şeyin sebebini icabında akliyle de bulmağa gayret ederdi.

Son derece hazır cevaptı. Sözleri ve cevapları delillere dayanırdı. Mantıksız ve delilsiz konuşmazdı.

Gerçekten muttakî bir kimse idi. Tek amacı dinde doğru yolda yürümek ve her şeyin doğrusunu bulup anlamak ve anlatmaktı.[244]

Hasılı Ebû Hanîfe cömert, takva sahibi, yetimlere ve düşkünlere acıyan, samimî, iyi niyetli, ilmi ve araştırmayı seven, doğruluktan ayrılmayan, sözünde duran, hür yaşamak istiyen ve fıkıhta isabetli ictihadlar yapan bir zattı.

Ebû Hanîfe hakkında bazı bilginler şu meziyetleri saymışlardır:

"1- O Ashaptan bazılarını görmüştür.

2- Hadis-i şerifle öğülen Tabiîndendir.

3- Kibar-ı Tabiîn devrinde ictihad ve fetva ile temayüz etmiştir. O büyükler arasına o da dahildir.

4- Büyük üstadlar kendisinden hadis rivayet etmiştir.

5- En çok talebesi olan İmamdır. 4000 talebe yetiştirmiştir. Aralarında 560 tanesi meşhur fukahadan olmuş, 36-40 tanesi de müctehid derecesine yükselmiştir.

6- Fıkıh ilmini tedvin eden odur. Fıkhı kitaplara, bablara, fasıllara bölerek kolaylaştırmıştır.

7- Başka mezheplerin intişar etmediği uzak diyarlarda Hanefîlik yayılmıştır. Mezhep olarak daima en çok saliki bulunmuştur.

8- Talebesine malî yardımda bulunmuştur.

9- Mesuliyet endişesi, zulme alet olmak korkusu ile kadılığı kabul etmemiştir.

---

[244] Bak: Muhammed Ebû Zehre, Ebû Hanîfe, s. 61-65.

10– Onun kurduğu mezhep yani Hanefîlik bir çok hükümetlerin resmî mezhebi olmuştur. Çok defa kadılar bu mezhepten olanlardan seçilmiş ve dinî vazifelerin ifasında Hanefî mezhebi uygulanmıştır[245]."

Ebû Hanife'nin Eserleri:

Ebû Hanîfe'nin günümüze kadar ulaşmış eseri al-Fıkıh al-Ekber'dir. Bu esere bir çok bilginler şerhler yazmışlardır. Eser akaid meselelerinden bahsetmektedir. Ancak sözü geçen eserin birbirinden farklı nüshaları vardır. Bunun, bazı şarihler veya müstensihler tarafından sonradan yapılan ilâvelerden ileri geldiği anlaşılmaktadır. al-Fıkh al-Ekber' deki fikirlerin esası Ebû Hanîfe'ye aittir. Fakat aşağıda bahsedeceğimiz Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen eserlerin, onun talebeleri tarafından yazıldığını söyliyenler vardır.

al-Fıkıh al-Absat adlı eser de Hammâd b.Ebî Hanîfe ve imam Ebû Yûsuf tarafından Ebû Hanîfe'ye isnat edilmiştir.

Kitâb al-Âlim va'l-Muteallim. Bu eserin ismi Pezdevî'nin Usûl al-Fıkıhında ve İbn an-Nedîm'in al-Fihrist'inde[246] geçmektedir.

Kitâb ar-Risâle: bu eserini al-Bustiye yazmıştır.

al-Vasiye: Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen dört-beş tane Vasiye bulunmaktadır. Bunlar arasında oğlu Hammâd'a, öğrencileri Ebû Yûsuf'a ve Yûsuf b.Hâlid al-Sumti al-Basrî'ye yazdığı "Vasiye"ler de vardır.

al-Kaside an-Nu'mâniyye: Peygamber'e yazılmış bir nat'tır.

Ma'rifet al-Mezâhib: bu eserin Hindistan'da ve Avrupa'da bazı yazmalarına raslanmıştır.

Musnad al-İmam Ebî Hanife: bu adı taşıyan eser, Ebû Hanîfe'nin ictihadda dayandığı hadisleri içine almaktadır. Eseri Ebû Hanîfe yazmamış, onun öğrencileri derlemek suretiyle meydana getirmişlerdir.

Kitâb ar-Redd ala'l-Kaderiyye: Ebû Hanîfe bu eserini kadercilerin fikirlerini reddetmek için yazmıştır[247].

Ebû Hanife'nin Fıkıhta Usulü ve Görüşleri:

Ebû Hanîfe Irak'da yetişmişti. Irak, çeşitli kültürlerin çarpıştığı bir memleketti. Böyle bir memleketin ilmî havasının akıl ve reye müsait

---

[245] Bak: Osman Keskioğlu İmâm Â'zam, s. 114–115.

[246] Bak: İbn an-Nedîm, al-Fihrist, s. 299, İstikamet Matbaası baskısı al-Kâhire.

[247] Ebû Hanîfe'nin eserleri için bakınız: Halim Sabit Şibay, İslâm Ansiklopedisi, Ebû Hanîfe maddesi, cüz: 29, s. 26–27; İbn an-Nedîm, al-Fihrist, s. 299; Dr. Es'ad Kılıçer, İslâm Fıkhında Rey Taraftarları, s. 49.

olduğu şüphesizdir. Ebû Hanîfe'nin kurduğu Hanefî mezhebi re'ye diğer sünnî mezheplerden daha çok yer veriyordu. Diğer sünnî mezhepler de daha çok Kur'ân'dan sonra hadislere dayanarak hükümler çıkarıyorlardı. Bu sebeple başta İmam Mâlik (Ölm. H.179 / M.795)'in bulunduğu bu ceryanı temsil edenlere "Ehl-i Hadis" dendi. Buna mukabil Irak'da Ebû Hanîfe'nin başında olduğu fıkıh cereyanına da "Ehl-i Rey" dendi[248]. Bununla eraber bütün sünûî mezheplerin hak olduğunu, her şeyden önce Kur'ân ve Sünnetle dayandıklarını unutmamak gerekir. Bu hususları ilerde yeri geldikce gereği gibi açıklıyacağız.

Şimdi konumuz Ebû Hanîfe olduğuna göre fıkıhta onun dayandığı delillerden bahsedelim. Ebû Hanîfe'nin delillerini 7 maddede toplıyabiliriz:

1- Kitap (Kur'ân).

2- Sünnet.

3- Hz. Peygamberlin Ashabının fetvaları.

4- İcma.

5- Kıyas.

6- İstihsan.

7- Örf.

Ebû Hanîfe de diğer imamlar gibi her şeyden önce Kur'ân'dan hükümler çıkarmağa gayret etmiştir.

Kurân'da bulunmadığı hususları Sünnet'ten çıkarmağa çalışmıştır. Demek oluyor ki Ebû Hanîfe de hadisi fıkıh usulünde önemli bir delil olarak kabul etmiştir.

Ancak Ebû Hanîfe, hadis kritiğinde çok titizdi. Tek bir kimse tarafından rivayet edilmiş olan İslâmiyete zıt bulduğu hadislere itibar etmezdi. Dayandığı temellerden çok emin olmak isterdi. Bir topluluk veya muteber olan kimseler tarafından rivayet edilen hadisleri ise sahih olarak kabul eder ve hükümlerinde onlara dayanırdı. Ebû Hanîfe'nin hadis rivayetlerindeki titizliği, hakkında bazı dedikoduların çıkmasına sebep oldu. Gerçekte ise Ebû Hanîfe, gerçek hadislere itibar ederdi. Esasen Ebû Hanîfe'yi yakından tanıyan bir çok hadis ehli, onun samimiyetini neticede anlamışlardır. Diğer imamlardan Mâlik ve Şâfiî hazretleri onu saygiyle anmışlardır.

Ebû Hanîfe'nin usulünde hadis, Kur'ân'dan sonra gelmektedir. Onun, kıyası, sağlam hadislere tercih ettiği iddiasının gerçekle ilgisi

[248] Bak: Kitâb al-Fıkıh ala Mezâhıb al-Erbaa mukaddimesi, Mısır.

yoktur. Sünnet'in Kitabtan sonra en muteber delil sayılacağına Hz. Muhammed'in Muaz'la olan muhaveresi de şahittir:

Hz. Muhammed Muaz hazretlerini Yemen'e vali olarak yolluyordu. Orada ne ile hüküm vereceğini sordu. Muaz da bir hüküm vermek için Kur'an'a dayanacağını, Kur'anda bir delil bulamazsa Sünnet'e bakacağını, yine bir esas bulamazsa kendi reyi ile ictihat edeceğini bildirdi. Bundan Hz. Muhammed de memnun oldu ve Allah'ına hamdetti.

Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin rivayet ettiği bu hadis de gösteriyor ki hadis ictihatta ikinci delildir. Ancak hadislerin de bir çok nevîlerivardır. Ebû Hanîfe, Mütevatıı haber ve hadisleri aynen kabul etmiştir. Mutevatır haberler yakîn derecesin'de bilinir. Bundan asla şüphe edilmez. Bu gibi haber muteber bir topluluktan diğerine aynen geçmiştir.

Ebû Hanîfe hadislerin meşhur olanlarına da itibar etmiştir. Bu gibi hadisler, birinci veya ikinci tabakadan bir ravi tarafından rivayet edip ondan sonra muteber bir cemaatten diğerine aynen geçmiştir.

Hattâ Ebû Hanîfe İslâmiyetin ruhuna uygun bulduğu haber-i vahid derecesindeki hadislere bile itibar etmiştir. Ancak rivayetler birbirine zıt olursa fakîh olan Sahabînin sözlerini tercih etmiştir. Fakîhlerin hadislerini. diğer ravîlerin naklettiği haberi vahitten üstün tutmuştur. Ebû Hanîfe'ye hücum edenler de ona bu noktada itiraz etmişlerdir. Halbuki Ebû Hanîfe'nin gerçek amacı ictihadını sağlam, her türlü şüpheden uzak temellere dayatmaktır[249].

Ebû Hanîfe fıkıh usulünde üçüncü olarak Ashab'ın sözlerini delil olarak kabul etmiştir. Ancak onların sözlerinden dilediğini almış, dilediğini bırakmıştır. Fetvalarında Tabiînin reyini taklit etmeğe taraftar görünmemiştir. Demek ki Ebû Hanîfe Kitap ve Sünnette bulamadığı hususları Sahabe'den birinin ictihadına göre çözmek istemiştir. Bir meselede Sahabe'ye ait de ictihat bulamazsa ondan sonra kendi reyini kullanmıştır. Ebû Hanîfe, şu mülahazalarla Sahabe'nin sözlerini delil olarak kullanmıştır:

Sahabe, Hz. Muhammed'e müslümanların en yakın olanlarıdır. Hz. Muhammed bazı hadisleriyle Sahabe'yi öğmüş ve onları emniyette tutacağını bildirmiştir. Onlar Hz. Muhammed'e vahiy indiği sıralarda İslâm'ın canlı ruhunu iyice kavramış kimselerdir. Onlar Kur'an'ın uygulanmasına tanık oldular.

---

[249] Ebû Hanîfe, Ashab'ın, Tâbiî'in, Tabe-i Tâbîn'in rivâyet ettikleri mürsel hadîsler'e de itibar etmiştir. Malûm olduğu üzere mürsel hadîsler bir kimse tarafından duyduğu ravîler atlanarak doğrudan doğruya Hz. Muhammed'den nakledilen hadîslerdir. Bak: Enû Hanîfe, s. 268.

Onlar Hz. Muhammed'e en yakın oldukları için onun hüküm ve sözlerini de en iyi bilenlerdir.

Bu sebeple Ashab'ın yaptığı bir kıyası bir müctehit kendi kıyasına tercih etmelidir[250].

İcma'da Ebû Hanîfe'nin usulünde yer verdiği 4. delildir. İcma bir yüzyılın müslüman müctehitlerinin herhangi dinî bir meselede ittifak üzere olmalarıdır. Mekkî'nin Menâkıb-ı Ebû Hanîfe'sinde, Hanefî İmamının bir belde halkının ictihatta birleştiği hususu benimsediği kaydedilmiştir. Sehl b.Müzahim de Ebû Hanîfe'nin halkın salâh ve doğruluk üzerine birleştiği hususları kabul ettiğini bildirmiştir.

Her müctehid kendi memleketinin fukahasının ictihat ettiği reye uymuştur. Ebû Hanîfe, Irak ve özellikle Kûfe fukahasının üzerine icmaen birleştiği fikirleri aynen kabul ederdi. İmam Mâlik de Medine fukahasının icma'ını, tek habera tercih ederdi.

Hz. Muhammed'in bazı hadisleri de icma'ın önemini belirtmiştir O "benim Ümmetim sapıklıkta ittifak etmez" demiştir. Keza "mü'minlerin iyi ve hoş bulduğu şey, Allah'ın katında iyidir" diye buyurmuştur. Yine bir diğer hadisde cemaata sarılmasının öneminden bahsetmişlerdi[251].

Şu kadar var ki, icma'ı gerçekten muttaki, hayırlı ve haysiyetli kimseler yapmış olmalıdırlar. Fasıkların, heves sahiplerinin ve sapıkların icma'sı fıkıhta delil olamaz.

Hanefî mezhebinin önemli bir özelliği, kıyası da fıkıh usulünde delil saymasıdır. Ebû Hanîfe'nin Ehl-i Rey'in başında sayılması, kıyas ve istihsana verdiği önemdendir. Irak taraflarında hadis ilmi, Hicaz'daki kadar kuvvetli yayılmamıştı. Hadislerin azlığı fukuhayı bir çok meselelerde re'ye müracaata mecbur kıldı. Hem mevzu bir hadise dayanma korkusu, kıyasa baş vurmağı gerektirdi. Çünkü Hz. Muhammed'in söylemediği uydurulmuş bir söze dayanarak hüküm çıkarmak günahtır.

Kıyas da genel olarak iki kısımdır:

1- Celi (açık) kıyas. Bu mutlak surette kıyastır. Bu türlü kıyasın illetine birdenbire vukuf mümkün olmuştur.

2- Hafî (kapalı, gizli) kıyas.

Bu türlü kıyasın illetine müctehit birdenbire değil de inceleme ve derinleşme sayesinde vakıf olmuştur[252]. İstihsan bir nevî gizli kıyastır.

---

250 Bak: Muhammed Ebû Zehre, Ebû Hanîfe, s. 276.

251 Bak: Aynı eser, s. 278–290.

252 Bak: Sabri Şakir Ansay, anılan eser, s. 31.

Ebû Hanîfe istihsanı da çok kullanmıştır. İstihsan kıyasa zıt görünen bir meselede kıyası terkedip insanların kullanmasına en uygun olanı almaktır. Bunu bir nevî kıyas sayanlar da olmuştur. İstihsanı Kuran'a dayatmak isteyenler "en ahsenine (güzeline iyisine) tabi olurlar" mealindeki âyeti zikrederler. Sonra "Müslümanların hasen gördüğü, Allah indinde de hasendir" hadisini delil gösterirler.

Bununla beraber istihsanın tarifinde ihtilâf da edilmiştir. İstihsanı "kıyasın mucibinden, ondan daha kuvvetli bir kıyasa udûl etmektir" diye tarif edenler de olmuştur. Yahut "istihsan, birinciden udûlü iktiza eden daha kuvvetli bir vecihten dolayı bir meseleye benzerlerine verdiği hükmü vermekten müctehidin udûl etmesidir[253]" diye istihsanı anlatanlar vardır. Demek ki istihsana dayanmak, kıyasla istidlal yapmaktan daha kuvvetlidir. Bizim burada bahsettiğimiz istihsan, gizli vasıf taşıyan kıyası başka bir asla dayamaktır. Kıyas gibi istihsanın da nevileri vardır: sünnet istihsanı, icma istihsanı, zaruret istihsanı.

Sünnet istihsanı, kıyastan vazgeçmeyi gerektiren bir sünnete dayanmaktır. Meselâ oruçlu iken bir şey yiyenin orucu bozulur. Kıyas yoluyla, unutarak bir şey yiyenin de orucunun bozulması gerekirken bu konuda bir hadis bulunmuştur. Bu hadise göre unutarak bir şey yiyip içenin orucu bozulmaz. Ebû Hanîfe bu hadise dayanarak kıyastan vazgeçmiştir. Unutularak bir şey yiyenin orucunun bozulmıyacağını hadis istihsanı ile ictihat etmiştir.

İcma' istihsanı bir mesele için başka şekilde icma vaki olmuş bulunursa kıyastan vazgeçmek demektir. Meselâ istiheanın sıhhatine dair icma vaki olduğundan bu hususta kıyastan vazgeçilmiştir.

Zarûret istihsanı da bir zarûret sonucunda kıyastan vazgeçilmekle olur. Meselâ kuyulardaki suları temizlemek kıyas yoluyla imkânsız gibidir. Çünkü kuyudaki pis suyu yıkamak için oraya su dökülse, dökülen su da pislenir. Fıkıhta kuyulardaki pis suları temizlemek için buradan duruma göre belli sayıda su kovayla dışarı dökülür[254].

Ebû Hanîfe fıkıhta örf ve âdeti de delil olarak kabul eder. Ebû Hanîfe kitap, sünnet, kıyas ve istihsan gibi delillerle çözemediği meseleleri Müslümanların muamelelerine bakarak çözmek isterdi. Bu demektir ki Kur'an, Sünnet ve Sahabe sözlerinde mesnedi bulunmıyan, hakkında icma yapılmamış, kıyas ve istihsana da uygun düşmeyen meseleler örf ve âdetle çözülür.

---

[253] Bak: Muhammed Ebû Zehre, anılan eser, s. 307.

[254] Bak: Aynı eser, s. 309–310; Ord. Prof. Sabri Şakir Ansay, anılan eser, s. 31–23.

İşte usulü yukarda anlattığımız gibi olan Hanefî mezhebinin mensupları bugün diğer mezheplerden daha çoktur. Irak, Suriye, Anadolu, Hindistan, Çin, Türkistan, Balkanlar, Kafkasya, Pakistan ve Afganistan müslümanlarının büyük çoğunluğu Hanefî mezhebindendir. Mısır, Habeşistan, Trablus, Tunus ve Afrika'nın diğer bazı yerlerinde de az çok Hanefî mezhebini kabul edenlere rastlanır.

Buna mukabil Mâliki mezhebi, Kuzey Afrika'da ve kısmen Hicaz'da yaygındır.

Şâfi'î mezhebi ise Mısır'da halkın ekseriyeti tarafından kabul edilmiştir. Hindistan, Orta Asya, Doğu Anadolu ve Horasan'da da Şâfi'î mezhebi kısmen yaygındır. Mâlikî ve Şâfi'î mezheplerinin yayıldığı yerlerden ilerde yeri gelince daha geniş surette bahsedeceğiz.

Ebû Hanîfe'nin İ'tikadî Meselelere Dair Görüşleri:

Ebû Hanîfe'nin akaid meselelerine dair görüşlerini al-Fıkh al-Ekber adlı eserinden öğreniyoruz[255]. Bu eserden anldşıldığına göre Ebû Hanîfe, kelâmî meselelere de dalmış ve görüşler beyan etmiştir.

Ebû Hanife her şeyden önce tevhidin aslını tamamlamak için şu hususlara iman etmek gerektiğini bildirmiştir. Allah'a, meleklere, kitaplarına, öldükten sonra dirilmeye, hayıt ve şerrin Allah'tan olduğuna, Hesap, Mizan, Cennet ve Cehennem'e iman etmek ve bunların hak olduğunu kabul etmek gerekir. Allah tektir. Bu demektir ki onun ortağı yoktur. Doğurmamıştır. Doğmamıştır. Onun eşi ve benzeri de yoktur. Yarattığı şeylerden hiç bir şeye benzemez. Fi'lî ve zatî sıfatlariyle, isimleriyle daima var olmuştur ve olacaktır. Başlangıcı yoktur, sonu da yoktur.

Allah'ın zatî sıfatları şunlardır: hayat, kudret, ilim, kelâm (konuşma), sem (işitme), basar (görme) ve irade.

Allah'ın fi'lî sıfatları: yaratma, rızık verme, yapma, ibda (yeniden var etmek), san'at göstermek ve diğer fi'lî sıfatlar gibi. Allah, isim ve sıfatlariyle ezelî ve ebedîdir. İsim ve sıfatlarının hiçbirisi sonradan olma değildir. İlmiyle daima bilir. İlim onun ezelde sıfatıdır. Kudretiyle daima kâdirdir. Kudret onun ezelde sıfatıdır. Kelâmiyle konuşur. Kelâm onun ezelde sıfatıdır. Yaratmasiyle daima yaratır. Tahlik (yaratma) onun ezelde sıfatıdır. Fiiliyle daima iş yapar. Fiil onun ezelde sıfatıdır. Fâil Allah tealâdır. Fiil ise onun ezelde sıfatıdır. Yapılan ise mahlûktur yani yaratılmıştır. Allah'ın fiili ise yaratılmamıştır. Allah'ın sıfatları muhdes (sonradan olma) ve mahlûk (yaratılmış) değildir. Kim

[255] Bak: Fıkh-ı Ekber ve İzahı, Türkçeye Çeviren: Sâbit Ünal, Ankara 1957.

Allah'ın sıfatları mahlûk veya muhdes derse veya bu hususta tereddüt ederse kâfir olur.

Kur'an Allah'ın kelâmıdır. Mushaflarda yazılıdır. Hâfızada saklıdır. Dil ile okunur. Hz. Muhammed'e nâz olmuştur. Kur'an diye dilimizle söylememiz mahlûktur (yaratılmıştır). Onu okumamız mahlûktur. Onu yazmamız da mahlûktur. Fakat bizzat Kur'an kadim midir? Yaratılmış değildir. Kur'andaki bütün haberler Allah'ın kelâmıdır. Allah' ın kelâmı hakkında asla yaratılmış denemez. Allah'ın sıfatlarının hepsi kullarının ve mahlûkatının sıfatlarından başka türlüdür. Allah, bilir ve fakat bizim bildiğimiz gibi değil. Allah Kâdirdir. Fakat onun kudreti bizim kudretimize benzemez. Görür ve fakat onun görmesi bizim görmemize benzemez. Allah'ın konuşması da bizim konuşmamız gibi değildir. Allah'ın işitmesi insanların işitmesiyle mukayese edilemez. Biz bir takım organlar ve harflerle konuşuyoruz. Allah tealâ ise aletsiz ve harfsiz konuşur. Harfler mahlûktur. Allah'ın Kelâmı ise mahlûk değildır. Allah bir varlıktır. Fakat bu varlık eşyaya benzemez. Allah cisme benzetilemez. Onun arazı, cevheri, haddi, zıddı, eşi ve ortağı yoktur. Allah'ın eli, yüzü ve nefsi vardır. Fakat Allah'ın Kur'an'da bildirdiği bu hususlar keyfiyetsiz sıfatlardır. Allah'ın eli onun kudretidir veya nimetidir denemez. Zira böyle denirse Allah'ın sıfatı iptal edilmiş olur. Allah'ın gazâbı ve rızası da keyfiyetsiz yani nasıl oldukları bilinmiyen iki sıfatıdır.

Allah eşyayı bir şeyden yaratmadı. Her şeyi Allah yarattı. Allah eşyayı yaratmadan önce ezelde bilirdi. Eşyayı takdir eden Allah Teâlâdır. Dünyada ve Âhirette hiçbir şey Allah'ın meşiyyeti (arzusu), ilmi, hükmü ve kudreti haricinde var olamaz.

Kaza, kader ve meşiyyet Allah'ın keyfiyeti anlaşılmıyan sıfatlarıdır. Allah yokluğu yokluk halinde bilir. Yokluktan varlığa çıkardığı şeyi de bilir. Var olan bir şeyin ne zaman ve nasıl yok olacağını da bilir. Allah tealâ ayakta duranın duruş halini ve oturanın oturuş halini bilir. Allah'ın ilminde değişiklik noksanlık ve ziyadelik olmaz.

Allah insanları küfürden uzak ve iman cihetinden selim olarak yarattı. Sonra onlara buyruk ve yasaklarını bildirmiştir. Küfüre sapan kendi isteğiyle kâfir olmuştur. Allah tealâ'ye inananların iman etmesi, kendi istekleriyle Allah'ı tasdik ve ikrar etmeleriyledir. İnkârda israr edenlerden Allah yardım ve inayetini kesmiş, ikrar ve tasdik edenlere ise Allah'ın yardımı ve inayeti olmuştur. Allah insanlara imanı buyurdu, küfrü yasakladı. İnsanlar İslâm fıtratı üzerinde doğarlar. Sonradan küf-

re sapan, kendi dileğiyle fiilde bulunmuştur. Allah kullarından hiçbir kimseyi küfre veya imana zorlamamıştır. Küfre sapmak veya imanı tasdik etmek kulun işidir.

Peygamberlerin hepsi büyük veya küçük günâhlardan münezzehtir. Onlar küfür ve çirkin fiiller işlemezler. Onlar küçük kusur ve hatalar işlemiş olabilirler. Hz. Muhammed, Allah'ın sevgilisi, kulu, nebîsi ve resûlüdür. Allah'a ortak koşmamış ve putlara tapmamıştır. Büyük olsun, küçük olsun hiçbir günah işlememiştir.

Peygamberlerden sonra insanların en şereflisi şunlardır: Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer b.Hattâb, Hz. Osmân b.Affân ve Hz. Ali b. Ebî Tâlib.

Bunlar doğruluktan ayrılmıyan, takva sahibi ve ibâdetlerinde kusur etmiyen kimselerdir. Hepsi de sevgi ve saygı ile anılmağa lâyıktır.

Hz. Muhammed'in ashabını hayırla anmak gerekir.

Bir müslüman, büyük bir günâh işlerse dahi onu kâfir saymak doğru olmaz. Ondan müslüman adını kaldırmak icabetmez. Ona ciddî olarak mü'min adını vermek yerinde olur.

Bir müslüman, kâfir olmamakla beraber fâsık bir mü'min olabilir.

Bir mü'mine günâhları zarar vermez denemez[256].

Günâhkâr bir mü'min için Cehennem'e girmez demek de doğru değildir. Böyle bir mü'minin ebediyen Cehennem'de kalacağı da söylenemez. Mürcie'nin dediği gibi "iyiliklerimiz kabul, kötülüklerimiz affolunmuştur" diye de bir hüküm verilemez.

Bir kimse fesat ve ayıptan hali olarak güzel işler yaparsa, Allah'a şirk koşmaz, küfre sapmazsa, neticede mü'min olarak vefat ederse, Allah da ona lâyık olan sevabı verir.

Allah'a şirk koşmak ve imanı terketmek hariç, büyük veya küçük günâh işleyen, fakat tövbe etmeksizin mü'min olarak ölen kimsenin hali Allah'ın iradesine bağlıdır. Allah dilerse onu cezalandırır. Dilerse onu affeder. Allah mü'min olarak ölen kuluna ebedî azap vermez[257].

Amelin herhangi birinde riya olursa onun mükafatı yok olur.

Peygamberler için mucizeler sabittir. Velilerin gösterdikleri kerâmetler de haktır.

---

[256] Bilindiği üzere Mürcie fırkası mümine günâhlar zarar vermez der.

[257] Bilindiği gibi Havâric büyük günah işleyen kimseyi kâfir saymıştır. Mu'tezile ise tövbesiz ölen büyük günâh sahibini fâsık saymıştır. Mu'tezile fâsık'ın, Cehennem'in üst katında ebediyen azap göreceğine inanmıştır.

Allah tealâ Âhirette mü'minler tarafından görülecektir. Onların görüşleri Allah'la aralarında bir mesafe olmaksızın keyfiyeti anlaşılmaz bir surette gözleri ile görmek suretiyle olacaktır. Bilindiği üzere Mu' tezile, Ebû Hanîfe'nin bu görüşüne muhalefet ederek Allah'ın görülemiyeceği tezini savunmuştur.

Ebû Hanîfe'ye göre iman dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir. Gökte ve yerde bulunanların yani melek, insan ve cin gibi yaratıkların imanları, inanılacak hususlar cihetinden ne artar ne de eksilir. Fakat iman, yakîn ve tasdik bakımından azalır ve çoğalır.

Mü'minler inanılacak hususlara iman ve tevhit bakımından birbirlerine eşittirler.

Amel itibariyle ise birbirlerinden farklı olabilirler.

İslâm Allah'ın emirlerini kabul etmek ve onlara boyun eğmektir. Lûgat bakımından iman ile islâm arasında fark vardır. Fakat îman ile İslâm bir şeyin içi ve dışı gibidirler. İslâmsız iman, imansız İslâm olamaz[258].

Hiçbir insanın Allah'ın şânına yakışan ibâdeti hakkı ile yapmağa gücü yetmez. Ancak her insan, Kitap ve Sünnet'te bildirildiği kadar Allah'a ibâdet edebilir.

Allah kulun iyi işleklerinin tam sevabını verir. Dilerse bu sevapları kat kat artırır. Bazan adâleti icabı kötü işlekler işliyenin cezasını verir. Dilerse kötü işleklerin günâhlarını affeder.

Peygamberlerin şefaati haktır, doğrudur. Hz. Muhammed'in günâhkâr mü'minlere ve mü'minlerden cezaya müstehak olan kebâir sahiplerine şefaat etmesi haktır ve şüphesizdir.

İşleklerin kıyamet gününde tartılacağı doğrudur. Kıyamet gününde iyilik ve kötülükler muvacehesinde hesaplaşma ve kısas haktır.

Cennet ve Cehennem halen yaratılmıştır. Onlar sonsuz olarak devam edeceklerdir. Allah'ın cezası ve sevabı da sonsuz olarak devam edecektir.

Allah dilediği kimseye kendi fazlından hidâyet ve kurtuluş yolu verir. Dilediği âsi kimseye de kendi adâleti icabı sapıklık verir. Allah'ın sapıklık vermesi demek "hızlan" da bırakması demektir. Hızlan ise Allah'ın kulundan razı olacağı şeyleri kesmesidir. Yani kendi tevfikini kulundan esirgemesidir. Allah'ın bunu yapması adâletinin gerektirdiği

[258] Bak: Fıkh-ı Ekber Ve İzahı, çeviren ve açıklıyan: Sabit Ünal, s. 76–77.

bir sebeple olur. Allah'ın günâh işliyenleri cezalandırması ve onları yaptıkları isyan içinde bırakması da kendi adâletinin sonucudur.

Şeytan "mümin bir kimseden baskı yaparak imanı zorla alır" denemez. Fakat "bir kimse imanı bırakırsa, Şeytan da onu alır" denebilir.

Münker ve Nekir'in mezarda soru sormaları doğrudur. Ruhlar mezarlarda cesetlerine iade edilirler. Bu haktır. Kabir azabı bütün kâfirler ve bazı isyankâr mü'minler için vaki olur.

Âlimlerin Allah'ın sıfatlarını farsça söylemeleri câizdir. Yalnız "yed" el kelimesi Allah'ın sıfatı olarak farsça söylenemez.

Allah'a ait yakınlık ve uzaklık mesefe itibariyle değildir[259]. Allah' ın emirlerini tutanlar ona yakın olurlar; ona isyan edenler ondan uzak olurlar. Fakat bu yakınlık keyfiyetsiz bir surette olur.

Hz. Muhammed'in ana ve babası hak dîn olan İslâm ile müşerref olmadan önce ölmüşlerdir[260].

Kasım, Tâhir ve İbrahim, Allah'ın elçisi Hz. Muhammed'in oğullarıdır. Onun dört kızı ise şunlardır: Fâtıma, Rukiyye, Zeynep ve Ümmü Gülsüm[261].

Ebû Hanîfe, tevhit ve akâid meselelerine dair müşkili olanların veya tereddüde düşenlerin bir bilgine müşkilini danışması gerektiğini beyan ediyor. Bunu yapmıyanın Allah katında sorumlu olacağını da açıklıyor[262]

Mi'raç haberinin doğruluğunu kabul etmek gerekir. Bunu reddeden sapık sayılır.

Kıyamet kopmadan önce, Deccal'ın, Yecûc ve Me'cûc'un zuhur etmesi, Güneşin batıdan doğması, Hz. İsa'nın Sema'dan yer yüzüne inmesi ve ciddî eserlerde bildirilen diğer kıyamet alâmetleri haktır[263].

Böylece Ebû Hanîfe'nin akaide dair başlıca görüşlerini açıklamış bulunuyoruz. Şimdi de Hanefî mezhebinin kuruluşunda önemli rol oynıyan diğer şahsiyetlerden, başka bir deyimle Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden bahsedeceğiz.

---

[259] Bilindiği üzere Kerrâmiyye fırkalarından bazıları Allah'a mesâfe ve ağırlık isnat ederler. Müşebbihe de Allah için aynı isnatlarda bulunur.

[260] Bu, onların küfür üzerinde öldüğü anlamına gelmez. Onların iman ile öldüklerine inanılır.

[261] Bunlardan Hz. Fâtıma, Hz. Alî b. Ebî Tâlib ile evlenmiştir. Bu izdivaçtan Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin meydana gelmiştir.

[262] Bak: Ebû'l-Munteha, Şerh al-Fıkıh al-Ekber, s. 30, Es'ad Efendi Matbaası, 1307.

[263] Bak: Aynı eser, s. 31.

Ebû Hanîfe'nin Öğrencileri:

Ebû Hanîfe'nin öğrencisi pek çoktur. Bunlar arasında tanınmış şu kimselerin isimlerini sayanlar vardır: Ebû Yûsuf Ya'kûb b.İbrahim al-Ansârî (Ölm. H.182 / M.798), Zufer b.al-Huzel al-Anbarî (Ölm. H.158 M. 774), Dâvûd at-Tâî (Ölm. H. 165 / M.781), Es'ad b.Amr (Ölm. H.190 / M.805), Âfiyet b.Yezîd al-Avdî (Ölm. H.204 / M.819), Kâsım b.Ma'an (Ölm. H.175 / M.791), Alî b. Mûshir, Mindal b. Alî (Ölm. H.171 / M.787), Muhammed b.Hasan as-Şeybânî (Ölm. H.189 / M.804) ve diğer birçok fâkîhler[264]. Bu öğrenciler arasında Hanefî mezhebinin kurulup yayılmasında önemli rolleri olan şu 4 şahsiyet üzerinde durmak istiyoruz. İmâm Ebû Yûsuf (Ölm. H.182 / M.789), Muhammed b.Hasan aş-Şeybânî (Ölm. H.189 / M.804), Zufer b.Huzeyl (Ölm. H.H.158 / M.774) ve Hasan b.Ziyad Lu'luî (Ölm. H.204 / M.918).

Ebû Yûsuf:

Aslen araptır. Tam adı Ya'kûb b.İbrahim b.Habîb al-Kûfî fal-Ansârî'dir. Hicrî 113 / M.731 yılında doğdu. Ebû Yûsuf gençliğinde çok fakirdi. Çalışarak geçimini kazanmak zorundaydı. Bir yandan ekmek parası kazanır, diğer yandan ilim tahsil ederdi. İlkin Muhammed b.Abd ar-Rahman b. Ebî Leylâ (Ölm. H.148 / M.765)'nın derslerine devam etti. Daha sonra Ebû Hanîfe'nin öğrencisi oldu. Daha sonra da İmâm Mâlik (Ölm. H.179 / M.795)'in bulunduğu Medine şehrine gitti. Orada İmâm Mâlik'le ilmî sohbet ve münazara yaptı. Ondan ilmî bakımdan istifade etti[265]. Kendisi daha çok rey taraftarıydı. Hadîs ilmi de tahsil etmişti. Fakat sultan ve devlet adamlarına yakınlığı sebebiyle hadiscilerin ondan rivayetler yapmaktan çekindiği söylenir.

Ebû Yûsuf, Halife al-Mehdî (hilâfet'inin son bulması H.169 / M. 785), al-Hadî (Ölm. H.170 /M.786) ve Harûn ar-Reşîd (Ölm. H.194 / M.809) zamanında kadılık yaptı. Kadılık yaptığı için Hanefî fıkhının uygulanmasında önemli rolü oldu. Birçok fıkhî meselelerde hocası Ebû Hanîfe'ye iştirak etti. Hocasının çözüm şeklini beğenmediği meselelerde ona itiraz etti. Taraftarı olduğu kıyas ve istihsanı amelî hayata uyguladı. Böylece de fıkıhta rey okulunun görüşlerinin yayılmasını sağladı. Esasen Hanefî fıkhı, Ebû Hanîfe ve öğrencileri Ebû Yûsuf ve Muhammed b.Hasan'ın çalışmalarıyla meydana geldi. Onların yolunda yürüyenlerin de bu fıkha hizmeti çok oldu.

[264] Bak: İslâm Ansiklopedisi, Ebû Hanîfe maddesi, cüz: 29, s. 21–22.
[265] Bak: Dr. Es'ad Kılıçer, anılan eser, s. 84.

Ebû Yûsuf, çok hadîs bildiği için reylerine delil olarak hadisler de bulurdu. Hanefî mezhebine mensup olanlar içinde en çok hadis bilen zattı[266].

Örf ve âdete çok yer vermiştir. Bunda delili "aff'ı al, örfle emret, cahillerden yüz çevir" mealindeki âyet idi. İmam Ebû Yûsuf'a göre nas ile örf birbirine aykırı oldu mu, nas örften doğduğu veya örfe dayandığı takdirde örfe itibar edilir. Çünkü Kur'an'da örfle emredilmesi de bildirilmiştir. Ebû Yûsuf fıkıh usulünü koyan zat olarak da tanınır. Birçok eserler de yazmıştır[267].

İbn an-Nedîm'in Ebû Yûsuf'a isnat ettiği başlıca eserler şunlardır: Kitâb as-Salât, Kitâb az-Zekât, Kitâb as-Siyâm, Kitab al-Ferâiz, Kitâb al-Buyû, Kitâb al-Hudûd, Kitâb al-Vekâle, Kitâb al-Vasâye, Kitâb as-Sayd Ve'z Zebâih, Kitâb al-Gasb Va'l-İstibra, Kitâb İhtilâf al-Emsâr, ar-Redd alâ Mâlik b.Enes, Kitâb al-Harac[268], Kitâb al-Cevâmi[269]. Bu sonuncu eser 40 kitap ihtiva eder[270]. İbn Nedîm'in ismini verdiği bu kitaplardan başka Ebû Yûsuf'a ait 3 eser varaır. Bunlar da Kitâb al- Âsâr, İhtilâf Ebî Hanîfe Ve İbn Ebî Leylâ ve ar-Redd alâ Siyer al-Evzâî'dir.

Bu gün ilim adamlarının elinde bulunan Kitâb al-Harac oldukça önemli bir eserdir Ebû Yûsuf bu eserinde devletin gelir kaynaklarını anlatmıştır. Verdiği delilller Kur'an, Sünnet ve Sahâbe fetvalarında da yanmaktadır. Eserin arazî vergisi ve idare bakımından değeri büyüktür.

Kitâb al-Âsâr da Hanefî fıkhı bakımından üzerinde durmağa değer bir eserdir. Bu kitap Ebû Hanîfe'nin ve Ebû Yûsuf'un fikirlerini içine almaktadır. Bu eserdeki fikirleri Ebû Yûsuf'un oğlu Yûsuf babasından, babası da Ebû Hanîfe'den, o da bir Tabiînden rivâyet etmiştir. Eserdeki fikirlerin kaynağı Sahabe ve Hz. Muhammed'e kadar götürülür. Eserde Ebû Hanîfe'nin fetvaları yanında ayrıca Kûfe'li bilginlerin fetvaları da yer almıştır. Muhammed Ebû Zehrâ'nın bildirdiği gibi[271] bu kitap üç yönden ilmî değer taşımaktadır:

1– Ebû Hanîfe'nin Müsned'i sayılır. Onun naklettiği ve fıkhında dayandığı hadisler bu eserdedir.

---

[266] Bak: Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, c. II, s. 198–199; Muhammed Ebû Zehre, anılan eser, s. 187–188.

[267] Bak: Ord. Prof. Sabri Şakir Ansay, Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku, s. 33; Ebû Yûsuf için ayrıca bakınız: al-İmâm al-Hâfız Ebû Ömer Yûsuf, al-İntikâ Fî Fedâil as-Selaset al-Eimme al-Fukâhâ, s. 172–173, Mısır 1350.

[268] Bu eseri Harûn Reşid'in emriyle yazmıştır.

[269] Bu eseri de Yahya b.Halid için yazmıştır.

[270] Bak: İbn an-Nedîm, al-Fihrist, s. 300.

[271] Bak: Muhammed Ebû Zehre, Ebû Hanîfe, s. 191.

2- Bu eserde Ebû Hanîfe'nin mürsel hadislere niçin itimad ettiği beyan edilmiştir.

3- Eserde Irak ve özellikle Kûfe'li fakîhlerin önemli fetvaları da yer almıştır. Bu haliyle bu kitap bir fıkıh mecmuası hali arzetmektedir.

İhtilâf-ı Ebî Hanîfe Ve İbn-i Ebî Leylâ: Bu eserin İmam Muhammed veya Ebû Yûsuf tarafından yazıldığında ihtilâf edilmiştir[272]. Bu kitabı İmâm Muhammed'in rivayet ettiği de söylenir. Her ne olursa olsun eser, İbn Ebî Leylâ ile İmâm Ebû Hanîfe'nin ihtilâf ettiği fıkhî meseleleri içine almaktadır. Bilindiği üzere Ebû Yûsuf her iki zata da öğrencilik yapmıştı. Bununla beraber Ebû Hanîfe'yi diğer hocasına tercih etmiştir.

Kitâb ar-Redd alâ Siyer al-Evzâî: bu eserde tanınmış müctehid İmâm Evzâî'nin, Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettiği bazı meselelere cevap verilmektedir. Ebû Yûsuf'un kaleme aldığı eser özellikle harp, mütareke, anlaşma, aman verme ve ganimet meselelerini içine almaktadır. Meselâ Evzâî köle'nin verdiği emanı kabul ediyor. Ebû Hanife ise savaşa iştirak etmiyen bir kölenin vereceği emanı makbul saymıyor. Bu eserde Ebû Hanîfe'nin kıyas yaparken ne kadar kuvvetli ve mantıkî delillere dayandığı da anlaşılmaktadır.

Muhammed b.Hasan Şeybâni

Muhammed Şeybânî, hanefî mezhebinin üçüncü İmâmı sayılır. Vasıt'da H.132 / M.749 yılında doğdu. Yetişmesi Kûfe şehrinde oldu. Kûfe'de Ebû Hanîfe'nin derslerine devam etti. Ebû Hanîfe H.150 / M.767 tarihinde ölünce, Muhammed, İmâm Yûsuf'tan ders almağa başladı. Daha sonra Medine'ye giderek Mâlik'ten hadis dinledi. Hadis dinlediği kimseler arasında Evzâî, Mis'ar b.Kidâm ve Servî de vardır. Böylece bir yandan Kûfe'deki Ehl-i Re'yin, diğer yandan Medine'deki Ehl-i Hadisin tesirinde kaldı. İmam Şâfiî'nin babası ölünce, anasiyle evlendi. Hem de Şâfiî'ye hocalık yaptı.

Muhammed Şeybânî, sarf, nahv, şiir, edebiyat, hadis ve fıkıh tahsil etti. Hali vakti iyi olduğundan ilim yolunda masraf yapmaktan kaçınmadı. Kendisi yakışıklı, iyi giyinen, şahsiyeti kuvvetli, son derece dürüst zattı. Harûn Reşîd'in ısrarı ile Rakka kadılığını kabul etti. Devlet adamlarına yardakçılık yapanların aleyhinde idi. Doğru bildiği yoldan ayrılmazdı. Bu yüzden devrin halifesi Reşîd ile pek geçinmedi. Nihayet

[272] Ebû-Vefa al-Afgânî, bu eseri Ebû Yûsuf'a isnat ederek 1957 yılında Mısır'da neşretmiştir.

kadılıktan azledildi. Daha sonra Harûn Reşîd, Horasan tarafında sefere çıkarken Muhammed Şeybânî'yi de yanında götürdü. Yolda Rey şehrinde Muhammed Şeybânî H.189 / M.805 de vefat etti.

Muhammed Şeybânî'nin fıkıh malzemesini toplayıp düzenlemek bakımından fıkıh tarihinde önemi büyüktür. İmâm Mâlik'ten 3 sene kadar ders aldığı için kendi ictihadında hadise de çok önem verdi. Eserlerinde Ebû Hanîfe ve İmâm Ebû Yûsuf'un görüşlerini, onlara uymadığı noktalarda da kendi ictihadını yazdı. Onun başlıca eserleri şunlardır:

al-Mebsût, az-Ziyâdât, al-Cami' as-Sagîr, as-Siyer as-Sagîr, al-Cami' al-Kebîr, as-Siyer al-Kebîr. Bu altı esere Kutub Zâhir ar-Rivâyede denir. Çünki bu eserler İmam Muhammed'den sağlam rivayetlerle rivayet edilmiştir. al-Hakîm as-Şehîd al-Mervezî (Ölm. H.334 / M.944) bu altı eseri al-Kâfî adiyle bir araya kısaltarak toplamıştır. Serahsî bu eserleri Mebsût adlı eserinde şerhetmiştir. İmam Muhammed'e isnat edilen ve fakat mevsukiyeti üzerinde münakaşa edilen diğer bazı eserler de vardır. Keysâniyât, Harûniyât, Curcâniyât, Rukkiyât, Ziyâdet az-Ziyâdât. Bu eserlere de Gayr-ı Zâhir-i Rivâye edenir. Çünkü bu eserlerin sağlam rivayetlerle İmâm Muhammed'den rivayet edildiği belli değildir[273].

Zufer b. Huzeyl

Zufer H.110 / M.728 yılında doğdu. Ebû Hanîfe'nin öğrencisi oldu. Ne yazık ki hocasının ölümünden 8 sene sonra H.158 / M.774 yılında o da vefat etti. Ebû Hanîfe'nin öğrencileri arasında İmâm Ebû Yûsuf hadîs rivayetiyle, İmam Muhammed furu'a ait meselelere vukufu ile, İmâm Zufer de kıyastaki mahareti ile tanınır. Kendisinin Basra kadılığı yaptığı da anlaşılmaktadır. Basra'da Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin yayılmasında önemli hizmeti olmuştur[274].

Hasan b.Ziyâd Lu'lu'i

Ebû Hanîfe'den ders almıştı. Rey taraftarı olan âlim ve dürüst bir kimse idi. Yahya b.Âdem "Hasan b.Ziyâd'tan daha fakîh bir kimse görmedim" demiştir. Hadis rivayetleriyle de tanınmıştır. Fakat çok kuvvetli sayılmamıştır H.194 / M.809 yılında Kûfe kadılığına getirildi.

[273] İmâm Muhammed ve eserleri için bakınız: İbn an-Nedîm, al-Fihrist, s. 301–302; Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, c. II, s. 203–205; Dr. Es'ad Kılıçer, anılan eser, s. 85–88; Ord. Prof. Sabri Şakir Ansay, anılan eser, s. 33; Muhammed Ebû Zehre, anılan eser, s. 195–204; al-İntikâ, s. 174 –175.

[274] Bak: Ebû Hanîfe, s. 205; al-Fihrist, s. 299; al-İntikâ, s. 173.

Fakat çok geçmeden kadılıktan ayrıldı. H.204 / M.819 yılında vefat etti. İbn Nebî, Tahâvî'den naklen onun şu eserlerini zikretmektedir: Kitâb al-Mucerred, Kitâb Edeb al-Kâdi, Kitab al-Hisâl, Maânî al-İmâa, Kitâb an-Nafakât, Kitâb al-Harâc, Kitâb al-Ferâiz ve Kitâb al-Vasaya[275].

Hanefî mezhebinin yayılmasında ve meydana gelmesinde Ebû Hanîfe'nin yukarda bahsettiğimiz öğrencilerinin önemli rolleri olmuştur. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin yetiştirdiği öğrenciler de fakîh yetiştirmişlerdir. Bu fakîhler arasında İsa b.Abân (Ölm. H.220 / M.836), Muhammed b.Semâa (Ölm. H.233 / M.847), Hilâl b.Yahya ar-Rey (Ölm. H.245 / M.859) ve Ahmed Hassâf b.Ömer. H.261 / M.874) vardır.

2– İmâm Mâlik ve Mâliki Mezhebi

İmâm Mâlik'in nesebi Benî Teym'in Humeyr koluna dayanır. Tam adı Ebû Abdullah Mâlik b.Enes b.Ebî Âmir b.Amr b.al-Hâris b.Gaymân b.Huseyl b.Amr b.al-Hâris al-Asbahî'dir. H.93 / 712 Yılında doğmuştur. Maamafih hicrî 90–97 yılları arasında doğduğuna dair de çeşitli rivayetler vardır. Hz. Muhammed, Ebû Hanîfe, Şâfiî ve İmâm Mâlik'in geleceğini bir hadisiyle bildirmiştir. Tirmizî böyle bir hadis nakletmiştir. Mâlik'in amcası hadis ilmiyle meşgul olmuştu. Mâlik'in, Rabiat ar-Rey lâkabiyle tanınmış olan Rabia b.Ferruh (Ölm. H.132 veya 143 / M.749 veya 740)'dan fıkıh öğrendiğini söylemektedir. Kıraat ilmini Nâfi b.Nuaym'dan öğrendiği anlaşılmaktadır. Onun hocası olarak pek çok isim verilmiştir. İbn Şihab az-Zuhrî (Ölm. H.124 / M.741), Abdullah b.Ömer'in mevlası Nafi, (Ölm. H.117 / M.121), Abdullah b.Ömer'in mevlası Nafi' (Ölm. H.117 / M.735), abu'z-Zinâd Hişam b. Urve (Ölm. H.131 / M.748), Yahya b.Saîd (Ölm. H.143 / M.760) ve Abd Allah b.Dinâr onun hocaları arasında zikredilmiştir. Onun hocaları olarak zikredilen bu zatlar, Ubeydullah b.Abdullah b.Utbe b.Mes'ûd (Ölm. H.94 veya 99 / M.712 veya 717), Urvet b.az-Zubeyr (Ölm. H.94 / M.712), al-Kâsım b.Muhammed b.Ebî Bekr (Ölm. H.106 / M.724), Harice b.Zeyd b.Sâbit (Ölm. H.100 / M.718) ve Sâlim b.Abdullah b. Ömer b.al-Hattâb (Ölm. H.106 / M.724) gibi dîn bilginlerinden ders görmüşlerdir. Bu sonuncu zatlar aynı zamanda Medine'nin fakîhleri idiler. Bu fakîhlerin ilimde kaynakları da Sahabe'den şu şahsiyetlerdir. Ömer b. al-Hattâb, Osmân b.Affân, Abdullah b.Omer, Aişe Bint Ebî Bekr, İbn Abbâs ve Zeyd b.Sâbit. Böylece Mâlik b.Enes'in mensup olduğu Medine okulunun ilmî silsilesini belirtmiş bulunuyoruz. İmâm Mâlik'in hac için Mekkeye gidişi hariç aşağı yukarı Medine ve civarını terketmediği söylenebilir[276].

---

[275] Bak: al-Fihrist, s. 302.

[276] Bak: J. Schacht, İslâm Ansiklopedisi, Mâlik maddesi, cüz: 72, s. 252–253, İstanbul 1956; Ahmet amîn, Duha'l-İslâm, c. II, s. 208.

Onun bir ara Halife Ebû Ca'fer Mansûr zamanında döğüldüğü de bilinmektedir. Mâlik'in döğülmesinin başlıca sebebi, Emevîlerin saltanatının sona erdiği sıralarda Hz. Ali neslinden Muhammed b.Abdullahdır. Esasen Medîne halkı bu zatlara biat etmişti. Fakat Abbasîler hilâfeti ele geçirince Medine halkı da ister istemez eski biatten vaz geçerek olanlara biat etmişlerdi. H.145 / M.762 yılında Muhammed b.Abdullah[277] isyan edince, Mâlik, Abbasîlerden Ebû Ca'fer Mansûr'a zorla biat edildiğini, bu biat'ın helâl olmıyacağını ima etti. Fakat Muhammed'in isyanı başarısızlıkla sona erdi. Bunun üzerine isyan hareketi sırasında tereddüde düşen Medineliler yeniden Ebû Ca'fer Mansûr'a biat ettiler. Mansûr isyan sıralarında Mâlik'in aldığı tavrı unutmadı. Başarıya ulaşınca Medine valisi amcası Ca'fer b.Süleymân'a haber yollıyarak İmâm Mâlik'e işkence yaptırdı. Mâlik'in yediği dayaklar yüzünden bir omuzu bile çıktı. Bilindiği üzere Halife Mansûr zamanında İmâm Ebû Hanîfe de kadılığı kabul etmiyorsun denilerek döğülmüş ve hapsedilmişti[278].

İmâm Mâlik H.179 / M.795 yılında Medine'de vefat etti.

İmam Mâlik'in fıkıh usulünde görüşleri:

İmam Mâlik tanınmış bir fakîhtır. Aynı zamanda iyi bir muhaddistir. Fetvalarında başta kitap ve sünnete önem verirdi.

Üçüncü olarak sahabe fetvaları ve sözleri Mâlik için itimada değer delillerdi. Medine'nin en tanınmış fakîhlerinin fikirlerini öğrenmişti. Onlar vasıtasiyle Ömer b. al-Hattâb'ın fetvalarından da haberdar olmuştu. Hz. Peygamber'in hadislerini iyi bildiği gibi, Sahabenin fetva ve hükümlerini de iyi biliyordu. Bu sebeple uygulamada da güçlük çekmiyordu. Esasen Mâlik, Sahabe fetvalarına dayanma hususunda Kur'ân'da da deliller buluyordu. Kur'ân'da Muhacir ve Ensardan "evvel ve sabık olanlar" diye bahsedilmişti. Bu, Sahabe'ye verilen değerin açık ifadesidir. Yine Allah Tealâ şöyle buyurmuştu: "Kullarımdan kavli (sözü) dinleyip ondan en güzeline uyanları müjdele". Ayrıca unutmamak gerekir ki Medine hicret yeridir. İlk müslümanlar vahyin nasıl indiğine muttali olmuşlar, Peygamberimizden İslâmiyeti bizzat öğrenmişlerdir. Bu sebeple Sahabeyi izlemekte isabet vardır. Bilindiği üzere âdil halife Ömer b.Abd al-Aziz, sünneti yaymak için Sahabe'nin fetva ve hükümlerinin toplanmasını emretti. Demek oluyor ki Sahabe'nin

---

277 Muhammed b. Abdullah "Nefs-i Zekiyye" lâkabiyle tanınmıştır.

278 Bak: Ebû'l-Felâh Abd al-Hayy, Şezerât az-Zeheb fî Ahbâr Men Zeheb, c. I, s. 290–291, Mektebet al-Kuds baskısı; Sabri Şakir Ansay, anılan eser, s. 33–34; aş-Şa'rânî, at-Tabakât al-Kubrâ, c. I, s. 45.

fetva ve hükümleri sünnetin uygulanmasından ibarettir. Mâlik de böyle inandığı için Sahabe'nin söz ve kararlarına fıkıhta önem vermiştir.

Mâlik ictihadında icma'a da çok geniş yer vermiştir. Onun miras meselelerine dair al-Muvatta adlı meşhur eserinde vardığı hükümler bunu açıkça göstermektedir[279].

Mâlik, Medine halkının bir hükümde birleşmesini de bir fıkhî delil saymıştır. Bir mesele hakkında Kitap ve Sünnet'te bir delil bulunmadığı takdirde Medine ehlinin amelini nazara alıyordu. Bunda da şöyle düşünüyordu: Peygamber Medinede ömrünün büyük bir kısmını geçirmişti. Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Hz. Ali, Medine'de ikâmet edip amelde bulunmuşlardı. Medineliler de onların izinden yürümüştü. O halde Medinelilerin ameli fetvada bir delil olabilir.

Kıyas: İmâm Mâlik, hadis ehlinden olmakla beraber, kıyasa da müracaat etmiştir. Yani o reye de önem vermiştir. Üzerinde nas bulunmayan meselelerde yerine göre aklı ile hareket ederek kıyas yapmasını bilmiştir.

Şatibî'nin ve diğer bazı bilginlerin bildirdikleri üzere Mâlik b.Enes, bazan istihsanı da kullanmıştır[280].

Belirtmek yerinde olur ki Mâlik, ıstıslah'ı da şer'î bir kaynak olarak kabul etmiştir. Istıslah maslahat gerekçesiyle hareket etmek ve amme menfaatı bakımından karar vermektir[281].

Ayrıca İmâm Mâlik "sedd-i zerai"i de fıkıhta bir delil saymıştır. Zerai, zeria'nın çoğuludur. Zeria vesile demektir. Meselâ haramın vesilesi haramdır. Vâcibin vesilesi vâciptir. Fuhuş haramdır. Helâl olmayan bir kadının avret yerine bakmak da haramdır. Çünkü bu, insanı fuhşa götürebilir. Cum'a namazı farzdır. Ona ifa etmek için hazırlanmak da farzdır.

Mâlik, örfü de fıkıh usulünde bir delil saymıştır. Ancak bu, hiç nas bulunmıyan meselelerde câizdir. Hattâ Mâlikîler örfe muhalif düştüğü takdirde kıyası terketmişlerdir.

Mâlik'in İtikâdî Görüşleri:

Mâlik işlerin en hayırlısı olarak Sünneti, en fenası olarak da uydurulan sapıklıkları (bid'at) gösterirdi. Mâlik akâidcilerin sırf akla dayanan ve Selef tarafından açıklanmamış yorumlarını doğru bulmuyordu. Ebû

---

279 Bak: Muhammed Ebû Zehre, Mâlik, s. 322. İkinci baskı, Mısır.

280 Bak: Aynı eser, s. 352.

281 Bak: Aynı eser, s. 367; Ord. Prof. Sabri Şakir Ansay, anılan eser, s. 34.

Tâlib al-Mekkî "Mâlik, mütekellimlerin mezhebine en uzak olan, Selef'in sünnetine ise en çok uyan kimsedir" demiştir. Cedel'den hoşlamaz, kelâm meselelerine dair de pek fikir yürütmek istemezdi. Bu konularda soru sorulursa kısa ve nassa uygun cevap vermekle yetinirdi. Bir gün Süfyan b.Uyeyne ona şu soruyu sordu: "ar-Rahmân ala'l-Arş isteva" âyetinin anlamı nedir'[282], İsteva ne demektir? Mâlik bu soruya biraz sükût ettikten sonra, şöyle cevap verdi: "İstiva bilinmektedir. Onun keyfiyeti düşünülmemiştir. Ondan sual sormak sapıklıktır. Ona iman vâciptir[283]."

Mâlik hiçbir zaman itikadî meselelerde Kur'ân ve hadislerin lâfzındaki mânayı tecâvüz etmek istemezdi. Onun başlıca kelâm meselelerine dair görüşleri Selefinkine uygundur.

İman Meselesi :

Mâlik'e göre iman sadece itikad ve sözden ibaret değildir. İmana amel de dahildir. İnsanın yaptığı fiil ve ibâdetleri de imanın şumulüne girer. Demek Mâlik'e göre iman yalnız sözle değil, amelin de ifasiyle yerine gelir. İman artar; fakat imanın eksilip eksilmediği konusunda Mâlik sükûtu tercih etmiştir.

Kader ve İnsanların Fiilleri Meselesi :

Bu konuda üç cereyan vardır: Bunların birincisini Gaylân ad-Dımeşkî ve mutezilî olanlar tarafından yürütülüyordu. Bunlar insanın irade ve fiillerinde hür olduğunu söylüyorlardı. İkinci cereyanı, Cehm b.Safvân'ın fikri etrafında birleşen Cebriyeciler temsil ediyordu. Bunlar da insanın irade hürriyetinin olmadığnnı ileri sürüyorlardı. Bir üçüncü grup da orta yolu tutuyordu. Mâlik b.Enes insanın kendi fiilini yarattığını söyliyenlere cephe aldı. Hattâ onlarla evlenilmesini, onların arkasında namaz kılınmasını câiz görmediği söylenir. Fakat onları kâfir de saymamıştır. Bununla beraber Mâlik'in Cebriyeyi doğruladığı da söylenemez. O kader konusuna dalmayı tehlikeli bulurdu.

Kebire (büyük günâh) Meselesi :

Kebîre işleyeni Havâric kâfir sayıyordu. Havaric'ten İbâziyye fırkası ise büyük günâh işleyeni, nimeti inkâr edici olarak tavsif etmiştir. İmânı inkâr edici olarak değil. Mu'tezile ise kebire sahibini fâsık ve cehennemlik olarak kabul etmiştir. Hasan al-Basrî (Ölm. H.110 / M.728)

---

282 Bak: Kerrâmîye fırkası mezkûr âyete dayanarak Allah'a yer isnad eder. Allah'ın gök üzerinde oturduğunu ileri sürer.

283 Bak: Muhammed Ebû Zehre, Mâlik, s. 181.

ise münafık ve fakat müslim saymıştır. Mürcie ise kebîre işliyeni tam müslüman addetmiştir. Mâlik ve Ebû Hanîfe gibi zatlar ise kebîre işliyeni mü'min-fâsık saymışlardır. Allah Tealâ isterse affeder. İsterse cezalandırır.

Kur'ân'ın Yaratılması Meselesi:

Kur'ân'ın kadîm veya yaratılmış olduğu meselesinde de müslümanlar ihtilâf etmiştir. al-Ca'd b.Dirhem ve al-Cehm b.Safvân, Kur'ân'ın yaratıldığını söylediler. Mu'tezile de bu fikri benimsedi. Fakat Selef'in izinden giden müslümanlar, onların fikir yürütmedikleri meseleler üzerinde durmak istemediler. Hattâ Selef'in açıklamak istemediği meseleler hakkında yorumlar yapanı sapıklıkla itham ettiler. İşte Mâlik b. Enes de Selef'in yolunu izliyen mümtaz bir zattır. Ona göre "Kur'ân Allah'ın kelâmıdır. Kur'ân mahlûk diyen tevbe edinceye kadar hepsedilmelidir". Böylece Mâlik, mutezilî fikirleri beğenmediğini göstermiştir.

Allah'ın Görülmesi Meselesi:

Mutezile, Allah'ın asla görülemiyeceğini ileri sürüyordu. Mu'tezile'nin düşüncesine göre bir yer işgal eden varlık, ancak görülebilir. Yer işgal eden her şey ise cisimdir. Allah görülür denirse cisme benzetilmiş olur. Halbuki Yüce Allah cismiyetten münezzehtir. O halde Allah görülemez. Nitekim Kur'ân'da Allah'ın Hz. Musa'ya (len terânî) "beni göremezsin" diye buyurduğu bildirilmiştir. Mutezile "buradaki ifade görme fiilinin ebediyyen imkânsızlığını göstermektedir" diyordu.

Mâlik, Mu'tezile'nin Kur'an'daki âyeti böylece te'vil edip Allah'ın görülemiyeceğini söylemelerini hoş karşılamadı. Hz. Mûsa'ya hitabın bu dünya için olduğunu teyit etti. Fazla olarak "o gün yüzler vardır taptazedir, Rablarına bakarlar" mealindeki âyetin, rüyete delil olduğunu belirtti. Hem Hz. Mûsa'nın bir Peygamber olarak Allah'tan muhal bir şey istiyemiyeceğini söyledi. Kur'ân'da âsîler hakkında "onlar muhakkak o gün Rablarından perde ile ayrılmışlardır" mealinde bir âyetin bulunması da muttaki mü'minlerin Allah'ı Âhirette göreceklerine delildir.

Mâlik'in Siyaset ve İmamet Görüşü:

Onun devrinde fırkalar siyasî mücadele içinde idi. Şia, Havâric, Emevîlik ve Abbasîlik dâvası vardı. Şia, ilk üç halifeye ta'n ediyordu. Havâric, Hz. Osmân, Hz. Ali, Amr b.Âs ve Muâviye b.Ebî Süfyân'ı tekfir ediyordu. Şia hilâfeti Hz. Alî ve evlâdına münasip görmekteydi. Havâric, ehil ve âdil olan herhangi bir müslümanın halifelik yapmasını

câiz buluyordu. Abbasîler, Abbas'ın çocuklarının hilâfetinin savunuyordu. Emevîler ise halifenin Kureyş'ten olacağı fikrinde idi.

İşte bu karışık meseleler karşısında Mâlik b.Enes'in durumu şöyleydi:

Bütün Sahâbe'nin hürmetle anılması gerektiği fikrindeydi. Selefiyyûn'a söğülmesini asla doğru bulmuyordu.

Sahabe'den Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'i diğerlerinden daha üstün sayardı. Öteki Sahabeler arasında fark gözetmez, hepsini hürmetle anardı. Bazan üçüncü olarak da Hz. Osmân'ı hayırlı bulduğu da söylenir.

Mâlik, bu neticeye şöyle bir mülâhaza ile varıyordu: Hz. Muhammed namazda kendine vekil olarak Hz. Ebû Bekr'i bırakmıştı. Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer'i halifeliğe namzet göstermişti. Hz. Osmân ise Hz. Ömer'in hilâfete lâyık gördüğü 6 kimse arasından Sahabe tarafından seçilmişti. Sahabe'nin icma'da birleştiği kararlara ise hürmet etmek gerekir.

İmamet meselesine gelince: Mâlik "İmam Kureyşliler arasından olur" anlamındaki hadise itibar ederdi. Bu sebeple Ehl-i Sünnet'in görüşüne uygun olarak halifelerin Kureyş kabilesinden olan kimseler arasından seçilmesine taraftardı. Özellikle Mekke ve Medine halkının biat ettiği halifeye diğer İslâm ülkelerindeki müslümanların da biatı gerektiği fikrindedir. Müslümanlar arasında çıkan fitnede taraf tutmayı doğru bulmamaktadır[284].

İşte başlıca görüşü böyle olan İmâm Mâlik, al-Muvatta adlı eseriyle de şöhret yapmıştır.

Mâlik b.Enes birçok öğrenciler de yetiştirmiştir. Bunlar arasında şöhret yapmış şu zatların isimlerini sayabiliriz: Abdullah b.Veheb (Ölm. H.197 / M.812), Abd ar-Rahmân b.al-Kâsım (Ölm. H.191 / M.806), Eşheb b.Abd al-Azîz (Ölm. H.204 / M.819), Abd Allah b.Abd al-Hakem (Ölm. H.214 / M.829) ve Yahya b.Yahya al-Leysî (Ölm. H.234 / M.848).

Hak ve doğru bir mezheb olan Mâlikî mezhebinin mensupları kuzey Afrikada, Mısır'da, Kuveyt'de, Bahreyn'de, Ahsa'da, Sudan'da, Libya'da, Batı Afrika'da ve Nijerya'da vardır. Bir sıralar bu mezhep Horasan, Kazvin ve Nişâbûr taraflarına da yayılmıştır. Evvelce Endelüs ve Hicâz'da da Mâlikî mezhebi kesin surette benimsenmişti.

[284] Bak: Muhammed Ebû Zehre, Mâlik, s. 180–2046.

3- İMAM ŞAFİİ VE ŞAFİİ MEZHEBİ

(D. 767 Gazze — Ö. 820 Fustat)

Ebû Abd Allah Muhammed b.aş-Şâfiî, Şâfiî mezhebinin kurucusudur. Şâfiî Mezhebi 4 büyük Ehl-i Sünnet mezhebinin üçüncüsüdür. İmâm Şâfiî'nin baba tarafından Kureyş kabilesine mensup olduğu bilinmektedir. Tam adı Muhammed b.İdris b.al-Abbas b.Osmân b.Şâfiî b. Ubeyd b.Abd Yezîd b.Hâşim b.al-Muttalib b.Abd Menâf'tır. Dedelerinden Sâib, Bedr muharebesi esnasında müslüman olmuştur. Onun oğlu Şâfiî de Peygamberimizle müşerref olmuş bir sahabîdir. Bu duruma göre Muhammed aş-Şâfiî ile Peygamberimiz aynı kabileye mensupturlar. İşte nesebi böyle olan Şâfiî H.150 / M.767 yılında Gazze'de doğdu. Yemen veya Askalân'da doğduğu da rivâyet edilir. Mekke'de yetişti, 7 yaşında Kur'ân'ı ezberledi. 10 yaşında Mâlik b.Enes'in Muvatta adlı eserini hıfzetti. Mekke Müftüsü Müslim b.Hâlid az-Zencî (Ölm. H.180 / M.796)'den ve Süfyan b.Uyeyne (Ölm. H.198 / M.813)'den fıkıh ve dinî bilgiler öğrendi. Hocası az-Zencî 15 yaşındaki Şâfiî'ye fetva vermek selâhiyeti tanıdı[285]. Muhammed aş-Şâfiî 20 yaşına doğru Medine'ye İmâm Mâlik'in yanına gitti. Ondan da fıkıh ve hadis bakımından çok istifade etti. Daha sonra Irak'a geldi. Ebû Hanife'nin arkadaş ve öğrencileriyle görüştü. Onların fıkhını öğrendi. Oradan İran'a geçti. H.172–174 / M.788–790 yılları arasında Kuzey Irak ve civarında dolaştıktan sonra Medine'ye döndü. Bu seyahatleri gerek görgü ve gerekse bilgi bakımından onun için çok faydalı oldu. İnsanların tabiatını ve örfünü yakından gördü ve öğrendi.

İmâm Mâlik'in vefatından sonra Yemen'e gitti. Yemen'de Şia'nın bazı kollarıyla sıkı dostluk kurdu. Hattâ Şâfiî'nin Yahya b.Abd Allah az-Zeydî'ye biat ettiği söylenir. Onun bu durumu Halife Hârûn ar-Reşîd'e şikâyet edildi[286]. Bunun üzerine H.Reşîd'in bulunduğu Rakka şehrine getirildi. Şâfiî, biat hadisesini kabul etmedi. Harûn Reşîd de ona çok saygı gösterdi. Şâfiî gördüğü yakın ilgi ve itibar üzerine Bağdâd'a geldi. Bağdâd'da ders vermeğe ve mezhebini yaymağa başladı. İnsanlar dalga dalga onun dersine akın ediyorlardı. Böylece eski görüşlerini Bağdâd'da tamamlamıştı. Sonra Mekke'ye gitti. Tekrar Bağdâd'a döndü. Oradan da H.198 yılında Mısır'a geldi ve Mısır'da H.204 / M. 819 yılında hayata gözlerini yumdu.

[285] Bak: Şezerât az-Zeheb, c. II, s. 9; Muhammed Abdurrahmân al-Cedîlî ve arkadaşları, Kitâb al-Fıkh ala Aal-Mezâhib al-Erbaa mukaddimesi, Mısır.

[286] Bak: Şezerât azaZeheb, c. II, s. 10; Dr. Es'ad Kılıçer, anılan eser, s. 95.

Şâfiî, Irak'da Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının ictihadlarını öğrenince Medine'de vardığı[287] kanaatların bazısından vazgeçti. Bu sebeple onun görüşleri arasında bazı farklar mevcuttur. Bu, hem onun tekâmülünün ve hem de gittiği memleketin örfünün tesiriyle olmuştur. Mısır'a varınca daha başka bir çevre ile karşılaşmıştı. Kendisi de devrinin en derin ve en fazıl fıkıhcısı durumuna gelmişti. Mısır'da eski ictihatlarının bazısından vazgeçerek mezhebini yeniden çizdi.

Şâfiî Mısır'da Amr b.al-Âs Camiînde yeni mezhebini yaymak üzere dersler verdi.

Fatımîler Devleti zamanında Mısır'da 4 sünnî mezhebe son verilmişti. Fakat Eyyubîler Mısır'a hâkim olunca, Şâfiî mezhebini yeniden yaydılar[288].

İmâm Şâfiî, birçok eserler de yazdı. Bunlardan en tanınmışı Kitab al-Um'mdur. Bundan başka al-Emâlî al-Kubrâ, al-İmlâ as-Sagîr ve Kitab ar-Risâle de onun tanınmış eserlerindendir[289]. İbn an-Nedim, İmâm as-Şâfiî'ye isnad edilen birçok eserlerin isminden bahsetmiştir[290].

Şâfiî birçok öğrenciler de yetiştirmiştir. Bunlar arasında Muhammed b.Abd Allah b.Abd al-Hakem, Ebû İbrâhim İsmâil b.Yahyâ al-Mezennî, Ebû Yaikûb Yûsuf b.Yahyâ, Ebû Bekir al-Hamidî (Ölm. H.219 / M.834), Ebû Ishak İbrâhim b.Muhammed b.al-Abbâsî b.Osmân b.Şâfiî (Ölm. H.237 / M.851), Ebû Bekr Muhammed b.İdrîs, Ebû'l-Velîd Mûsâ b. Ebî'l-Cârûd, az-Za'ferânî (Ölm. H.260 / M.873), Ebû Alî al-Huseyn b. Alî al-Kerâbîsî (Ölm. H.256 / M.869), Ebû Sevr al-Kelbî (Ölm. H.240 / M.854) ve Ebû Abd ar-Rahmân Ahmed b.Muhammed b.Yahyâ al-Eş'arî gibi bir çok zatlar vardır[291].

Şâfiî'nin Fıkıhta Usûl ve Görüşleri :

Diğer sünnî imâmlar gibi Şafiî de Kitab ve Sünneti usûlde baş delîller olarak kabul etmiştir.

Üçüncü olarak da İcma'a önem vermiştir. İcma sünnetten sonra, kıyastan ise önce gelir. İcma bir asrın bilginlerinin bir meselede ittifak etmeleridir. Şâfiî her şeyden önce Sahâbe'nin İcma'ına hürmet etmiştir. Çünkü Hz. Muhammed buyurmuştur ki "Ashabıma keremli davranınız,

---

[287] Bak: Kitâb al-Fıkh ala al-Mezâhib al-Erbaa, s. 33–34.

[288] Bak: Âdem Mez. al-Hadârat al-İslâmiyye, c. I, I, s. 375 al-Kâhire 1377 / 1957.

[289] Bak: Kitâb al-Fıkh, s. 34; Şezerât az:Zeheb, c. II, s. 10.

[290] Bak: al-Fihrist, s. 309–310.

[291] Bak: Daha fazla bilgi için bak: M. Ebû Zehre, aş-Şâfiî, s. 147–150; Kitâb al-Fıkh mukaddimesi; al-Fihrist, s. 311.

hürmet ediniz, sonra onları takip edenlere, daha sonra da Tabiîne tabi olanlara saygı gösteriniz..."

Fakat Şâfiî, Medinelilerin İcma'ını bir delil olarak kabul etmiyor. Çünkü bir meselede İcma, beldedeki bilginlerin değil, bütün İslâm ülkelerindeki bilginlerin ittifakiyle câizdir[292].

Şâfiî, kıyası bir delil olarak kabul eder. Kıyas'ın esaslarını açıklamak ve düzene koymak için Şâfiî çok çalışmıştır.

İstihsan'ı ise bir delil olarak kabul etmek istememiştir. İstihsan yapanı, pazarı ve günün fiatlarını bilmeden malına fiat koyan tâcire benzetmiştir.

Şâfiî, Sahabe'nin sözlerini ise bir delil olarak kabul etmiştir. Ancak buna itiraz ederek Şâfiî'nin Sahâbe sözlerini delil olarak kabul etmediğini söyliyen bilginler de vardır[293]. Diğer yandan onun eski mezhebinde Sahâbe sözlerini kabul ettiği, Mısır'a geldikten sonra benimsediği yeni mezhebinde ise bunu reddettiği de söylenmiştir. Fakat Muhammmed Ebû Zehre, Şâfiî'nin hem eski, hem de yeni mezhebinde Sahâbe sözlerini bir delil saydığını açıklamıştır[294]. Hattâ Şâfiî, Sahâbe sözlerini kıyastan önce bir delil saymıştır. Ancak o, Sahâbe sözlerinden itiraza uğramamış olanları tercihen kabul ediyor. İhtilâf edilmiş sözlerde ise kendisine en az itiraz edilmiş olan Sahâbe'nin sözlerini tercih ediyor. Ayrıca Kitab ve Sünnet'e en yakın sözleri daha çok itimada şayan buluyor.

Hâsılı Şâfiî, Hanefî Fıkhı ile Mâlikî Mezhebi arasında orta bir yol tutuyor. Onun fıkhı düzenli ve belli prensiplere bağlanmıştır. Hanefî mezhebinin birçok görüşlerini kabul etmiştir. Şu kadar var ki Şâfiî Mezhebi, kadınlar için Hanefî ve Mâlikî mezhebinden daha çok kısıtlayıcı hükümler koymuştur. Şâfiî Mezhebi hak ve doğru olan Ehl-i Sünnet Mezhebine dahildir.

İmâm Şâfiî'nin İ'tikadî Görüşleri:

İmâm Şâfiî, Selefiyyûn gibi, i'tikadî meseleler hakkında münazaralar yapılmasını doğru bulmamıştır. Kelâm meselelerini soğuk karşılamıştır. Özellikle fırkaların kelâmla uğraşırken birbirlerini tekfir etmelerini hoş bulmamıştır. Hattâ bir gün kendi evi önünde arkadaşlarının münazara yaptığını duyup dışarı çıkmış. Bir de bakmış ki münazara konusu, kelâmî meselelerdir. Derhal geri evine girmiş. Fakat bu defa da

292 Bak: M. Ebû Zehre, aş-Şâfiî, s. 258-259.

293 Bak: Dr. Es'ad Kılıçer, anılan eser, s. 97.

294 Bak: M. Ebû Zehre, Aş-Şâfiî, s. 305.

kalbi rahat etmemiş, yeniden dışarı çıkarak arkadaşlarına şöyle söylemiş: "münazara esnasında birbirinize kâfir oldunuz demeyiniz ve fakat hata ettiniz deyiniz".

Şafiî'nin "kelâm ilmiyle uğraşanları deveye ters bindirip aşîret ve kabilelere teşhir etmek gerekir" dediği de bilinmektedir. Ancak unutmamak gerekir ki Şâfiî zamanında Mutezile, Cebriye, Mürcie, Havâric ve Şia gibi Ehl-i Sünnet haricindeki fırkalar faaliyet gösteriyor ve kelâmî meseleler hakkında fikir yürütüyorlardı. Bu sebeple Şâfiî'nin hoşlanmadığı kelâmcılar da onlar olsa gerekir. Yoksa Şâfiî'nin bizzat kelâmî meselelerle de uğraşan Ebû Ḥanîfe'nin fıkhî görüşlerinden istifade ettiği de malûmdur. İlerde tafsilatiyle anlatacağımız Eş'ârîlik ve Maturîdilik gibi Ehl-i Sünnet kelâm okulları da henüz doğmamıştı. Kaldı ki biz İmâm Şâfiî'nin de kelâmî meseleleri bildiğinden eminiz. Nitekim biri Hz. Muhammed'in nübüvvetine delil nedir diye sormuş. İmâm Şâfiî de "nâzil olan Kur'ân, insanların icma'sı ve kendisinden başkasına yakışmıyan deliller" diye cevap vermiştir.

Şâfiî kelâmî meselelerden olan Allah'ın sıfatları meselesi hakkında da fikir sahibi olmuştur. Allah'ın sıfatlarının Zatına mugayir olmıyacağını ima etmiştir[295].

Kur'ân hakkında ise onun mahlûk olmıyacağı inancını beyan etmiştir.

Mutezile'nin aksine olarak Allah'ın Âhirette görüleceğine inanmıştır.

Kaza ve kadere inanmış, hayır ve şerrin Allah'tan olduğunu söylemiştir. İnsanın amellerini ve kesbini Allah'ın yarattığı fikrini benimsemiştir.

Şâfiî, iman hakkında da inancını açıklamıştır. Şâfiî'ye göre "iman tasdik ve ameldir". İman amelin azlığı veya çokluğuna göre eksilir veya çoğalır.

Şâfiî bunu şöyle izah eder: Allah kıbleyi Kudüs'ten Mekke'ye çevirdiği vakit bir kısım Sahabe geçmiş namazlarının kabul edilip edilmediğini sorar. O zaman şu âyet nâzil olur:

"Allah imanınızı zâyi edici değildir".

Buradan imanın namaz demek olduğu anlamı çıkar. Namaz ise amele dahildir. Şâfiî imanın artıp eksilebileceği hakkında ise şu âyetleri delil gösterir:

---

295 Bak: M. Ebû Zehre, aş-Şâfiî, s. 136.

"Bir sûre nâzil olduğu vakit, onlardan kimi, bu sizden hanginizi iman cihetinden artırdı diye söyler"

âyet ve Kehf sûresindeki,

"Onlar Rablerine iman eden genç yiğitlerdi. Biz onları hidâyet cihetinden artırdık"

âyeti birer delildir[296]. Şâfiî'ye göre bu âyetler imanın artıp eksileceğini gösterir.

Şâfiî'nin imâmet hakkındaki görüşüne gelince: İmam Kureyş'ten olmalıdır. Kureyş'ten bir kimse kılıçla hilâfeti elde etse ve halk da onun etrafında toplansa, o kimse halifedir. Demek halife olmak için 1- Kureyşli olmak, 2- Halkın halifeyi kabul etmesi gerekir.

Şâfiî'nin Hz. Ebû Bekr'i, Hz. Ali'den daha çok hilâfete lâyık gördüğü de bilinmektedir. Bunda da iki hadîse dayanmaktadır.

1- "Bir kadın Hz. Muhammed'e gelerek bir şey sordu. Hz. Muhammed kadına dönmesini söyledi. Kadın Hz. Peygamber'in ölebileceğini kasdederek döndüğüm vakit sizi bulamazsam ne yapayım diye cevap verdi. Hz. Peygamber de "Ebû Bekr'e gel" dedi.

2- Hz. Muhammed "Benden sonra Ebû Bekr ve Ömer'e uyunuz" diye buyurmuştur.

Şâfiî bu iki hadisin, Ebû Bekr'in hilâfete Hz. Alî'den ve bütün Sahabe'den önce lâyık olduğuna delâlet ettiği kanaatındadır. Esasen İmâm Şâfiî, Hulâfâ-yı Râşidîn'i efdaliyet derecesine göre şöyle sıralıyordu: Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer, Hz Osmân ve Hz. Alî.

Hz. Alî ve Hz. Muâviye mücadelesinde ise Hz. Alî'yi haklı buluyordu[297].

İşte genel olarak fıkhî ve i'tikadî görüşleri böyle olan İmâm Şâfiî, Şâfiî Mezhebini kurmuştur. Hak bir mezhep olan Şâfiîlik, bütün Mısır'da, Filistin'de, İran'daki sünnîler arasında, Seylân'da, Filipin adalarında, Endonazya'da, Hind-i Çini ve Avustralya müslümanları arasında. Yemen ve Hadramut sünnîleri arasında, Hindistan'ın güney sahillerinde yayılmıştır.

Kuzey Irak ve doğu Anadolu'da da Şâfiîler vardır.

---

296 Bak: aynı eser, s. 137.

297 Bak: aş-Şâfiî, s. 138-139.

4- İMAM AHMED B. HANBEL VE HANBELÎ MEZHEBİ

Ebû Alî Ahmed b.Hanbel aş-Şeybânî H.164 / M.781 yılında Bağdad'da doğdu. İmâm Ebû Yûsuf'tan ders aldı. Henüz 15 yaşında iken hadîs okudu. Özellikle 4 sene müddetle Hüseyn (Ölm. H.183 / M.799) den hadîs dinledi. 20 yaşına gelince ilim öğrenmek üzere Bağdad'tan ayrıldı. Suriye, Hicaz ve Yemen'de dolaştı. Gördüğü ve tanıştığı bilginlerden din ilmi ve özellikle hadîs tahsil etti. H.190 / M.806 yılında Bağdad'a dönünce evvelce tanıştığı İmâm Şâfiî ile yeniden karşılaştı. Onun ilminden çok istifade etti. Şâfiî'den özellikle fıkıh ve usûl öğrendi. O derecede ki daha sonra birçok Şâfiî fakîhler, İbn Hanbel'i, Şâfiî Mezhebinden saydılar. Fakat ne olursa olsun gerek kendisinin ve gerekse yetiştirdiği kimselerin gayretleriyle Hanbelî Mezhebi müstakil hale geldi. Onun görüşleri İslâm'ın ilk devirlerindeki düşünce tarzını müdafaa eder mahiyettedir. Başka bir deyimle Ahmed b.Hanbel birçok meselelerde Selefiyyûn gibi düşünmüştür. Esasen iyi bir hadisci olması da Selefiyye'nin görüşlerini iyi tanımasına yol açtı. Hattâ birçok bilginler onu fakîh değil muhaddis sayarlar.

Abbasî halifelerinde Me'mûn'la başlıyan i'tizalî hareketler yüzün den İbn Hanbel çok işkence gördü[298]. Me'mûn zamanında hakkında takibât yapıldı. H.218 / M.833 yılında, Kur'ân mahlûk diyen Mu'tezile'nin görüşlerine uymadığı için, Tarsus'taki Me'mûn'un yanına götürülmek istendi. Fakat yolda Me'mûn'un ölüm haberi geldi. O, fikirlerinden fedakârlık yapmadı. Bu yüzden hapsedildi. al-Mu'tasım (Ölm. H.227 / M.842) ve Vâsık zamanında zindanda yattı. Halife al-Mütevekkil zamanında hapishaneden çıkarıldı. Halife ona lâyık olduğu saygıyı gösterdi. İbn Hanbel'in itibarını iade etti. İbn Hanbel'in döğülmesi ve hapsedilmesi şöhretini daha da artırdı. Bağdad'da H.241 / 845 yılında vefat etti[299].

Ahmed b.Hanbel'in Usûl'ü ve Fıkhî Görüşleri:

Ahmed b.Hanbel fıkıhta herşeyden önce diğer sünnî imamlar gibi naslara güvenmiş ve dayanmıştır. Kur'ân ve Sünnet'de bir mesele için delil bulamayınca Sahâbe'nin icma'ı ile hüküm verdi. Ancak Sahâbe ihtilâf etmişse Kur'ân ve Sünnet'e en yakın olan Sahabe fetvasını ka-

[298] Bak: Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. al-Cevzî, Menâkıb al-İmâm Ahmed b. Hanbel, s. 310-356, Matbaat as-Saâde, Mısır,

[299] Bak: Goldziher, İs. Ansiklopedisi, Ahmet b. MuhammedHanbe l maddesi, cüz:. III, s. 171, İstanbul 1959; Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, c. II, s. 235.

bul ederdi. Ahmed. b.Hanbel'in mürsel ve zayıf hadîsleri de yerine göre delil saydığına şâhit oluyoruz. O, zaruret olmadıkça kıyasa iltifat etmezdi[300]. Zaruret halinde ise kıyası da delil olarak kabul ettiği vâkidir.

Demek oluyor ki 4 büyük sünnî mezhep arasında re'ye en uzak olanı Ahmed b.Hanbel'in mezhebidir.

İbn Hanbel, kelâm meselelerinde Selefiyyûn akîde ve düşüncesini muhafaza taraftarıydı. Bu sebeple kelâm ilminden asla hoşlanmamıştır[301]. Selef'in düşüncesine aykırı davranış ve fikirleri sapıklık saymıştır.

İbn an-Nedîm, Ahmed b.Hanbel'e birçok eserler de isnat etmektedir. Kitâb al-İlel ve Marifet ar-Ricâl, al-Musned, Kitâb al-Mesâil, Kitab at-Tefsîr, Kitab az-Zuhd, Kitâb al-Fadâil, Kitâb ar-Redd ala'l-Cehmiyye ve Kitâb al-Ferâid, İbn Nedim'in zikrettiği eserler arasındadır[302].

Bu eserlerden çoğunun, İmâm'ın fikirlerine dayanarak yakınları tarafından toplandığı anlaşılmaktadır. Meselâ Musned adlı meşhur hadîs külliyatı onun oğlu Abdullah tarafından toplanmıştır. Ebû Dâvûd (Ölm. H.275 / M.889) ise fıkıh meselelerine dair cevapları ihtiva eden Mesâil An Ali b.Ahmed b.Hanbel adlı eseri rivâyet etmiştir.

İbn Hanbel, birçok öğrenciler de yetiştirmiştir. Onun mezhebi 4 mezheb içinde en az tutunmuş olmasına rağmen, zaman zaman Hanbelî Okulu'nu izliyen kıymetli bilginler yetişmiştir. Hanbelî Mezhebine salik başlıca tanınmış şahsiyetler şunlardır:

Ebû'l Kâsım Ömer al-Harakî (Ölm. H.334 / M.945), Abd al-Azîz b.Ca'fer (Ölm. H.363 / M.974), Abd al-Kâdir al-Cîlî (Ölm. H.561 / M. 1166) Ebû'l Ferec b.al-Cevzî (Ölm. H.597 / M. 1200), Muvaffak ad-Dîn b.Kudâma (Ölm. H.620 / M.1223), İbn Teymiye (Ölm. H.728 / M.1327), Muhammed b.Kayyim al-Cevziye (Ölm. H.751 / M.1351), Abd ar-Rahmân al-Buhûti (Ölm. H.1051 / M.1642), Muhammed al-Buhûti (Ölm. H. 1088 / M.1678), Ebû'l-Ferec Abd ar-Rahmân b.Receb (Ölm. H.795 / M.1393)[303].

Osmanlılar devrinde tesis edilen Vahhâbîlik, Hanbeli Mezhebinin sertleşmesi ve daraltılmasiyle meydana gelmiştir. Dinî ve askerî bir hareket olarak Vahhâbîler Osmanlı Devletini çok meşgul etmiştir.

---

[300] Bak: Kitâb al-Fıkıh ala'l-Mezâhib al-Erbaa adlı eserin önsözü; Dr. Esa'd Kılıçer, anılan eser. s. 103.

[301] Bak: İbn al-Cevzî, Menâkıb, s. 182–185.

[302] Bak: al-Fihrist, s. 334; Ahmet b. Muhammed b. Hanbel, Kitâb al-İlel Va Ma'rifet ar-Ricâl, neşredilenlerZ Dr. Talat Koçyiğit ve Dr. İsmail Cerrahoğlu, Mukaddime c. I, s. 10, Ankara 1963.

[303] Bak: İs. Ansiklopedisi, Ahmet b. Muhammed b. Hanbel maddesi; cüz: 3, s. 172–173.

Bu gün sünnî ve hak mezhep olan asıl Hanbelî Mezhebi salikleri Necid'de çokturlar. Hicaz'da Şâfiî'lerle beraber, Ahsa'da Mâlikîlerle beraber Hanbelîler mevcuttur. Filistinde Şâfiîlerden sonra Hanbelî Mezhebi salikleri çoktur.

Şam halkının yaklaşık olarak 1 / 4'ü Hanbelî'dir. Bahreyn'de de az miktarda Hanbelîler vardır. Hanbelîler eskiden daha yaygın olmakla beraber sonradan yavaş yavaş azalmışlardır. Özellikle Osmanlılar devrinde birçok yerlerde Hanbelî Mezhebinin yerini Hanefî Mezhebi almıştır. Bu gün 4 mezhep içinde en az salikli olan, Hanbelî Mezhebidir.

Yukardan beri saydığımız 5 mezhebin hepsi de Ehl-i Sünnet'e dahil Kur'ân ve Sünnet yolunu benimsemiş fıkhî mezheptirler. Hepsi de doğru ve hürmete lâyıktırlar. İ'tikadî bakımdan hepsinin yolu hidâyet üzerindedir. Bazı fıkhî konularda ayrılmaları ictihad icabıdır. Esasta ise birdirler ve beraberdirler.

5- DİĞER MÜCTEHİD İMAMLAR VE MEZHEPLERİ

Yukarda bahsettiğimiz 4 büyük mezhepten başka sünnî mezhepler de tesis edilmiştir. Ancak bunlar çok yaşamamıştır. Bunlar arasında en tanınmış olanlarını aşağıda kısaca göreceğiz:

a) İmâm Evzâî ve Görüşleri:

Evzâî'nin tam adı, Abd ar-Rahmân b.Amr'dır. H.88 / M.707 yılında Ba'albek'de doğmuştur. Hayatı genel olarak Şam ve Beyrût civarında geçmiştir. Evzâ'nın, Şam civarında bir köyün veya Yemen'de bir kabilenin adı olduğu söylenir. Bu hususta başka rivayetler de vardır[304]. Her ne olursa olsun Abd ar-Rahmân, Evzâî lâkabiyle maruf olmuştur. O, Etba'ut-Tabiîn'den idi. Son derece ahlâklı bir zattı. Başlıca hocaları arasında Atâ b.Rebah, Zuhrî ve Mekhûl vardır[305]. İmâm Mâlik ve İmâm Ebû Hanîfe ile görüştüğü de bilinmektedir. Hattâ Mâlik ile Sufyân b.Uyeyne'nin ondan ders aldıkları anlaşılmaktadır.

Son derece ibâdete düşkün bir zattı. Geceleri namaz kılmayı ve Kur'ân okumayı severdi. Hadîs ilmini iyi bildiği gibi, fıkıhta da ictihad sahibi idi. Yetmiş bir mesele hakkında fetva verdiği söylenir.

Fıkıhta Ebû Hanîfe gibi reye müracaat etmiştir. Ancak Ebû Hanîfe'nin fukaha sözlerini bazı haber-i âhad'la rivâyet edilen hadîslere ter-

[304] Bak: Şezerât az:Zeheb, c. I, s. 242.
[305] Bak: Dr. Es'ad Kılıçer, anılan eser, s. 104.

cih etmesini hoş karşılamamıştır. Bundan anlaşılıyor ki Evzâî hem Ehl-i Hadîs'e taraftar, hemde re'yi kullanarak Ehl-i Re'ye uyar görünmektedir. Nevevî onun 4 hadîs imamından bir olduğunu ileri sürmüştür. Bu zatlar şunlardır: al-Evzâî, Mâlik, Sufyân as-Sevrî ve Hammâd b.Zeyd[306]. Onun hem fıkhı, hem de hadis ilmini iyi bildiği anlaşılmaktadır. Gerçek şudur ki o, Şam civarında devrinin en âlim, en zâhid müctehidi olarak tanınmıştır. Evzâî, Beyrût'da H.157 / M.774 yılında hamamda vefat etmiştir. Nakledildiğine göre zevcesi onun bulunduğu hamam odasına kömür ve ateş getirmiş, sonra onu yalnız bırakarak hamamın kapısını kilitlemiştir. Evzâî de içerde zehirlenerek ölmüştür. Ancak zevcesi bu fiili kasden değil, dalgınlıkla yapmıştır.

Evzâî'nin mezhebi, Şam ve Endelüs'de yayılmıştı. Endelüs'e Mâlikî Mezhebi yayılınca, Evzâî'lik yok olmağa başladı. Böylece Evzâî mezhebinin ömrü, Endelüs'de yaklaşık olarak hicrî 200 yılına doğru son buldu. Bu mezhep Şam'da daha çok yaşadı. Hicrî 400 tarihine kadar Şam'da Evzâî'ler vardı Bu tarihten sonra daha pratik olan Hanefî Mezhebi, Evzâî Mezhebinin yerini aldı. Evzâî mezhebi bilgilerinin kalmaması da bu mezhebin terkedilmesine sebep oldu[307].

İbn Nedîm, Evzâî'ye Kitâb as-Sünen fî'l-Fıkıh ve Kitâb al-Mesâil fî'l-Fıkıh adlı eserleri isnat etmektedir[308].

b) **İmâm Sevrî ve Görüşleri:**

İmâm Ebû Abd Allah Sufyân b.Sâîd as-Sevrî H.97 / M.715 yılında Kufe'de doğdu. Hadîs'de kuvvetli idi. İbn Mubârek onun hakkında "1100 şeyhten naklen yazı yazdım. Onlar arasında Sufyan'dan daha faziletlisini görmedim" demiştir. Hadîs ilminde onun mü'minlerin emîri olduğu söylenmiştir. Ahmed b.Hanbel ise "kalbimde hiçbir kimse Sufyân'dan daha ileriye gidemez" demiştir[309].

Hâsılı Sufyân as-Sevrî'nin devrinde çok itibar gördüğü anlaşılmaktadır. Bununla beraber Ebû Hanîfe ile onun mübahaseye giriştiği de bilinmektedir. Abbasî halifelerinden Mansûr ve Mehdî ile onun arasında bazı anlaşmazlıkların olduğu kaynaklarda geçmektedir.

Sevrî H.161 / M.777 yılında Basra'da vefat etmiştir.

Sevrî'nin fıkıhta kendine has bir mezhebi vardı. Fetvalarında hadîslere çok önem verirdi. Hicrî 600 yılına kadar Horasan taraflarında

---

[306] Bak: Şezerât az-Zeheb, c. I, s. 242.

[307] Bak: Ahmed Hamdi Akseki, İslâm Dîni, s. 47; Wensink, İs. Ansiklodisi, Evzâî maddesi, cüz: 133, s. 419, İstanbul 1947.

[308] Bak: al-Fihrist, s. 332.

[309] Bak: Şezerât az-Zeheb, c. I, s. 250.

onun mezhebine salik olanlar bulunmuştur. Daha sonra bu mezhep inkiraza uğrayarak yerini Şâfiî ve Hanbelî Mezhebine terketmiştir[310].

İbn Nedîm Sevrî'ye şu eserleri isnat ediyor: Kitâb al-Câmia'al-Kebir, Kitâb al-Câmi as-Sagîr, Kitâb al-Ferâid ve Risale[311].

c) Dâvûd az-Zâhirî ve Görüşleri

Tam adı Ebû Süleymân Dâvûd b.Ali b.Dâvûd b.Halef'tir. H.200 / M.815 yılında Kûfe'de doğdu. Bağdâd'da yetişti. Fazıl, âlim ve muttakî bir zattı. Aslen İsfehanlı idi. Kaşanlı bir aileden doğduğu söylenir. Babası Bağdad'da kâtiplik yapmıştır. Dâvûd ilim için seyahatlar da yaptı. Nişabûr'a gittiği bilinmektedir. Dâvûd Bağdad'da H.270 / M.883 yılında vefat etti.

Görüşleri : İlkin Şâfiî Mezhebine salikti. Hadîslere önem veriyordu. Fakat zaman geçtikçe Şâfiî Mezhebinin kıyasa da müracaatını hoş karşılamadı. Kendisi ayrı bir yol tuttu. Zâhiriyye mezhebini kurdu. Kur'an, Sünnet ve icma'dan başka hiçbir delili kabul etmedi. Ona göre kıyas aklîdir. Din ise ilâhîdir. Eğer din akıl ile olursa Kur'ân ve Sünnet'e aykırı hükümler çıkar diyordu[312]. Halbuki diğer imamlar kıyası Hz. Peygamberin hadislerinin ve Kur'ân'ın muhalefet etmemesi sebebiyle delil saymışlardı.

Dâvûd daha da ileri giderek nasların kullanılmasında umum ve husus cihetlerinden diğer imamlara itiraz etti. İcma'da bile diğer imamlara uymıyarak bazı kayıtlayıcı esaslar koydu[313]. Onun Şâfiî bilginlerden Ahmed b.Ömer b.Sureyc (Ölm. H.305 / M.917) ile münazara yaptığı da bilinmektedir.

Dâvûd kıyas ve re'ye karşı gösterdiği sert tepkilere rağmen, Kitâb ve Sünnet'in kaza meselelerinde yetmediğini anladı. İcabında kıyası kullanmak zorunda kaldı. Ancak o kıyas'a "delil" adını verdi.

Dâvûd'un mezhebi, İran ve Endelüs'de taraftarlar bulmuştu. Hattâ İbn Hazm H.400 / M.1009 yılına doğru Zâhiriyye mezhebini Endelüs'de yeniden canlandırmak istedi. Çok kültürlü bir bilgin olan İbn Hazm naklin yanında akla da önem veriyordu[314]. Fakat zamanla Zâhiriyye Mezhebine salik olan imam kalmadığından ve mezhebin tatbik

[310] Bak: İslâm Dinî, s. 47.

[311] Bak: al-Fihrist, s. 329.

[312] Bak: Duha'l-İslâm, c. II, s. 326.

[313] Bak: Dr. Es'ad Kılıçer, anılan eser, s. 106.

[314] Bak: Muhammed Ebû Zehre, İbn Hazm, s. 207, Mısır.

kabiliyeti az olduğundan, halk Dâvûd b.Ali'nin mezhebini terke mecbur olmuştur.

İbn Nedîm, Dâvûd b.Ali'ye isnad ettiği 100 den fazla eserin ismini vermektedir[315].

B) EHL-İ SÜNNET'İN İTİKADÎ KOLLARI

Gerçi İslâmiyeti temsil eden bütün Ehl-i Sünnet her şeyden önce Kur'ân ve Sünnet'e dayanmak gerektiğine müttefiktirler. Ancak Sahabe devrinde İslâmiyete sapık fikirler nüfûz edemiyordu. Bu sebeple de itikadî meseleler üzerinde münâkaşa olmazdı. Zamanla durum değişti. Birçok yabancı fikirler, İslâm akîdesine sokulmağa başlandı. Bu sebeple de bir kısım Ehl-i Sünnet bilginleri İslâmiyeti sapık düşüncelerden korumak amaciyle kelâmî meseleler hakkında görüşlerini beyan etmeğe başladılar. Böylece de esasta bir olmalarına rağmen, Ehl-i Sünnet bilginleri arasında bazı görüş farkları doğdu. Bu hususları daha iyi açıklıyabilmek için Ehl-i Sünnet'i başlıca 3 kola ayırmak yerinde olur. Bu kollar da Selefiyyûn Eş'arîyye ve Maturidiyye'den ibarettir. Şimdi sırasiyle bunları inceliyelim:

1- SELEFİYYÛN

Selefiyyûn deyince genel olarak Sahabe ve Tâbiîn devrindeki müslümanları anlarız. Fakat onlardan sonra gelen müslümanlar arasında onlar gibi düşünen bilginler de vardır. Selefiyyûn fıkıh hususunda Kur'ân ve Sünnet'e göre karar verirdi. Fakat naslar sınırlı, hâdiseler ise sınırsız idi Başka deyimle Kur'ân ve Sünnet genel, doğru ve veciz prensipler koymuştu. Teferruata dair hükümler çok defa yoktu. Bu durum karşısında Selefiyyûn'un büyük çoğunluğu fıkıhta rey'e müracaat ederdi[316]. Fakat Selefiyyûn i'tikadî meselelerde akıl ve rey'e müracaat etmezdi. Kur'ân ve Sünnet'te bildirilen hususları aynen kabul ederlerdi. Gerek Allah'ın sıfatları ve gerekse kader meselelerinde münakaşa ve münazara etmezlerdi. Müteşâbih âyetlerin te'vîlini hoş karşılamazlardı. En doğru yolun, nasları aynen kabul etmek olduğunu söylerlerdi. Onlara göre i'tikadî meselelere akıl hüküm veremez ve fakat şahit olabilir. "ar-Rahmân ala'l-Arş isteva" âyetinin mânasını araştırmak doğru değildir. Keza "halaktu biyedî" (elimle yarattım) ve "câe Rabbuke" (Rabbın geldi) gibi âyetlerin anlamı hakkında fikir yormamak gerekir[317]. Akıl Kur'ân'ı te'vîle yetkili değildir.

[315] Bak: al-Fihrist, s. 317-319.

[316] Bak: Muhammed Ebû Zehre, aş-Şâfiî, s. 64-67.

[317] Bak: aş-Şehrestânî, al-Milel Va'n-Nihal, c. I, s. 146, Mısır 1910.

İşte genel eğilimleri böyle olan Selefiyyûn, başlıca şu 7 esas üzerinde ittifak etmişlerdir. Takdis, tasdik, aczi itiraf, sükût, imsak, keff ve marifet ehlini teslim etmek[318]. Şimdi bu hususları birer birer açıklıyalım:

Takdis: Allah'ı cismiyetten tenzih etmek ve lâyık olmadığı şeyi ona yakıştırmamaktadır. Bir kimse el ve parmak (yed ve isbı) gibi kelimeleri ihtiva eden "Allah Âdem'in çamurunu kendi eliyle yoğurdu" ve "mü'minin kalbi Rahman'ın iki parmağı arasındadır" hadîslerini işittiği zaman Allah'a cismiyet isnat edildiğini sanmamalıdır. El (yed kelimesi iki anlama gelir:

1- Et, kemik ve kaslardan yapılmış mürekkep cisim. Bu anlamda el (yed), cisim demektir. Cismin de uzunluk, genişlik, derinlik ve ağırlık gibi arazları vardır. Hadislerde geçen el(yed) bu anlamda kullanılmış olamaz. Zira Allah cismin vasıflarından münezzehtir.

2- El (yed)'in bir diğer anlamı daha vardır. Bu ikinci anlamın cismiyetle ilgisi yoktur. Meselâ filân memleket filân hükümdarın elindedir. denir. Bu hükümdarın elleri kesilmiş olsa da böyle söylenebilir. Demek ki el (yed)in bu ikinci anlamı bir cismi ifâde etmez. Hz. Muhammed, sözlerinde cisim anlamında Allah'a el (yed) isnat etmemiştir. Çünkü cisme tapmak puta tapmak gibidir. Puta tapmak ise küfürdür. Nitekim "Allah, Âdem'i kendi sûreti üzerine yarattı" ve "ben Rabbımı en güzel sûrette gördüm" anlamındaki hadîslerde de "sûret" sözüyle cisim kasdedilmiştir. Selefiyyûn'a göre naslarda geçen ve anlamı açık olmayan bu gibi sözler üzerinde düşünmemek ve fikir yürütmemek en doğru yoldur.

Tasdik: Hz. Muhammed'in söylediklerine imân etmektir. O her ne söyledi ise doğrudur. Onun sözlerinden geçen el, parmak ve yüz kelimeleri Allah'ın şan ve azâmetine yakışan bir anlamda kullanılmıştır. Onun her şeyi sâdık bir surette açıkladığından süphe yoktur. Selefiyyûn âyetlerdeki ve hadîslerdeki ifâdelere aynen te'vîlsiz olarak iman etmek taraftarı olmuştur.

Aczi İtiraf: insanın, naslarda geçen müteşâbihâtın maksadını bilmediğini ve bilemiyeceğini itiraf etmesidir. Çünkü insan bu gibi hususlarda hataya düşebilir. O halde müteşâbihâta dalmamak ve bu hususta acz ifade etmek daha doğrudur. İmâm Mâlik, bu gibi hususlar için "keyfiyeti meçhuldur" derken isâbet etmiştir.

Sükût: Müteşâbihâtın mânasını sormamak, onlara dalmamak ve hatta onlar hakkında sual sormayı sapıklık saymaktır. Müteşâbihât

[318] Bak: İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, s. 98-101, İstanbul 1341-1339.

üzerinde fikir yürüten kültürsüz bir kimse kendi dinî inancına zarar verebilir. Hattâ bilmediği bir cihetten küfre düşebilir. Bu yüzdendir ki Hz. Muhammed kader meselesiyle meşgul olan Ashabına, bu gibi meselelere dalmayı yasak etmişti. Hz. Ömer ise "ar-Rahmân ala'l-arş istevâ" âyetinin anlamını soran bir Mısırlıyı Basra'ya sürgün etmiştir. Keza Kur'ân mahlûk mu değil mi diye soran bir kimseyi de susturmuştu. Bütün bunlar gösteriyor ki Selefiyyûn kelâmî meseleler üzerinde fikir yürütülmesinden hoşlanmamışlardır. Hele cahil olanların bu meselelere dalması çok tehlikeli olabilir.

Ancak dinin usûlünü ilgilendiren hususlarda sorular sorulabilir. Din bilginleri "İnsanlarla anlıyacakları şekilde konuşunuz" kaziyesinin uyarınca konuşmalıdır. İslâm düşüncesi tarihinin gelişmesi neticesinde kelâmla uğraşmak mecburiyeti hâsıl olmuştur. Böylece Selef'in anlayışını aynen muhafaza imkânı olmamıştır. Birçok Ehl-i Sünnet bilginleri, daha önce de belirttiğimiz gibi i'tikadî meselelerle meşgul olmuşlardır. Bunu yaparken amaçları sapıklık çıkarmak değil, sapıklıkları önlemekti. Bu sebepledir ki İmâm Gazzâlî (Ölm. H.505 / M.1111) kültürsüz kimselerin kelâm ilmiyle uğraşmalarını hoş bulmamakla beraber[319] bazı hallerde bu ilimle meşgul olmayı uygun görüyor. Ona göre inananlar kelâm ilmiyle ilgi dereceleri bakımından 4 gruba ayrılırlar.[320].

1– Allah'a ve Peygamber'e inanıp ibâdetiyle veya sanatiyle meşgul olan kimseler. Bu gibi kimselere kelâmdan bahsetmek doğru olmaz. Çünkü kelâm meselelerini kavramıyacak derecede olan böyle bir kimse şüpheye düşebilir.

2– Kâfir veya sapık olan kimseler. Bunlara da kelâm ilmiyle karşılık verilmez. Bunlar bilgisiz ve taklitçidirler. Bu gibi kimseler kılıç veya zor karşısında ancak gerçeği kabul ederler.

3– İşitme veya taklit yoluyla gerçeği kabul etmiş kimseler. Bunlar fıtratan anlayışlı olurlar. Fakat kendilerine herhangi dinî bir mesele güç görünebilir. Hattâ bu yüzden şüpheye düşebilirler. İşte bu gibi kimselerin müşkillerini çözmek için inandırıcı kelâmî deliller kullanılır.

4– Bir de sapık olan ve fakat çok zekî ve anlayışlı olan kimseler vardır. Bunlar zekâları icabı kendi yanlış akîdeleri hakkında şüpheye düşmüş olabilirler. Bu gibi kimseler gerçeği kabule müsaittir. Bu sebeple onlara kelâmî delillerden bahsedilebilir. Fakat bunu yaparak sözü

[319] Bak: al-Gazzâlî, İlcâm al-Avâm an İlm al-Kelâm, c. 1–10, Mısır 1309.

[320] Bak: al-Gazzâlî, al-İktisâd fi'l-İtikâd, neşreden İ.A. Çubukçu ve H. Atay, s. 9–12, Ankara 1962.

uzatmamak, yumuşak davranmak ve karşı tarafı inatlaştırmamak gerekir[321].

Kelâm ilminin nerede kullanılacağını böylece izah etmiş bulunuyoruz. Şimdi yine Selefiyyûn esaslarını tahlile devam edelim.

İmsak: Müteşâbih naslar üzerinde değişiklik yapmamak, o ifadeleri azaltmamak ve çoğaltmamaktır. Kültürsüz kimselerin bu gibi naslar karşısında te'vîl ve tefsirden kaçınmaları gerekir.

Keff: Kalben müteşâbihâtla meşgul olmamak ve onlar üzerinde düşünmemektir, Bir kötürüm ve yüzmesini bilmiyen kimsenin, denize girmesi nasıl tehlikeli ise, cahil bir kimsenin de mânası kapalı olan naslarla kalben meşgul olması ve onları açmağa çalışması öylece tehlikelidir.

Marifet ehlini teslim: Bir insan kendisine kapalı görünen müteşâbih nasların herkese kapalı olduğunu zannetmemelidir. Peygamberlerin, ileri gitmiş bilginlerin, sıddîklerin ve velîlerin güç görünen birçok hususları bildiğini kabul etmek gerekir[322].

Gazzâlî, Selef'in mezhebinin şu 4 aslın izahiyle daha iyi anlaşılacağını söylüyor.[323]

1- Âhiret hallerini en iyi bilen zat, şüphesiz Hz. Muhammed'tir. Akıl, Âhiret hallerini bilmeğe yetkili değildir. Çünkü akıl, tecrübe ve müşahedeye müsâit olan konularda sebep ve neticeleri bulabilir. Âhiret ise akıl ve tecrübeyle bilinmez. Âhiret, kalp temizliği ve ahlâkî yükselme nisbetinde mânevî kimseler tarafından anlaşılabilir. Onlar bu hale erişmek için nübüvvetin nuruyla nurlanmışlar yani akıl ötesi bir kuvvete sahip olmuşlardır. İşte Selefiyyûn, çağları icabı Peygamberimize daha yakın olmuşlar ve ondan istifadeye çalışmışlardır.

2- Hz. Peygamber gerek bu dünyayı ilgilendiren ve gerekse Âhîreti ilgilendiren hususlarda kendisine vahyedilenleri olduğu gibi tebliğ etmiştir. Halktan hiçbir şeyi gizlememiştir. Halkı ahlâken düzeltmek için bizzat meşgul olmuştur. İlminde ve amelde Sahabe'ye rehberlik etmiştir. Böylece onu dinleyenler, İslâm'ın canlı ruhunun geniş ölçüde etkisinde kalmışlardır.

3- Sahabe, İslâmiyeti benimsemekle yetinmemiş, onun prensiplerini Tabiîn'e aşılamağa ve nakletmeğe de önem vermiştir. Çünkü Hz.

---

[321] Bak: İ.A. Çubukçu, Gazzâlî ve Şüphecilik, s. 63.

[322] Bak: İlcâm al-Avâm an İlm al-Kelâm, s. 1-22.

[323] Bak: İlcâm al-Avâm an İlm al-Kelâm, s. 23-24.

Muhammed bir hadîsinde şöyle buyurmuştur: "Allah sözünü dinleyip öğrenen ve sonra onu olduğu gibi ifade eden kişiye güzellik ve iyilik verir".

4– Selefiyyûn yaşadıkları devirde müteşâbihâtı te'vîl, tefsir tetkik ve îzah taraftarı olmamıştır. Bilâkis el, ayak, yüz gibi keyfiyeti meçhul hususları içine alan naslar hakkında soru sorulmasını önlemeğe çalışmışlardır. Onlar Kur'ân ve Sünnet'in olduğu gibi kabul edilmesine taraftar olmuşlardır. Hz. Muhammed onlar hakkında şöyle buyurmuştur: "İnsanların en hayırlıları benim zamanımdakilerdir; sonra onları tâkip edenler ve daha sonra da onları tâkip edenleri izliyenlerdir". Böylece de Selefiyyûn'un faziletine işaret edilmiş oluyor.

Ne var ki Selef'in anlayışı uzun müddet muhafaza edilemedi. İslâmiyete yapılan haksız ve sapık hücumlar, Ehl-i Sünnet bilginlerinin kelâmî meselelerle de uğraşmasını gerektirdi. En muttakî imamlar bile i'tikadî meseleler hakkında fikir beyan etmek mecburiyetini hissettiler. Kendisi son derec muhafazakâr olmakla beraber İmam Süfyân as-Sevrî (Ölm. H.161 / M.777) Kur'ân'ın mahlûk olmadığını, imanın söz, amel ve niyetten ibaret bulunduğunu, onun artıp eksileceğini ve kadere inanılması gerektiğini açıkladı[324].

Tanınmış fıkıhçı İmâm Ebû Hanîfe (Ölm. H.150 / M.767) sapık cereyanları susturmak amaciyle, i'tikadî meselelere dair al-Fıkh al-Ekber'i yazdı.

İmâm Ahmed b.Hanbel (Ölm. H.241 / M.855) Selef'in izinden yürümeğe azimli olmasına rağmen Kur'ân'ın yaratılıp yaratılmadığı meselesinde fikir yürüttü. Hattâ o muhterem zata "Kur'ân mahlûk değildir" dediği için işkence yapıldı.

Hâsılı yüzyıllar geçtikçe sapıklıklar arttı ve bu sapıklıkları çürütmek için ilm-i kelâmla meşgul olan Ehl-i Sünnet bilginleri de çoğaldı. Bunlardan ayrı bir ekol kurmağa muvaffak olan al-Eş'arî en çok tanınmış olanlardandır.

2– EŞ'ARÎ ve EŞ'ARİYYE

H.260 / M.873 yılında Basra'da doğan Ebûl-Hasan Ali al-Eş'arî'nin tam şeceresi şöyledir: Ali b.İsmâil b.İshak b.Sâlim b.İsmâil b.Abd Allah b.Mûsâ b.Bilâl b.Ebî Burda. Eş'arî, Mutezile'den Ebû Alî al-Cubbâî'nin hem öğrencisi ve hem de üvey oğlu idi. Eş'arî yaklaşık olarak 40 yaşına kadar Mu'tezile'nin tesirinde kaldı. Onları müdafaa etti.

[324] Bak: Dr. Lütfi Doğan, Ehl-i Sünnet Kelâmda Eş'arî Mektebi, s. 16–17, Ankara 1961.

Fakat zihninin takıldığı bazı meseleleri hocasiyle münâkaşa etmekten de çekinmezdi. Hocasına sorduğu bazı suallere yeter derecede cevap alamadığı da oluyordu. Bunlar onu düşünmeğe sevketti. Hattâ Mu'tezile hakkında şüpheye düşürdü. Bir gece iki rek'at namaz kıldıktan sonra, doğru yola sevketmesi için Allah'a dua etti. Sonra yattı. Anlatıldığına göre H.300 / M.912 yılına doğru geçirdiği bu kriz neticesinde rüyasında Hz. Muhammed'i gördü. Hz. Muhammed ona Sünnet yoluna girmesini emretti. Bu rüya üzerine eski inançlarından Kur'ân ve Sünnet'e aykırı bulduklarını reddetti. Alenen i'tizalî fikirlerden ayrıldığını câmide halka ilân etti[325]. Bu i'tizalî fikirlerin başlıcaları şunlardır:

1- Allah gözle görülmez. 2- Kur'ân mahlûktur. 3- İnsan kendi fiilini yaratır.

Hadis ve tefsir ilmini de tahsil etmiş olan Eş'arî, Ehl-i Sünnet Mezhebini müdafaa etmeğe başladı. Onun görüşleri birçok yerlere yayıldı. Eş'ariyye dediğimiz mezhebin kurucusu oldu. Dinde orta yolu tutmakla maruftur.

Bu Eş'ariyye Mezhebi, Irak ve Suriye'de yayıldı. Hicrî beşinci asırda Tuğrul Bey'in vezîri olan ve Mutezilî fikirlere inanan Ebû Nasır Kundurî, Eş'arîleri va'z ve tedrisattan menetti. Şam, Irak, Hicaz ve özellikle Horasan'da Eş'arîler tazyik altında kaldılar.

Fakat Tuğrul Bey'in vefatiyle Alp Arslan tahta geçince, bu vezîri hapsedip yerine Nizâmû'l-Mülk'ü tâyin etti. Nizâmü'l-Mülk, Eş'arîliği yeniden canlandırdı. Meşhur Ehl-i Sünnet bilgini Ebû İshak Şirâzî namına Dicle kenarında bir medrese inşa ettirdi ve onu müderris tâyin etti. Keza Nisâbûr'da yine Eş'arîlerden İmâmu'l-Haremeyn namına da bir medrese yaptırdı. Bundan başka Nizâmû'l-Mülk Belh, Herat, İsfehan, Basra, Musul ve Merv gibi birçok şehirlerde medreseler kurdurdu. Eş'arîlik Mısır ve Mağrib'e de yayılmıştır.

Eş'ariyye'nin Başlıca Görüşleri

Allah ve *Sıfatları :* Acaba Allah'ın mevcudâtın Hâlıkı olduğunu nasıl bilelim? Düşünmek gerekir ki bir nutfeden ibaret bulunan insan hücresi pıhtılaşmış madde, et, kan ve kemik olmaktadır. Görülüyor ki bir takım merhaleler geçirmektedir. Bu devreleri geçirdikten sonra olgunluğa erişmektedir. Bu devrelerin sebebi bizzat insan olamaz. Zira olgun ve akıllı bir insan kendi nefsi için işitme ve görme duyusunu yara-

[325] Bak: Hanna'l Fahûrî ve Halîl al-Cerr, Tarih al-Felsefet al-Arabiyye, c. I, s. 176. Henri Corbin, Historie de la Philosophie İslamique, s. 162, Gallimard neşri 1964.

tamaz. Veyahut herhangi bir organ da yaratamaz. O halde insan olgunlaşmadan önceki noksan ve zayıf devresinde herhangi bir şeyi yaratmaktan daha çok âcizdir. Biz insanın çocukluk, gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık devirlerini geçirdiğini görürüz. Kendisini çocukluktan ihtiyarlığa götüren bizzat insan değildir. Çünkü insan, kendisinden ihtiyarlık ve kötürümlüğü zâil edip gençlik haline dönmek istese buna muktedir olamaz. Buna göre insanın muhtelif devrelerden geçmesinin sebebi bizzat insan değildir. Onu bu hallerden geçiren bir nâkil veya idareci vardır. Çünkü bir nâkil veya idareci olmaksızın insanın halden hale değişmesi mümkün değildir. Nitekim bir miktar pamuk kitlesi de kendiliğinden iplik ve kumaş olamaz. Muhakkak bir eğiriciye ve dokuyucuya ihtiyaç vardır. Halbuki nutfenin şekil değiştirmesi bundan daha dikkat çekicidir. O halde onu yaratan Allah vardır.

Nitekim Allah Tealâ Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyuruyor:

"Döktüğünüz (akıttığınız) şeyi gördünüz mü? Onu siz mi yaratıyorsunuz, yoksa Biz mi yaratmaktayız?" (Sûre: 56, Âyet: 58–59). "Kendi nefislerinizde dahi nice âyetler vardır. Bunları hiç de görmüyor musunuz?"

Bu, insanın bir yaratıcıya muhtaç olduğunu açıkça gösteriyor.

Allah hiç bir şeye benzemez: Allah mahlûkata benzemez. Buna itiraz edenlere şöyle cevap verilir: Eğer Allah mahlûkata benzeseydi, hâdis olma bakımından Allah hakkındaki hüküm, mahlûkât hakkındaki hükme benzerdi. Eğer Allah mahlûkata benzeseydi, ya onlara her cihetten benzerdi veya bazı cihetten benzerdi. Eğer bütün cihetlerden benzerse Allah her cihetten mahlûkat gibi telâkki edilir, yok eğer bir cihetten onlara benzerse, Allah mahlûkata benzediği cihetten muhdes olurdu. Muhdesin ise ezelî ve sonsuz olması imkânsızdır. O halde Allah'ın bir cihetten dahi muhdes olan mahlûkata benzemesi imkânsızdır. Çünkü O kadîmdir. Nitekim Allah şöyle buyuruyor:

"Onun gibi hiçbir şey yoktur" (Sûre: 42, âyet: 11),

"Ona hiçbir kimse eş (denk) olamaz" (Sûre: 112, âyet: 4).

Eş'ariyye'ye göre Allah birdir. Niçin? Çünkü iki ilâhın tedbiri sağlam bir düzen üzerine devam edemez. Onların ya birinde, veyahut da ikisinde de acz hasıl olabilir. Çünkü onlardan biri insanı diriltmek, diğeri ise onu öldürmek istediği zaman, ya ikisinin de muradı yerine gelir yahut birisinin arzusu hasıl olur. Veyahut ikisinin de arzusu hasıl olmaz. İkisinin de muradı hasıl olmazsa ikisi de ilâh olamaz. Çünkü kudretsizdirler demektir. İkisinin de muradının yerine gelmesi imkânsız-

dır. Çünkü insanın aynı anda hem diri, hem de ölü olması düşünülemez. Eğer birinin arzusu hasıl olur, diğerininki olmazsa, arzusu yerine gelmiyen ilâh âcizdir demektir. Âciz ise Allah olamaz. Bundan da anlaşılır ki eşyanın yaratıcısı bir tanedir. Nitekim Allah Tealâ şöyle buyuruyor:

"Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı yer ve gök fesada uğrardı". (Sûre: 21, âyet: 22).

Ahirette insanların tekrar diriltileceği meselesine gelince: Allah ilk olarak insanı hiçbir örnek olmaksızın yarattı. O halde onu diğer bir yaratılışla tekrar diriltmekten Allah aciz olmaz. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

"O kendi yaratılışını unutarak bize bir misâl getirdi; bu çürümüş kemiklere kim can verecekmiş dedi. De ki onları ilk defa yaratan diriltecek. O her yaratmayı hakkıyla bilendir". (Sûre: 36, âyet78 –79) Böylece ilk yaratma, ikinci yaratma için bir delildir.

"O, yemyeşil ağaçtan sizin için bir ateş çıkarandır. İşte bakın ateşi ondan çakıp alıyorsunuz." (Sûre: 36, âyet: 80).

Görülüyor ki yeşil bir ağaçtan dahi ateş çıkarması Allah'ın yaratma kudretinin delilidir.

"Gökleri ve yeri yaratan Allah, onlar gibisini yaratmıya kâdir değil midir?" (Sûre: 36, âyet: 81).

İşte bu âyet de tekrar dirilmenin mümkün olduğunu açıkça gösteriyor[326].

Allah'ın âlim olması meselesi: Hikmetli fiiller, ancak bir âlim tarafından yapılır. Bir ipek kumaşı, bir serçe kuşunun dokuması düşünülemez. Keza herhangi bir sanatın inceliklerini, bu sanatı iyi yapan ve bilenlerden gayrısı meydana getiremez. Biz görüyoruz ki insanoğlu hikmet üzerine mebni bir çok düzenli özelliklere sahiptir. Hayat, işitme, görme ve tatma gibi yine kâinatta da bir düzen vardır. Güneş, ay, yıldızlar vesaire kâinatta bir nizamın olduğunu gösterir. Gerek insandaki hikmetli özellikleri ve gerekse kainattaki düzeni ancak bunların keyfiyet ve özünü bilen bir varlık meydana getirebilir. Bu varlık da Allah'tır.

Yine bu hikmetli ve düzenli sanat eserleri, ancak kâdir ve hayy olan bir varlık tarafından meydana getirilebilir. Ölünün hayatı ve kudreti yoktur. O halde Allah Hayy'dır ve Kâdir'dir.

Allah aynı zamanda Semî'dir ve Basîr'dir. Çünkü bir canlı varlık, kendisini görülecek ve işitilecek şeyleri algılamaktan alıkoyacak bir

[326] Bak: al-Eş'arî, Kitâb al-Luma, s. 21–23, Mısır 1955.

afet ile ma'lûl olmadıkça, hem işitir, hem de görür. Allah'ın Hayy olduğunu kabul ettiğimize göre, onun sağırlık veya körlük gibi bir illete müptelâ olduğunu ileri sürmek imkânsızdır. O halde Allah Semî' ve Basîr'dir.

Allah'ın ilmine şu âyetler delildir:

"Onu ilmiyle indirdi" (Sûre: 4, âyet: 166).

"Onun ilmi olmaksızın hiçbir dişi gebe olamaz, doğuramaz da." (Sûre: 35, âyet: 11)

Allah'ın kuvvetine şu âyet delildir:

"Allah'ın onları yarattığını görmezler mi? O kuvvet bakımından onlardan daha üstündür." (Sûre: 41, âyet: 15).

Allah'ın kelâmının kıdemi meselesi : Allah'ın Kelâm'ı ya kadimdir, ya hâdistir. Eğer hâdis olduğu iddia edilirse, Kelâm ya Allah'da hâdis oldu, ya Allah onu kendi başına kaim olmak üzere halketti yahut ta kendisinin gayrında meydana getirdi. Kelâmın Allah'ın zatında ihdas edilmesi imkânsızdır. Çünkü Allah'ın zatı havadis (olaylar) içinde mahal olamaz. Allah'ın Kelâmını kendi kendine kaim olmak üzere ihdas etmiş olması da imkânsızdır. Çünkü kelâm sıfattır; sıfat ise kendi kendine kaim (var) olamaz. Geriye Allah'ın Kelâmı kendisinin gayrında bir cisimde yaratması kalıyor ki bu da imkânsızdır. Çünkü o zaman Allah'ın Kelâmiyle başka bir cismin konuşması, emir vermesi gerekir. Bu da Allah'ın şanına yakışmaz ve mantıksızlık olur. O halde Allah'ın Kelâmının hiç bir suretle hâdis olmasına imkân yoktur.

Üstelik Allah'ın Kelâmını ihtiva eden Kur'ân'ın kadim olduğunu şu âyetten çıkarmamız da mümkündür:

"Bir şeyin olmasını dilediğimiz zaman sözümüz ancak ona "kun" ol dememizden ibarettir. O da derhal oluverir." (Sûre: 16, âyet:40)

Eğer Kur'ân mahlûk (yaratılmış) olsa idi, Allah kendi sözü olan Kur'ân'a "kun" (ol) demiş olacaktı. Halbuki "kun" sözü de Kur'ân'dadır. Allah'ın bir sözünü diğer bir sözü için söylemiş olması imkânsızdır. Çünkü bu, söz içinde sonsuza kadar gider ve her söz için bir "kun" denmesi gerekir. Bundan anlaşılır ki Allah'ın sözü mahlûk olamaz. Kur'ân kadimdir.

Allah'ın iradesi kadimdir : Eğer Allah'ın iradesi muhdes olsaydı, ya onu kendinde hasıl eder, ya kendinin gayrında meydana getirir veyahut da iradeyi kendi kendine kaim olarak yaratırdı. Onu Allah'ın kendinde yaratması imkânsızdır. Çünkü Allah hadiseler için mahal

olamaz. O'nun kendi nefsiyle kaim olarak yaratılmış olması da düşünülemez. Çünkü irade sıfattır, sıfat ise kendi kendine kaim olamaz. Nitekim kendi kendine kaim kudret ve ilim yarat'lması da caiz değildir. İradenin Allah'ın zatının gayrında bir cisimde ihdas edilmesi de imkânsızdır. Çünkü böyle bir ihdas kabul edilirse, Allah'dan gayrı olan bu varlığın Allah'ın iradesiyle Murid olması gerekir. Netice olarak Allah'ın iradesinin hâdis olması görüldüğü gibi imkânsızdır. O halde O kadimdir. Allah ezelden beri Murid'dir.

Mutezileye göre kötülüğü isteyen ve irade eden insandır.

Eş'ariyye'ye göre Allah'ın her şeyi irade etmesi ve istemesi caizdir. Buna Kur'ân'ın şu âyetleri de delildir:

"Ancak Allah'ın arzusuyla bir şeyi isterler." (Sûre: 76, âyet: 30).

"Eğer Rabbin dileseydi yeryüzündekilerin hepsi iman ederdi." (Sûre: 10, âyet: 99).

"Eğer isteseydik her nefsi hidayete erdirirdik." (Sûre: 32, âyet: 13).

"Eğer Rabbın dileseydi onu yapmazlardı." (Sûre: 2, âyet: 112).

"Eğer Allah dileseydi onlar döğüşmezlerdi ve fakat Allah istediğini yapar." (Sûre: 2, âyet: 153).

Allah'ın görülmesi meselesi : İnsanın Âhirette Allah'ı gözle görmesi caizdir. Çünkü Allah için caiz olmayan şey, onu hâdis olan bir şeye, cisme benzetmek, onda değişme ve yalancılık olduğunu söylemek gibi hususlardır. Allah'ın görülmesini ileri sürmekle Ona böyle yakışmayan bir isnatta bulunmuş olmayız. Allah'ın gözle görüleceğine şu âyet de delildir:

"Yüzler vardır, o gün terütazedir (güzeldir). Rablerini görecektir." (Sûre: 75, âyet: 22–23).

Şayet buna Mutezile şu âyetle cevap verirse:

"Gözler onu idrak etmez, O gözleri idrak eder." (Sûre: 6, âyet: 103).

İlâve etmek gerekir ki bu âyetin anlamı bu dünyadaki duruma işarettir. Âhiret için değil. Aksi takdirde Kur'ân'da tenakuz olduğu iddiası ortaya atılırdı. Böyle bir iddia ise imkânsızdır, asılsızdır.

İstitaa : Fiil ile beraberdir.

Kader meselesi : Eş'ariyye'ye göre hayır ve şer Allah'tandır. İnsanların fiilleri Allah tarafından yaratılır ve kullar tarafından kazanılır. İnsanların fiillerini Allah'ın yarattığına şu âyet-i kerime delildir:

"Allah sizi ve yaptıklarınızı yaratır." (Sûre: 37, âyet: 96).

"Allah her şeyi bilir." (Sûre: 42, âyet: 12).

"Allah her şeye kâdirdir." (Sûre: 2, âyet: 2p0).

İman: marifet ve kalple tasdiktir. Ebû Hanîfe'ye göre dil ile ikrar kalp ile tasdiktir. Bu hususta Mutezile ile Eş'arîyye arasındaki başlıca fark, Mutezile büyük günâh işleyeni ne mü'min ne de kâfir sayar. O fâsıktır der. Eş'arîyye ise kebire işleyen mü'mindir, ancak fıskı ile fâsıktır der. Mutezile'ye göre amel imana dahildir. Eş'arîyye'ye göre dahil değildir.

İmâmet meselesi: Peygamberimizin vefatlarından sonra Sahabe arasında imâmet meselesinde üç ayrı inancın doğduğunu görüyoruz: 1- Hz. Ali imamdır diyenler. 2- Hz. Abbas'ın imâmetine inananlar. 3- Hz. Ebû Bekr'in imâmetini haklı bulanlar. Halbuki gerçekte Hz. Ali ve Hz. Abbas, Hz. Ebû Bekr'e biat etmişlerdir. Onun bayrağı altında birleşip emirlerine göre hareket etmeyi kabul etmişlerdi. Hz. Peygambe'rin ümmetinin hata üzerinde ittifak etmesi düşünülemez. Eğer Hz. Ali ve Hz. Abbas'ın kalbi, biat için izhar ettikleri hissin aksine idi denirse, bu iddia kabul edilemez. O vakit Sahabe'nin ittifak ettiği birçok meselelerden de şüphe etmek akla gelebilir. Çünkü bazı Sahabe kanaatlarının aksini izhar etti diye iddiada bulunanlar çıkabilir. Bu sebeple, seçimle gelen Hz. Ebû Bekr'in imâmetinin hak olduğunu kabul etmek gerekir. Hz. Ali'nin nasla imam tayin edildiği iddiası Ehl-i Sünnetçe merduddur[327]. Eş'ariyye'ye göre Hz. Peygamberin ümmetinin bir imam seçmesi vâciptir. İmam ictihad yoluyla, seçimle tayin edilir. İmamın Kureyş'ten olması üzerinde de Ehl-i Sünnet ittifak etmiştir. Ehl-i Sünnet, imamda özellikle şu üç önemli vasfı ararlar: 1- İlim, 2- Adâlet. 3- Siyaset.

İmam şer'î hükümler hakkında ictihad yapabilmelidir. İmam, hâkim onun şahadetiyle hüküm verecek kadar âdil olmalıdır. İmam büyük günâh işlemediği gibi küçük günâh üzerinde de ısrar etmemelidir. Fakat Ehl-i Sünnet, İmamiyye Fırkası gibi, imamın günâhtan tamamen masum olmasını da şart koşmaz. Esasen İmamiyye bir yandan "imam masum olmalıdır" derken, diğer yandan takiyye halinde "ben imam değilim" diyerek onun yalan söylemesini haklı buluyordu.

Bütün müslümanlar için bir tek imam olmalıdır. Ancak denizle ayrılan ülkelerde ve amansız düşmanların bulunduğu bölgelerde uzaktaki imam duruma çare bulamadığı hallerde birden fazla imam seçilebilir. Ehl-i Sünnet, Hz. Abbas'ın imâmetini kabul eden Râvendiyye Fırkası'na da muhalefet eder.

[327] Bak: al-Eş'arî, Kitâb al-Luma, s. 133-136.

Ehl-i Sünnet, Hz. Osman'ı tekfir edenlerden teberri eder. Sıffîn, Basra ve Nehrevan harplerinde Hz. Ali'yi haklı bulurlar. Talha ve Zübeyr'in Hz. Ali ile döğüşmekten rücû' ettiklerine, fakat Talha'nın harpten çekilme sırasında, Zübeyr'in de harpten sonra öldürüldüğüne inanırlar. Hz. Muaviye Sıffîn'deki hatasından dolayı tekfir edilemez. Hz. Ali hakem meselelesinde de haklı idi. Fakat hakemlerden biri hile yaptı. Hz. Aişe, Talha, Zübeyr ve Muaviye hürmete lâyıktır.

Nübüvvet ve risâlet meselesi: Bir melek vasıtasıyla Allah tarafından kendisine vahiy gelen ve âdetleri bozacak surette mucize gösteren kimseye nebî denir. Bu sıfatlara malik olmakla beraber yeni bir şeriat getiren veyahut eski şeriatın bazı hükümlerini nesh eden kimseye de resûl denir. Nebî pek çoktur. Genel olarak bütün peygamberlerin sayısı bir rivâyete göre 124.000 dir. İlk resûl Hz. Âdem, son resûl ise Hz. Muhammed'dir. Kur'ân'da isimleri geçen 24[328] peygamberden diğerleri şunlardır: İdris, Nuh, Hûd, Salih, Lût, İbrahim, İsmail, İshak, Yakub, Yûsuf, Şuayb, Harûn, Musa, Davud, Süleyman, Eyyûb, Zu'l-Kifl, Yûnus, Elyasa, Zekeriyya, Yahyâ, İsa.

Mecusîler ise ilk peygamber olarak Gilşah adında birini, peygamberlerin sonuncusu olarak da Zerdüşt'ü kabul ederler. Hurremiyye ise peygamberlerin sonu gelmiyeceğini iddia eder. Ehl-i Sünnet, gerek İslâmiyetten önceki Mani ve Zerdüşt gibi yalancı peygamberleri ve gerekse İslâmiyyetten sonra zuhur eden Müseylime, Secah ve Esved b. Yezid gibi yalancıları reddeder.

Mucize ve keramet meselesi: Her peygamberin âdetlerin üstünde mucizeler göstermesi lâzımdır. Velîlerin de kerâmet göstermesi câizdir. Fakat peygamberler, mucizelerini izhar ederek kavmine üstünlüğünü kabul etirmelidir. Kerâmet sahibi velî ise kerametiyle başkasına galebe etmeğe çalışmaz. Aksine kerâmetini gizlemek ister. Mucize sahibi peygamber âkibetinden emin olur, fakat kerâmet sahibi velî'nin âkibeti değişebilir. Ehl-i Sünnet'e göre İ'cazu-l'Kur'an mucizedir. Mu'tezileden Nazzam ise bunu kabul etmez. Hz. Muhammed'in inşikaku'l-kamer, parmaklarından su akması ve az yemekle çok kimseyi doyurması, başlıca mucizeleri arasındadır

İslâm'ın şartları: İslâm'ın şartları, kelime-i şehadet getirmek, namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek ve şartları müsait olduğu takdirde haccetmektir. Kim bu şartlardan birinin farz olduğunu inkâr ederse kâfir olur.

[328] Kur'ân'da 28 kimsenin ismi geçmekle beraber 4 tanesinin velî peygamber olduğunda ihtilâf vardır.

Eş'arî'nin Eserleri:

Eş'arî'nin eserleri arasında birbirini nakzeden fikirler vardır. Bunun sebebi de yaklaşık olarak hicrî 300 senesine kadar itizalî fikirlere inanmasıdır. Bu tarihe kadar yazdığı eserler 64 kadardır.

Hicrî 300 senesinden sonra yazdığı ve Ehl-i Sünnet'in görüşlerini müdafaaya hasrettiği eserleri ise 21 kadardır. Kadı Ebû'l-Meâlî b.Abd al-Malik, Eş'arî'ye 300 kadar eser isnat etmiştir.

Günümüze kadar gelmiş başlıca eserleri şunlardır:

1- Makâlât al-İslâmiyyîn: Bu eser hem H.Ritter tarafından İstanbul'da, hem de Mısır'da neşredilmiştir. Eserde tarafsız olarak fırkaların kelâmî görüşleri kaleme alınmıştır. Şia, Havâric, Mu'tezile, Murcie, Cebriyye, Kerrâmiyye ve Naccâriyye gibi fırkaların görüşleri izah edilmiştir.

Ayrıca Allah'ın sıfatları ve Kur'ân hakkındaki münakaşalara yer verilmiştir.

2- Kitâb al-Luma' fî'r-Redd alâ Ehl az-Zeyg va'l-Bıda': Bu eser birkaç kere basılmıştır. Eserde Ehl-i Sünnet yönünden birçok itikadî hususlar kaleme alınmıştır. Eş'arî bu eserinde özellikle Allah, sıfatları, kaza ve kader, rüyet, Kur'ân'ın kıdemi, iman ve imâmet meselelerine dair görüşlerini açıklamıştır.

3- al-İbâne an Usûl ad-Diyâne: Eserde sapık mezhepler reddedilmiş ve onların i'tikadî görüşleri çürütülmüştür. Eser, Haydarâbâd ve Kâhire'de basılmıştır. Ayrıca İngilizceye de çevrilmiştir.

4- Risâlet al-İmân: İman meselelerine dair olan bu eser, Spitta tarafından Almancaya çevrilmiştir.

5- Risâle Ketebe bihâ ilâ Ehl as-Sagr bi-Bâb al-Ebvâb: Ehl-i Sünnet'in görüşlerini içine alan bu Risâle, Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi mecmuası (sayı: 7, s. 154–176; sayı: 8, s. 50–108) içinde Kıvâmeddin Burslan tarafından Türkçeye çevrilerek neşredilmiştir.

6- Risâle İstihsân al-Havd fî İlm al-Kelâm: bu eser birkaç kere basılmıştır. Haydarâbâd'da 1344 de basılan nüshası 12 sayfadan ibarettir. Risâle'nin Dr. Talât Koçyiğit tarafından Türkçeye yapılan çevirisi İlâhiyat Fakültesi Dergisinin VIII nci cildinde (sayı: 1960) neşredilmiştir. Risâle'de, dinî inançları aklî delillerle isbat ve izah etmeyi hoş karşılamıyan Ehl-i Hadis'e red mahiyetinde cevaplar verilmektedir[329].

[329] Bak: H. Ritter. İslâm Ansiklopedisi, Eş'arî maddesi, cüz: 33, s. 390–391, İstanbul 1947; Dr. Lûtfi Doğan, anılan eser, s. 22–24.

Eş'arî Okulu'nun Tanınmış Simaları:

Eş'arî Okulu'na mensup olan en tanınmış şahsiyetler şunlardır: Ebû Bekr al-Bakıllânî, Ebû Bakr Muhammed b.al-Hasan b.Fûrek (Ölm. H.400 / M.1015), Ebû İshak al-İsferâyinî (Ölm. H.418 / M.1027), Abd al-Kâhir b.Tâhir al-Bağdâdî (Ölm. H.429 / M.1037), Ebû Ca'fer Ahmed b.Muhammed as-Semânî (Ölm. H.444 / M.1052), İmâm al-Haremeyn al-Cuveynî (Ölm. H.478 / M.1085), Ebû Hamid al-Gazzâlî (Ölm. H.505 / M.1111), İbn Tümart (Ölm. H.524 / M.1030), Fahr ad-Dîn ar-Râzî (Ölm. H.606 / M.1210), Adud ad-Dîn al-İcî (Ölm. H. 657 / M.1355) ve al-Curcânî (Ölm. H.816 / M.1413)[330].

Şimdi bu bilginler arasında Eş'arîlik okulunun gelişmesinde önemli rol oynıyan birkaç şahsiyetten kısaca bahsedelim.

İbn Furek:

Ebû Bekr b.Fûrek'in hayatı hakkında tafsilâtlı bilgiye sahip değiliz. Onun H.400 veya 406 / M.1009–1015 yılında öldüğü söylenir. O, Allah'ın sıfatları konusunda Eş'arî'nin düşüncelerini izlemiştir. İbn Fûrek, Muşkil al-Hadis adlı eserinde hadisleri iki bölüme ayırmıştır: 1– Muhkem hadisler. Yani mânası kolayca anlaşılan ve üzerinde tereddüt edilmiyen hadisler. 2– Müteşâbih hadisler. Yani mânası pek açık olmıyan te'vile müsait hadisler. İbn Fûrek müteşâbih âyetler gibi, müteşâbih hadislerin de te'vilinin gerektiğini söylemiştir. Böylece de Eş'arîlik'de te'vil cereyanının sistemleşmesinde İbn Fûrek'in büyük emeği geçmiştir[331].

Ebû Bekr Muhammed b.at-Tayyib al-Bakıllâni:

Basra'da doğdu. H.403 / M.1013 yılında Bağdad'da öldü. Küçük yaştan itibaren zekâsının keskinliği belli idi. Hadis ve ilm-i kelâm'a dair derin bilgisi vardı. Edebiyatta da bilgisi genişti. İbn Mucâhid'ten ders görmüş ve Ebû'l-Hasan al-Bahilî'nin ilminden istifade etmişti. Buveyhîler devrinde Şia ve Mutezile bilginleriyle yaptığı münazaralarda din ilimlerinde ne kadar kuvvetli olduğunu isbat etmişti. Keşf Esrâr al-Bâtıniyye adlı eseriyle Bâtınilerin iç yüzünü ortaya koymuştu.

Bakıllânî'nin Eş'arîlikte en önemli şöhreti, atomculuğu benimsemesidir. O, atom nazariyesiyle Allah Tealâ'nın sonsuz kudretini isbatlamıştı. Ona göre tabiatda hakikatta yalnız cevherler vardır. Cismin

[330] Bak: Henri Corbln, anılan eser, s. 173.

[331] Bak: Dr. Lûtfi Doğan, anılan eser, s. 57–58.

en küçük parçaları olan bu cevherler bölünemezler. Ancak ceherler kendilerine arazlar ilhak olunmakla vardırlar. Arazsız cevher var olamaz. Bileşik cisim, ancak çeşitli cevherlerin birleşimi ile meydana gelir.

Cevherler ise zaruri değil, mümkündürler. Cevherlerle birleşen arazlar ve cevherlerden meydana gelen cisimler de mümkündür. Bütün bunları Allah yaratmıştır. Atomun yani en küçük zerrenin bölünememesi, sebep-netice olarak kendi kendine yetmediğinin delilidir. Eğer maddenin en küçük parçaları bölünebilir olsaydı, illiyeti de yine maddede aramak lâzım gelecekti. Maddenin en son küçük parçasının bölünemeyişi, maddenin dışında bir müteali prensibin yani Allah'ın varlığını icab ettirir. Çünkü atomların bölünememesinden, maddenin kendi kendine âciz olduğunu ve ona dışardan müdahale gerektiği anlaşılmaktadır. Başka bir deyimle kendinin sebebi olmıyan maddenin bir yaratıcısı vardır. O da Allah tealâdır[332]. O halde cevherleri ve arazları Allah yaratır. Allah'ın yaratması devamlıdır. Çünkü cevher, araz ve cisim bir andan fazla var olamaz. Allah'ın yaratmasının devamlılığı sayesinde onlar varlıklarını muhafaza ediyorlar. Allah, yaratmasını bir an durdursa, her şey yok olur.

Bu durum şunu gösterir ki Mu'tezile'nin sandığı gibi tabiatta değişmez kanun yoktur. Çünkü atomların birleşmesi ve arazların birbirini tâkip etmesi nisbî işlerdir. Bunlar cevherin tabiatı icabı değildir. Arazların tabiatı icabı değildirler. Bilâkis her şey Allah'ın iradesiyle olur. Allah dilese âdetini değişitirebilir ve her şeyi başka türlü yaratabilir.

Bu izah tarzı bize mucizelerin oluşunu da açıklamaktadır. Çünkü mucizeler alışılmış olayların dışında vukua gelen ve sebebi izah edilemiyen hadiselerdir. Demek oluyor ki illiyet (causalite) gerçekten yoktur. Ancak görünüşlerin birbirini takibi vardır. Allah her şeyi istediği zaman istediği gibi değiştirebilir.

İlliyet prensinini nefyetmek, Eş'arîliğin bir kaidesi haline gelmiştir[333].

Bakıllânî, at-Temhîd adlı eserinde itikadî meseleleri, Eş'arîlik yönünden izah etmiş ve sapık fırkalara susturucu cevaplar vermiştir[334].

İmâm al-Harameyn al-Cuveynî:

İmâm al-Harameyn gerek fıkıh usûlünü ve gerekse kelâm ilmini iyi bilen bir bilgindir. Bakıllânî'nin izinden gitmiştir. Gazalî'nin yetiş-

332 Henri Corbin, anılan eser, s. 175–176.

333 Bak: Hanna'l-Fahûrî ve Halîl al-Cârr, anılan eser, c. I, s. 185–186.

334 Bak: al-Bakıllânî, at-Temhîd fî'r-Redd alâ-l-Mulhide al-Muattıla va'r-Râfıda va'l-Havâric va'l-Mu'tezile, al-Kâhire 1947.

mesinde önemli rol oynamıştır. Akla çok önem verdiği için hadis bilginlerinin hücumuna uramıştır. Bu yüzden Mekke'ye gitmek ve orada ikâmet etmek zorunda kalmıştır. Orada kendini sevdirmiş ve İmâm al-Harameyn lâkabını almıştır. Meşhur vezir Nizâm al-Mulk (Ölm. H. 485 / M.1092) onun namına Nisabûr'da bir medrese yaptırmış ve medresenin direktörlüğünü de ona vermiştir.

İmâm al-Harameyn, Eş'arî Mezhebi ile Şâfiî fıkhını birleştirmiştir. İnsanın, varlık hakkında bilgi edinmek için akla müracaatını vâcip görmüştür. Aklî ve naklî delillerle düşüncenin değerini birleştirmiştir. Yani bizi bilgiye götüren istidlalin taraftarı olmuştur. Fakat "düşünce aklen vâciptir" diyen Mutezile'yi tenkit etmiştir. O, bu hususta nakilden ve icma'dan da istifade etmiştir. Şeriatın emirleri şüphesiz uyulması gereken hususlardır. Peygamberimizin ümmeti, düşüncenin vucûbiyeti hakkında icma'a varmıştır. Ümmetin icma ettiği şey de şeriatın emri sayılır.

Hem akla, hem de nakle önem veren İmâm al-Harameyn birçok kıymetli eserler de yazmıştır[335]. Bu eserler arasında aş-Şâmil fî Usûl ad-Dîn Kitâb al-İrşâd, al-Akîde an-Nizâmiyye, Nihâyet al-Matlab fî Dirâyet (yahut Rivâyet) al-Mezheb, al-Burhân fî Usûl al-Fıkıh, Muhtasar an-Nihâyet tanınmıştır.

al-Gazzâlî:

Ebû Hâmid al-Gazzâlî H.450 / M.1058 yılında Tus'da doğmuştr. H.505 / M.1111 yılında vefat etmiştir. Dinî ilimlerin hemen hemen bütün dallarında derin bilgi sahibi olmuştur. Bu arada kelâm ilminde de ileri gitmiştir. Genel olarak Eş'arî'yi izlemiştir. Allah ve sıfatlarını, kaza ve kaderi, imâmet meselesini, Kur'ân ve rü'yet meselelerini Ehl-i Sünnet'in görüşlerine uygun olarak açıklamıştır. Kelâm ilmine dair al-İktisâd, İlcâm al-Avamm an İlm al-Kelâm ve Kitâb Kavâid al-Akâid (İhya'nın ikinci kitabı) adlı eserleri yazmıştır. Diğer eserlerinde de yerini geldikçe kelâm ilminden bahsetmiştir. Faysal at-Tefrika Beyn al-İslâm va'z-Zandaka adlı eserinin mukaddimesinden bazı küçük konularda Eş'arî'den ayrıldığı anlaşılıyor. Fakat genel olarak kelâmda Eş'arî Okulu'nu devam ettirmiştir.

Eş'arîliğin Diğer Mezheplerle Mukayesesi:

Eş'arî'liği ve diğer birçok mezhepleri böylece inceledikten sonra kelâm meselelerine göre şöyle bir mukayese yapabiliriz.

---

[335] Bak: İmâm al-Harameyn, Kitâb al-İrşâd mukaddimesi, Mısır 1950.

Allah'ın sıfatları: Cebriye, Râfıda, Mu'tezile Allah'ın zatî veya subutî sıfatlarını nefyederler. Ebû Hanîfe ve Eş'ariyye Allah'ın zatî sıfatları ezelîdir. Fakat kulun sıfatlarına benzemez der. Haşaviyye ve Müşebbihe ise müteşâbihâta zahirî bir anlam vererek Allah'ın sıfatlarını kulu sıfatlarına benzetirler. Kerrâmiyye, Allah'ın arş üzerinde oturduğunu söyler. Selefiyyûn ise Allah'ın zatî sıfatlarını, naslarda olduğu gibi kabul edip izahata girişmektn çekinirler. Müteşâbihât'ta geçen el, ayak ve yüz gibi hususlarda ise soru sorulmasını dahi hoş karşılamazlar. Onlarca bunlar keyfiyeti meçhul sıfatlardır.

İnsanın fiilleri: Mu'tezile insan, kendi fiilini yaratır der. Eş'arî ise fiillerin Allah tarafından yaratılıp insanlar tarafından iktisab edildiği kanaatındadır.

Cebriyye ise fiillerin ve kesbin Allah tarafından yaratıldığını iddia eder.

Allah'ın görülmesi meselesi: Mu'tezile, Cehmiyye ve Neccâriyye, Allah'ın gözlerle görülmiyeceği tezini savunmuştur.

Eş'arîyye Allah'ın gözlerle sınırsız ve keyfiyetsiz bir surette görüleceğine inanmıştır.

Haşeviyye ise insanların Âhirette Allah'ı eşyaları gördüğü gibi göreceğini söylemiştir.

Hulul: Mu'tezile'ye göre Allah, yönelme ve hulul olmaksızın her yerdedir.

Eş'ariyye'ye göre Allah mekândan ve Arş'tan önce vardı. Allah mekâna hulul etmez, girmez. Mekâna ihtiyacı da yoktur.

Haşeviyye ve Kerrâmiyye ise Allah'ın Arş'a hulul ettiği ve Kürsî üzerine oturduğu tezini savunur.

Tevîl: Mu'tezile'ye göre "yed" (el) in mânası kudrettir. "vech" (Yüz) in mânası vücuttur. "Nuzul"un mânası âyetlerin ve meleklerin inmesidir. "Arş"ın mânası saltanattır.

Eş'arîyye'ye göre yed, vech, nüzul ve Arş hakikî sıfatlardır.

Müşebbihe ve Kerrâmiyye ise yed ve vechin cismanî organlar olduğu, nüzûl (iniş) ve cülûsun (oturuşun) gerçekten vuku bulduğu fikrindedir.

Kur'ân: Mutezile'ye göre Kur'ân Allah'ın kelâmıdır ve yaratılmıştır.

Eş'arîyye'ye göre Kur'ân Allah'ın kelâmıdır. Kadîmdir. Harfler, mürekkep ve kağıtlar yaratılmıştır.

Haşeviyye'ye göre Kur'ân'daki her şey kadîmdir.

İman: Mu'tezile, Cehmiyye ve Neccâriyye iman hâdistir der. Mu'tezile'ye göre amel imana dahildir.

Eş'arîyye'ye göre iman tasdik ve marifettir. Büyük günâh işliyen fasıktır ve fakat imandan çıkmış sayılmaz.

Mürcie ise iman sahibine günâh işlemek zarar vermez der.

Havâric iman dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve organlar ile tatbiktir der. Havâric'e göre ameli terkeden kâfir olur.

Ebû Hanîfe'ye göre iman dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir. Amel imana dahil değildir.

İkab: Havâric ve Mu'tezile, büyük günâh işliyenlerin Cehennemde ebediyyen kalacakları kanaatındadırlar. Ancak Mutezile'ye göre tövbesiz ölen büyük günâh sahibini cehennemde kâfirden daha hafif bir azapla ebediyyen cezalandırılır.

Eş'arîyye'ye göre bir günâh işleyeni Allah dilerse affeder, dilerse bir zaman için Cehennem'e yollar.

Mürcie'ye göre iman sahibine günâhlar zarar vermez. Mürcie'nin bazı kollarına göre de kebire sahiplerinin durumu kıyamet günü belli olur. Şimdiden bir şey söylenemez.

Şefaat: Mu'tezile'ye göre Peygamberimiz günahkârlara şefaat edemez.

Eş'ariyye'ye göre ise Allah müsaade ettiği takdirde Peygamberimiz günâhkar mü'minlere şefaat eder.

Rafıza'ya göre Hz. Ali ve Hz. Muhammed, ister mü'min olsun ister kâfir olsun herkese Allah'tan izin istemeksizin şefaat edebilirler[336].

Hilâfet: Mu'tezile'ye göre Cemel Vak'ası'na iştirak eden iki taraftan birisi fasıktır. Bunu özellikle Vasıliyye iddia eder. Diğer bazıları ise Cemel Vak'ası,nda ve Sıffîn'de Hz. Ali'yi haklı bularak Hz. Muaviye, Talha, Zübeyr ve Hz. Aişe'yi fasık sayarlar.

Eş'ariyye ise hilâfetleri üzerinde icma hasıl olan Hulâfa-yı Râşıdîn'i hürmetle anarlar. Cemel Vak'ası'nda ve Şıffîn'de Hz. Ali'yi haklı

[336] Bak: Tarih al-Felsefet al-Arabiyye, c. I, s. 183–194; Introduction a la Theologie Musulmane, s. 58–59.

bulmakla beraber Hz. Aişe, Hz. Muaviye ve taraftarlarını hürmete lâyık sayarlar. Onların hataları küfür değildir.

Rafıza ise Hz. Ali'ye muhalefet edenleri kâfir sayar.

Havâric, Cemel Vak'ası'na iştirak eden Hz. Aişe, Zübeyr ve Talha'yı küfre sapmış sayar. Sıffîn Muharebesinde Hz. Ali'yi hakemeyn hadisesine müracaat gününe kadar haklı, Hz. Muaviye ve taraftarlarını kâfir addederler. Hakemeyn hadisesinden sonra Hz. Ali'nin de küfre düştütüğünü ileri sürerler.

3- EBU MANSUR MATURİDÎ VE MATURİDİYYE

Ebû Mansûr Muhammed b.Muhammed b.Mahmûd al-Mâturîdî hicrî üçüncü yüzyılın ortalarına doğru Semerkand'ın Mâturîd mahallesinde doğdu. Fıkıh ilminde Hanefî mezhebinin görüşlerini benimsedi. Kelâm ilmini Nasr b.Yahya al-Belhî (Ölm. H.268 / M.881)'den öğrendi.

Mâturîdî'nin yetiştiği çağda Maveraünnehir'de mezhepler arasında sert münazaralar olurdu.

Birçok yerlerde münazaralar yapan Mâturidî, bu arada Basra'ya gitti. Akaid meselelerinde de Ebû Hanîfe'nin görüşünü çok defa paylaşıyordu. Onun al-Fıkıh al-Ekber'ini ve al-Fıkıh al-Ebsat'ını okumuştu.

Ebû Mansûr al-Mâturidî hicrî 333 / M.944 yılında hayata gözlerini yumdu.

Başlıca eserleri: Kitâb Te'vîl al-Kur'ân, Kitâb Me'haz aş-Şerâi, Kitâb al-Cedel, Kitâb al-Usûl ad-Dîn, Kitâb ad-Makâlât fi'l-Kelâm, Kitâb at-Tevhîd, Redd Evâil al-Edille li'l-Ka'bî, Redd Tehzîb al-Cedel li'l-Ka'bî, Kitâb Redd al-Usûl al-Hamse li-Ebî Muhammed al-Bahılî, Redd Kitâb al-İmâme, ar-Redd ala'l-Karâmıta[337].

MATURİDÎ'NİN MEZHEBİ VE GÖRÜŞLERİ

Mezhebi Türkler arasında ve Maveraünnehir'de yayılmıştır. Eş'arî'den az çok ayrıldıkları meseleler vardır.

Allah'ın tekvin (iş görme, yapma) sıfatı, mükevvenden yani yapılan şeyden başkadır. Çünkü tekvin Allah'ın sıfatıdır. Mükevven (yapılan

337 Bak: Muhammed Ahmed Ebû Zehre, al-Mezâhıb al-İslâmiyye, s. 287 vd. al-Matbaat an-Numuzeciyye bakısı, Mısır; İs. Ansiklopedisi, Mâturîdî maddesi, cüz: 74, s. 405. İst. 1956.

şey) ise yaratılmıştır. Yapma sonradan olma değil, yapılan sonradan olmadır. Allah'ın sıfatları zatının aynı da değil, gayrı da değildir; bir şeyin rengi o şeyin kendisi ve başkası olmadığı gibi. Gerek zat sıfatları ve gerekse fiil sıfatları hâdis değildir. Eş'arîler ise Allahın dirilmek ve öldürmek gibi fiil sıfatları itibaridir, hâdistir ve zatının gayrıdır derler. Eş'arîlere göre fiil sıfatları tekvinden yani yapmaktan ibarettir. Tekvin (yapmak), yapılan şeyin kendisidir. Mektup yazmak ile yazılmıştır. Yani fiil, fail'in diğer mefulün sıfatıdır. Mâturîdî'ye göre yapmak, yapanın sıfatıdır, yapılanın değil, Tekvin sıfatının Eş'arîlere göre hâdis, Maturîdî'ye göre ezelî olması bu anlayış fakından gelmektedir.

*E*ş'arîlerin görüşüne şu bakımdan itiraz edilebilir: Allah'ın fiil sıfatları hâdis diye kabul etmek, Allah'ın hâdislere mahal olmasını ve sonradan Allah'ın fu fiillerle değişmiş olmasını icap ettirir. Halbuki Mâturîdî'nin görüşü esas alınarak fiil sıfatlarının kadîm olduğu söylenirse, bu hâdislerin ebedî olmasını ve ezelde Allah'ın fiillerinin değişmesini gerektirmez, zira değişme mahlûkatadır[338].

Kur'ân ezelîdir: Kur'ân Allah'ın kelâmıdır. Allah'ın kelâmı zatı ile kaim ezelî bir sıfattır. Harf ve eser cinsinden değildir. O birdir, bölünemez. Mutezile diyor ki Allah'ın kelâmı hâdisdir. Zira ezelî olsaydı, ezelde Allah kelâm ile emir verici ve nehyedici, haber alıcı olurdu. Bunları insanlar ve mahlûklar yok iken yapmak ise hafiflik olurdu.

Mâturîdî bunu şöyle cevaplandırır: Eğer verilen emir derhal uyulması vacip olan emir olursa o zaman hafiflik olur. Üstelik, öncelik ve sonralık, zaman ve mekâna göredir. Allah'ın kelâmının bir zaman ve, mekânla ilgisi yoktur. Belki Mu'tezile şöyle itiraz eder: Allah Tealâ:

"Biz onu (onun mânalarını) anlayasınız diye Arapça bir Kur'ân yaptık buyurmuştur[339].

Yapmak sözü Kur'ân'ın sonradan yapıldığını ifade eder.

Buna da şöyle cevap verilir: Hayır yapmak, halketmek demek değildir. Nitekim Allah, Kur'ân'da:

"Allah'ın kulları olan melekleri, onlar dişi yapıyorlar" diye buyurmuştur[340]. Buradaki yapmak yaratmak demek olamaz.

Eş'arîler ise, Mushaf'ta olanlar Allah kelâmı değildir. Allah kelâmının ibaresidir yani tâbir ve ifadesidir. Zira Allah'ın kelâmı bir sıfattır.

---

338 Mâturîdî, Akaid Risâlesi, s. 14–15.

339 Bak: Zuhruf Sûresi, âyet: s. 3.

340 Bak: Zuhruf Sûresi, âyet: 19.

Sıfat ise mevsuftan ayrılmaz derler. Maturîdîler de Allah'ın kelâmı zatı ile kaim bir sıfattır sözünü kabul ederler. Fakat "Mushafta olanlar Allah'ın kelâmıdır. Lâkin harfler ve sesler mahlûktur" derler. Ancak Allah'ın kelâmı Kur'ân'a girdi, hulûl etti diye de bir iddiaları yoktur. Nitekim Allah'ın ilmi ile malûm olan bir şey için Allah'ın ilim sıfatı Allah'dan ayrıldı da malûma girdi denilemez[341]. Görülüyor ki Eş'arîlerin ve Maturîdîlerin bu konudaki görüşleri aynı esasa dayanmaktadır.

İnsanın gücü (güç yeterliği-istitaa): Mu'tezile insanın gücü fiilden önce, Cebriyye fiilden sonra, Maturîdî ve Eş'arî fiil ile beraber vardır der.

*E*cel *m*eselesi katledilen kimse Ehl-i Sünnet'çe kendi eceliyle ölmüştür. Mutezile'ye göre kendi eceliyle ölmemiştir[342].

Haram olan bir şeye rızık denir mi? Haram Mâturîdî'ye göre rızıktır. Zira rızık mülk demek değildir. Gıda demektir. İnsanların bir kısmı ömrü boyunca haram yer. Böyleleri için Allah'ın rızkından bir şey yemedi diyemeyiz. Mutezile ise rızkı, mülk manasına alarak haram rızık değildir diyorlar. Halbuki rızkı mülk manasına almağa imkân yoktur. Nitekim Allah Tealâ şöyle buyuruyor:

"Yeryüzünde hiçbir hayvan yoktur ki Allah onlara rızık vermemiş olsun[343]."

Allah'ın insanlara en uygun olanı yapması kendine vacip değildir. Mu'tezile ise vaciptir der. Ehl-i Sünnet kendi tezine delil olarak.

"Biz onlara günâhlarını artırsınlar diye mühlet veririz[344]" âyetini gösterirler.

İman: Dil ile ikrar, kalb ile tasdiktir. Eş'arî ise iman tasdik ve marifettir" der. Buna göre zihnî ameliyye, kalbin fiilinden öncedir demektir.

İnsanın hürriyeti: İnsanların yaptıkları işler, Allah'ın yaptıklarıdır; beşer hürriyeti insanların eline verilmiş değildir. Mu'tezile buna itiraz ederek şu ayetleri delil getirir:

"Dileyen iman etsin, dileyen kâfir olsun[345]."

Ehl-i Sünnet buna itiraz olarak şu âyetleri hatırlatır:

"Zalimlere ateşi biz hazırladık[346]".

---

[341] Bak: Mâturîdî, Akâid Risâlesi, s. 15-16.

[342] Bak: Mâturîdî, Akâid Risâlesi, s. 20.

[343] Bak: Hut Sûresi, âyet: 7.

[344] Bak: Âl-i İmrân Sûresi, âyet: 178.

[345] Bak: Kehf Sûresi, âyet: 29.

[346] Bak: Kehf Sûresi, âyet: 29.

"Sizi ve sizin amellerinizi Allah yarattı[347]".

İnsanların yaptıkları eğer Allah'ın yaratması ise Allah niçin onları azaplandırıyor denilecek olursa, şu cevap verilir: Sevaplandırılmak veya azap görmek kişinin meydana gelen işe fiilini kullanmasından ötürüdür, meydana gelen asıl işten dolayı değildir. İnsanın işlediğine göre ceza görmesi, iyilik yapmaya da elverişli olan gücünü harcadığı içindir. Mâturîdî der ki: Allah, insanda fiil ile beraber her an kudret yaratır ve bununla insan fiile tesir eder. Sorumluluğun sebebi budur. Ebû Hanîfe ve Ebû Mansûr Mâturîdî'ye göre, insanların mukadderatı Levh-i Mahfuz'da umumî hatlarla yazılıdır. Muayyen ve müşahhas hareketler halinde yazılmış değildir. Eğer teferruat yazılmış olsa idi, kişi fiilinde mecbur olurdu. Kişinin cüz'î iradesi vardır.

Mâturîdîler teminatı kabul, Eş'arîler reddeder. Bir Mâturîdî muhakkak mü'minim diyebilir, fakat bir Eş'arî ancak Allah isterse mü' minim der[348].

İşte genel görüşleri böyle olan bu iki mezhebin bir mukayesesini yapmak çok yerinde olacaktır.

Eş'ariyye ile Mâturidiyye'nin Mukayesesi

Eş'ariyye ile Mâturîdiyye arasında başlıca fikir ayrılıkları:

1- *Cüz'î irade:* Eş'arîlere göre cüz'î iradeyi Allah yaratır. Mâturîdîlere göre ise cüz'î iradeyi Allah yaratmaz. Her iki okulun "kesb" anlayışları da farklıdır. Eş'arîyye "kesb kulun gücünün makdura iktiranıdır" der. Mâturîdiyye ise "kesb kulun bir şeye azm ve niyet etmesiyle hasıl olur" der.

2- *Hüsün* ve *kubuh:* Eş'arîlere göre hüsün ve kubuh yani bir şeyin iyi veya kötü olduğu aklen bilinemez. Hüsün ve kubuh, Allah'ın emir ve nehiyleri ile bilinir. Allah bir şeyi emretti ise o şey iyidir. Allah bir şeyi yasak etti ise o şey kötüdür.

Mâturîdîlere göre ise hüsün ve kubuh akıl ile idrak olunur. Emir ve nehiy bir şeyin iyi veya kötü olduğuna delâlet eder. Herhangi bir şey iyi ise Allah onu emretmiştir. Kötü ise Allah onu yasak etmiştir.

3- *Allah'ı tanıma:* Eş'arîler Allah'ı tanımanın şer'an vâcip olduğunu söylerler. Mâturîdîler ise Allah'ı tanımanın aklen vâcip olduğu fikrindedirler. Onlara göre Allah, Kur'ân'da insanları melekût, semavat

[347] Bak: Sâffât Sûresi, âyet: 96.

[348] Bak: İthâf as-Sâde, c. II, s. 5–14.

ve arz hakkında düşünmeğe yöneltmek istemiştir. Bu demektir ki inşan taklit ve hevesten uzak olarak doğru yola yönelirse ve gerçeği araştırırsa Allah'a imanı akliyle elde edebilir. Fakat akıl Şeriat hükümlerini, tebliğ olmaksızın bilemez[349].

4– *Tekvîn :* Eş'arîler tekvîni itibarî bir sıfat olarak kabul ederler. Hakîkî sıfat olarak kabul etmezler. Mâturîdîler ise tekvînin, kudret ve irade gibi hakîkî bir sıfat olduğunu söylerler.

5– *Kula gücü yetmiyecek şeyleri teklif:* Eş'arîlere göre Allah'ın kula gücü yetmiyeceği şeyleri teklif etmesi caizdir. Meselâ cisimleri yaratmak gibi. Mâturîdîlere göre ise Allah'ın kulun gücü yetmiyeceği şeyleri ona teklif etmesi caiz değildir.

6– *İlliyet ve hikmet :* Eş'arîler Allah'ın fiilleri için sebep aranamaz der. Onun fiilleri hikmet ile muallel de değildir. Çünkü Allah yaptığından sorumlu değildir. Sorumlu olan kullardır.

Mâturîdîlere göre Allah abesten münezzehtir. Allah'ın fiilleri hikmeti icabı meydana gelir. Çünkü Allah Hakîmdir, Alîmdir. Allah tekvînî fiillerinde ve teklifî hükümlerinde hikmetini gösterdi ve irade etti. Hasılı Allah'ın fiilleri hikmeti ile mualleldir ve fiiller bir sebebe bağlıdır. Bu Allah'ın abesle meşgul olmasının icabıdır. Allah yaptıklarından sorumlu değildir.

7– *Ezelde ma'duma hitap :* Eş'arîyye'ye göre ma'duma ezelde ilâhî hitap taallûk eder. Buna göre Allah ezelde Mükellim'dir. Mâturîdîyye'ye göre Allah ezelde Mükellim değildir. Çünkü ma'duma ezelde ilâhî hitap taalluk etmez.

8– *Eş'arîler'e göre nübüvvet için erkeklik şart değildir :* Kadınlar da nebî olabilirler. Nitekim Meryem, Âsiye, Sare, Hacer, Havva ve Hz. Musa'nın annesi nebîdirler.

Mâturîdîlere göre ise nübüvvetin şartlarından birisi de erkek olmaktır. Kadınlar nebî olamazlar.

9– *İbadetin ifası :* Eş'arîler müslim olmıyanın ibadetle mükellef olduğu reyindedir. Onlara göre gayrı müslimler bu sebeple de ceza görürler.

Mâturîdîler ise, müslim olmıyanların ibadeti ifa ile mükellef olmadıkları reyindedirler. Onlar küfürden dolayı ceza görürler ve fakat ibadeti ifa etmedikleri için cezaya çarptırılamazlar.

---

[349] Bak: Muhammed Ebû Zehre, al-Mezâhib al-İslâmiyye, s. 296, Numûzeciyye Matbaası, Mısır.

10– *İrtidad:* Eş'arîlerce mürted yerinden imana dönerse amelleri de avdet eder. Mâturîdîlere mürted îmana dönse de amelleri avdet etmez.

1– *Tevbe-i Ye's:* Eş'arîlerce tevbe-i ye's makbûldür. Mâturîlerce makbul değildir.

12– *Kur'ân:* Eş'arîlerce Kur'an'ın bazısı, bazısından büyüktür. Mâturîdîlerce Kur'ân'ın bazısı, bazısından büyük olamaz[350].

Genel olarak Eş'arî ve Mâturîdî okulları arasında bu gibi ayrılıklar olmakla beraber, her iki topluluk da birbirlerini tekfîr etmemişlerdir. Her iki mezhep de haktır. Ehl-i Sünnet'e dahildir. esasen Eş'arîlik ve Mâturîdilik zamanla kaynaşmışlardır.

Ebû Ca'fer Ahmed Tahâvî:

Mısır'da Tahâ adında nir köyden olduğu için kendisine Tahâvî dendi. H. 230 / M.844 yılında doğdu. H.321 / M.933 yılında vefat etti. Şâfiî'nin öğrencisi İsmâil b.Yahya'dan ders aldı. Fakat daha çok Irak fukâhasının görüşlerine meylediyordu. Mısır'ı terkederek Suriye'ye gitti. Orada Ebû Hâzım Abd al-Hamîd'den ders aldı. Ebû Hâzım da İmâm Muhammed'in öğrencisi İsâ b.Aban'dan ders almıştı. Böylece Tahâvî Hanefî fıkhını iyice öğrendi. Kendisi re'y taraftarıydı. Kıyasa önem veriyordu. Hadis ilmine, Selefiyyûn'un ahvaline ve Şâfiî fıkhına da vukufu derindi. Âlim ve zâhit olarak tanınırdı. Irak taraflarında şöhreti yayıldı. Kendisi ictihat derecesine yükselmişti. İcabında Ebû Hanîfe'ye iştirak etmediği hususlar olmuştur.

Selefiyyûn'un görüşlerini yaymağa çalışırdı. Sapıklıklar zuhur ettikçe onları çürütmeğe de gayret ederdi.

Mâturîdî ile Tahâvî arasında çok az fark vardır. Tahâvî "Kur'ân Allah'ın kelâmıdır. Allah'tan keyfiyetsiz olarak kavlen başlamıştır" diyordu. Bu demektir ki Allah, kelâmı başkasında yaratmamıştır. Kelâm kendisinden başlamıştır. Mâturîdî ise "Allah'ın kelâmı mâna-yı vahittir. Allah'tan işitilmesi tasavvur olunamaz" diyordu.

Tahâvî birçok eserler de yazmıştır: Kitâb al-İhtilâf Beyn al-Fukâhâ, Kitâb aş-Şurût al-Kebîr, Kitâb aş-Şurût as-Sagîr, Kitâb al-Muhtasar al-Kebîr, Kitâb Şerh al-Câmi al-Kebîr li-Muhammed, Kitâb Şerh al-Câmi as-Sagîr, Kitâb al-Vasâyâ, Kitâb al-Ferâid, Kitâb Şerh Muşkil

---

[350] Bak: İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlmi Kelâm, s. 113–115; M. Ebû Zehre, al-Mezâhib al-İslâmiyye, s. 292–309.

Ehâdîs Resûl Allah, Kitâb Ahkâm al-Kur'ân, Kitâb Şerh Meânî'l-Âsâr ve Kitâb al-Akîde[351].

Böylece Ehl-i Sünnet hakkındaki incelemelerimizi burada bitiriyoruz. Allah'tan insanları sapık mezheplerden, sapık cereyanlardan ve sapık kimselerden koruyarak hidayet yoluna yöneltmesini niyaz ederiz. Bu yol, aklın ve naklin birleştiği yoldur. Bu yol Peygamberimizin övdüğü vasat yoldur. Bu yol yüzyıllardan beri yüz milyonlarca müslümanın izlediği yokdur. Bu yolun rehberi başta Kur'ân, sonra Sünnet, sonra icma ve nihayet kıyastır, yani aklî görüştür. Din yolunda çalışmak istiyenlerin, şahıslara göre değil, bu 4 esasa göre hareket etmeleri haktır, ilmîdir, gerçek İslâmiyete uygundur. İnsan hakkı şahısların indî görüşlerine göre tanımamalı ve fakat şahısları hakla tanımalıdır.

[351] Bak: al-Fihrist s. 306; M. Ebû Zehre, Ebû Hanîfe, s. 207-208; **İzmirli İsmail Hakkı** Yeni İlm-i Kelâm, s. 108.

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÜRZÎLİK

Dürzîlik, Fatimî Halifelerinden Hâkim bi-Emrillah'ın (Ölm. H. 411 / M.1020) veziri Hamza b.Ali tarafından kurulmuş bir mezheptir[352]. Dürzîler Suriye ve özellikle Lübnan taraflarında yaşamaktadır. Çağımızda yoğun olarak bulundukları yer Cabal Duruz dağıdır. Dürzîlerin en tanınmış propagandacılarından birisi Anuştekin Dürzî'dir (Ölm. H.410 / M.1019). Bu mezhebe Dürzî ismi bu şahsa nisnetle verilmiştir[353]. Dürzî ismini yanlış olarak Muhammed b.İsmail ad-Dürzî'ye nişbet edenler de olmuştur.

Dürzîlere göre Hakim bi-Emrillah Hz. Muhammed'in Şeriatını neshetmiştir[354]. Allah, Hakim'e hulul ve Hakim şeklinde tecessüm etmiştir[355]. Onlara göre Hakim'den başka ilâh yoktur[356].

Dürzîler misafire son derece hürmet ederler. Gösterişli hayattan ve zevk verici eğlencelerden pek hoşlanmazlar. Ahlâkî değerlere önem verirler, israftan sakınırlar, Bedenlerinin sağlığına ve esenliğine özen gösterirler. Dürzîler akasya ağacını çok severler. Okullara, evlerin bahçelerine bu ağaçtan dikerler. Nişan merasimlerinden sonra müstakbel eşler beraberce bir akasya ağacı dikerler. Dürzîler akıllılar ve cahiller diye iki kısma ayrılır. Din bilimlerini ancak akıllıların bildiğini kabul

---

[352] Bak: İbrahim Agâh Çubukçu, Gazzâlî ve Batınîlik, s. 35, Ankara 1964.

[353] Bak: İzmirli İsmail Hakkı, Dürzî Mezhebi, Darülfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, sayı: 2, sayfa 68, İstanbul 1926.

[354] Bak: ar-Risalet al-Mevsumat bi-Bedv at-Tevhid li-Da'vet al-Hak, var: 2 b, İstanbul Üniversitesi Kütüphenesi, No: 238.

[355] Bak: Goldziher, al-Akide ve'ş-Şeria, s. 216, Arapçaya çevirenler: Muhammed Y. Musa, ve al-Aziz Abd al-Hak, Ali Hasan Abd al-Kadir, al-Kahire 1946; Fyzee, Conferences sur l' Islam Doctrines Juridiques Shi'ites, çev. Ava Meyerovitch, s. 48–49, 56 Centre National de la Recherche Scientifique baskısı 1956.

[356] Bak: Nushat-ı Sicil al-Mücteba, var. 119 a–119 b ve ar-Risalet ad-Damigali'l-Fasık; ar-Radd ala'n-Nuseyrî, var. 24 b, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No: 238.

ederler. Bütün akıllılar her Cuma akşamı mabetlerinde toplanırlar ve dinî kitaplar okurlar. Toplanan akıllılar bir kısmı toplantının başında, bir kısmı ortasında, bir kısmı da sonunda mabedi terkederler. İtibarı en yüksek olanlar mabedi en sonra terketmek zorundadırlar. Cahillere gelince, bunlar yalnız Kurban ve Ramazan bayramında dinî merasimlere katılmak hakkına sahiptirler. Her Dürzî akıllı olmak derecesine yükselemez. Bu dereceye ulaşabilmek için ağır başlı olmak, dürüst olmak, gereksiz konuşmamak, giyimde lükse düşkün olmamak, içki ve sigara içmemek ve kimsenin malını haksız yere almamak şarttır[357].

Dürzîlerin itikatları ve şeriatları İslâm'dan çok farklıdır. Fakat onlar bu şeriatlarını ve akidelerini ellerinden geldiği kadar gizli tutmak isterler. Nasları te'vil ederler. Ancak zina etmek veya yalan söylemekten sonra derece sakınırlar[358]. Şu dört esası bilmek onlar için farzdır: 1- Hakim bi-Emrillah'ı Allah olarak tanımak. 2- Emri bilmek. 3- Hududu tanımak. 4- Vesaya'ya riayet etmek.

1- Hakim bi-Emrillah'ı Allah olarak tanımak: Hakim bi-Emrillah, Dürzîlere göre ilâhtır. İnsan şeklinde tecessüm etmiştir. O hem ruhtur, hem bedendir. Hem lâhuttur hem nâsuttur. Bu ilâh çeşitli insan şeklinde bir çok defa gelmiştir. En sonra da Hakim bi-Emrillah biçiminde zuhur etmiştir. Ölümü zahirîdir. Gerçekte ölmemiştir. Gizlenmiştir. Fitne ve bozgunculuk yüzünden gizlenmiştir. İnsanlar günâhlarından tövbe edip fitne ve bozgunculuğa son verdikleri zaman Hakim tekrar çıkacak ve Dürzîlere ödül verecektir. Dürzîliğe karşı olanları ise cezalandıracaktır.

2- Emri bilmek: Buna kaim az-zaman'ı tanımak da denir. Emr, Hamza b.Ali'den ibarettir. Hamza b.Ali yaratıkların en şereflisidir. İlk yaratılan varlıktır. İnsana hulul eden bir cevherdir. Evren bu cevherden zuhur etmiştir. Hamza b.Ali, aklı-ı küllîdir. Yemesi, içmesi, anası, babası vardır. Elle tutulur, gözle görülür. Eşi ve çocuğu yoktur. Tanrı'nın nurundan yaratılmış olup imamların imamıdır. Âhirette sevap ve ceza, onun eli ile verilecektir. Dünya ve Âhiret işlerini yöneten odur.

3- Hududu tanımak: Hudut, Dürzîlerce kutsal olan emirleri öğretmeğe ve yapmağa memur olanlara denir. Hamza aynı zamanda ruhanî hududun başıdır. İlâhî emri yayan kimseler evlenmez, günâh işle-

[357] Mehmet Refik ve Mehmet Behçet, Beyrut vilâyeti, C.I, s. 17,18 Vilâyet Matbaası 1335

[358] Bak: ar-Risale ad-Damiga li'l-Fasık ar-Rad ala'n-Nuseyrî, var. 22 b-24 a. Macmuat-ar-Resail, varak: 22 b-50 b İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No: 238.

mezler, kıyamette gerçek tanıktırlar. Yaratıkların en şereflileridir. Hududun bazılarının lâkabı daî, mezun ve mukasiddir.

4- Vesaya'ya riayet etmek: Dürzîlikte yedi vazife vardır ki bunlara "Vesaya" veya "Visal" denir. Bu yedi vazife şunlardır: Şehadet kelimesi, namaz, oruç, hac, zekât, cihat ve vilâyet. Onlara göre tevhid yolu Hamza'nın getirdiği bir mezheptir.

Dürzîlere göre neshedilen İslâmî akîdeler yerine şu yedi vasiyet konulmuştur: 1- Doğru konuşmak. 2- Din kardeşlerini korumak. 3- Yalan esasa ve yokluğa ibadeti terketmek. 4- İblislerden ve azgınlardan uzak durmak. 5- Hakim'den başka Tanrı olmadığına inanmak. 6- Hakim'in buyruklarına ve davranışlarına rıza göstermek. 7- Nefsi Dürzîliğin yüksek emirlerine ve Hakim'e teslim etmek.

Dürzîler bu inanç esaslarından başka iffete çok önem verirler. Olanakları ölçüsünde başka din ve mezhep sahiplerinden uzak yaşamağa çalışırlar. Toplandıkları mebetlerine "halevat" adı verilir. Camiye benzeyen bu ibadethaneler sarp kayalıklar arasında veya üzerinde yapılmıştır.

Görülüyor ki Dürzîliğin İslâm Dini'nin inanç sistemi ile temelde ilgisi kalmamıştır. Çeşitli dinlerin ve mezheplerin etkisinde kalan Dürzîler âdeta ayrı dinî bir sistem kurmuşlardır. Törelerine sıkı sıkıya bağlı olan Dürzîler günümüzde çoğunlukla Lübnan'ın dağlık bölgelerinde yaşamaktadırlar. Lübnan Anayasası'na göre özel hakları vardır. Tarih boyunca o bölgedeki siyasî faaliyetlerde rol oynamışlardır. Bugün de Lübnan'da Müslümanlar ve Hıristiyanlardan sonra üçüncü bir toplumsal güç olarak bulunmaktadırlar.[359].

YEZİDÎLİK

Yezidîler Adî b.Musafir (Ölm. H. 555 veya 557 / M.1160 veya 112)'i kutsal bir insan olarak tanırlar. Adî b.Musafir Suriye'de Baalbek civarında doğmuş 90 yaşında olduğu halde Lâleş'te ölmüştür. Yezidîler Şeyh Adî'nin kendi dinlerini kurduğunu ve yaydığını iddia edenler. Adî b.Musafir'in yeğeni ve halefi olan Şeyh Sahr b.Sahr b.Musafir de Lâleşte gömülüdür. Gerçekte Adî b.Musafir Adeviyye veya Sahletiyye diye tanı-

[359] Dürzîler hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Selim Ebu İsmail, ad-Duruz, Beyrut baskısı (tarihsiz),

İzmirli İsmail Hakkı, Dürzî Mezhebi, Darulfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, sayı: 2, sayfa 36-99 İstanbul 1926, Yine ayni mecmua sayı, 3, sayfa: 177-344; Şehabettin Tekindağ ve Tayyıp Gökbilgin'in, İslâm Ansiklopedisi Dürzîler maddesi, Cilt 3, İstanbul 1963; İbrahim Agâh Çubukçu, Gazzâlî ve Batınîlik, sayfa: 35-37, Ankara, 1967.

nan tarikatın kurucusudur. Müslümanlar onu bu tarikatın kurucusu olarak saygı ile anarlar.

Yezidîlerin Yezid b.Muaviye'ye nisbetle bu adı aldıkları söylenir. Bunlar Yezid'i aşırı derecede saygı ile anarlar. Şehrestânî'nin Milel ve Nihal adlı eserinde bahsettiği ve İbadiye'nin kurucusu olarak gösterdiği Yezid b.Enise ile bugünkü Yezidîlerin bir bağı olmasa gerekir. Çünkü İbadiye'nin inanç sistemi ile Yezidîlerin itikatları ve ibadetleri tamamen farklıdır. Yezidîler az miktarda eskiden Azarbeycan, Suriye, Mardin, Diyarbakır ve Hakkarî'nin bazı bölgelerinde var idi. Bugün için yoğun olarak Musul'un dağlık bölgelerinde bulunmaktadırlar. En çok da Sihan nahiyesinin bir çok köylerinde ve Sincar kasabası dolaylarında yerleşmişlerdir. Halen Hakkari civarında bir kısım Yezidîlerin bulunduğu da söylenmektedir.

Yezidîlerin iki tane kutsal kitabı vardır. Bunlardan birisi Kitâb al-Cilve, ötekisi Mushaf-ı Reş'tir ki kara kitap anlamına gelmektedir. Yezidîler Kur'ân yerine Mushaf-ı Reş'i kutsal saymaktadırlar.

Mushaf-ı Reş'te evrenin yaratılışı ile ilgili semavî dinlerin buyruklarına ve aklın kurallarına aykırı birçok rivayetler anlatılmaktadır.

Yezidîlerin bu kitabında bazı yiyeceklerin yenmesi haram kılınmıştır. Haram kılınan yiyecekler arasında marul, bakla, her türlü balık, geyik ve horoz eti, kabak ve lâhana gibi yiyecekler vardır. Yezidîler koyu mavi renkte elbise giymezler. Ayakta küçük abdest yapmak, oturarak elbise giymek, helâya girmek ve hamamda yıkanmak onlara göre yasaktır. Çünkü hamam ve helâlar Şeytan'ın oturdukları yerlerdir. Hatta Şeytan, kaytan (ip), şat (sel), şer (fenalık), me'lun (lânetli) ve nal kelimelerini söylemeyi yasak sayarlar. Yezidilere göre herkesin okuma yazma öğrenmesi doğru değildir. Tıraş olmak, bıyıkları tamamiyle kesmek, başkasının tarak ve usturasını kullanmak, vahşi hayvanları alıp terbiye etmek ve yetiştirmek yasaktır. Kutsal ormanlardan odun kesmek de yasaktır[360].

Yezidîlerin inançlarına göre evren yaratılmazdan önce Allah karanlık bir fezada dolaşırdı. Nihayet Allah bir papağan yarattı, 40 sene ona hükmetti. Neticede kızıp onu öldürdü. Onun tüylerinden dağları ve ovaları yarattı. Nefesinden hava, kanından da gök meydana geldi. Allah kendi nur ve cevherinden de güneşi, ayı, fecir ve şafağı ve yıldız-

[360] İslâm Ansiklopesisi Cilt 6. sayfa: 826–828, Menzel, Kitab al-Cilve maddesi; Cilt, I, sayfa: 137–138, Menzel, Adî b. Musafir maddesi.

ları yarattı. Sonra melekleri yarattı. Bunların en başında Şeytan gelmektedir. Şeytan sonradan kibre kapıldı. Allah tarafından Cehennem'e atıldı. Yedi bin sene Cehennem'de kaldı. Orada ağlaya ağlaya pişmanlık gözyaşları ile yedi küp doldurdu. Allah da onu bağışlayarak meleklerin başı yaptı. Kendisine Melek Tavus dedi ve Allah, Melek Tavus'la birleşti. Yedi küpte bulunan gözyaşları Şeyh Adî'nin arzdan Âhirete dönmesine kadar Cehennem'i söndürmek üzere orada saklıdır.

Yezidîlerin yukarda da bahsettiğimiz gibi buna benzer çeşitli kozmogoni rivayetleri vardır. Yezidîlere göre tenasuh vardır. Beden öldükten sonra ruhlar başka vücudlara girer. Abdulkadir Giylânî, Hasan Basrî ve benzeri evliya Şeyh Adî'ye kadar çeşitli suretlerde görünerek kutsal derecelere yükselmişlerdir. Onlara göre Melek Tavus yani Şeytan Yezid b.Muaviye şeklinde görünerek Ehl-i Beyti yenmiştir. Yezid b. Muaviye tenasüh yolu ile daha sonra Şeyh Abî b.Musafir şeklinde gelmiş, Lâleş taraflarını kurtarmış ve Yezidîliği kurmuştur. Yezidîlere göre Şeyh Adî'nin mezarı halen Lâleş'te olmakla birlikte o tenasüh yolu ile tekrar dünyayı islâha gelebilir. Yezidîliğin putperestliğin, Maniheizm'in ve Sabîliğin etkisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Bazı Hıristiyan azizlerini kutsal saymaları, içki içmeleri ve çocuklarını vaftiz yaptırmaları da Hıristiyanlığın etkisinde kaldığına delildir.

Yezidîlerde bir takım sosyal sınıflar varaır. Bunlar mîrler, ihtiyarlar, pîrler, şeyhler, kuçekler, kavallar, fakirler ve müritlerdir[361].

Mîrler, nesillerini Adî b.Musafir'e ve hatta Yezid b.Muaviye'ye kadar götürürler. Diğer sınıflardan kız alıp vermezler. Din işleri ile meşgul olurlar. Dünya işlerinde de buyruk sahibidirler. Her türlü dünya işlerinde Mîrler söz sahibidirler.

İhtiyarlar, Mîrlerin danışmanı durumunda olup ruhanî reisleridir. Müracaat edenlere dinî görevleri gösterirler.

Pîrler ve Şeytanlar ancak kendileri gibi pîr ve şeyh ailesine mensup olanlardan kız alabilirler. Pîr ve Şeyhler başka sınıflardan ne kız alırlar ne de onlara kız verirler.

Kuçeklerin görevi Şeyh Adî'nin türbesine ve Sancak denilen horoz şeklindeki horoz veya tavus şeklindeki Melek Tavus'a hizmet etmektir. Kuçekler Melek Tavus'un tunçtan yapılmış heykelini Pîr'den alarak belli günlerde köy köy dolaştırırlar. Kutsal olan bu heykeli Yezidîlerin ziyaret etmesini sağlarlar. Kendileri de bu heykel tarafından raksederler. Kuçekler de başka sınıflardan kız alamazlar.

---

[361] Bak: M. Nuri, Abede-i İblis, s. 21-25, İstanbul 1328.

Kavvallar'ın görevi, belli yerlerde ve belli günlerde Melek Tavus'un heykeli karşısında şarkı söylemektir.

Müritler, Yezidîliği benimseyen kimselerdir. Her Yezidî bir şeyhe bağlanmalıdır ve kayıtsız şartsız onun sözünü tutmalıdır.

Fakirler, başkalarının sadakasına muhtaç olan Yezidîlerdir.

Yezidîlere göre kendi sınıfından birisi ile olmak şartiyle zina kötü sayılmaz. Ancak, dengi olmayan birisi ile zina yapmanın cezası ölümdür.

Yezidîler için iki oruç vardır. Genel oruç, özel oruç. Genel orucu her Yezidî Aralık ayında üç gün olarak tutar. Özel oruç, seksen gün olup din adamları tarafından tutulur. Bu orucun yirmi gününü Aralıkta, yirmi gününü Temmuzda tutarlar. Sonra Şeyh Adî b.Musafir'in mezarını ziyaret ettikten sonra üç gün oruç tutarlar. Köylerine dönünce din adamları oruçlarını kırk güne tamamlarlar.

Her Yezidî namaz yerine Güneş doğarken ve batarken Güneşe yönelerek üç defa rukû'a varır. Toprağa kapanır. Farsça, Arapça ve Kürtçe ile karışık bir dua okur. Yezidîler bu ibadetlerini başka din mensuplarının görmesini kat'iyyen istemezler. Eğer yanlarında kendilerini görebilecek bir yabancı din mensubu var ise, ellerini güneşin aksettiği yere koyarlar, sonra öperler, böylece de ibadet görevinden kurtulmuş olurlar.

Yezidîler Şeyh Adî b.Musafir'in mezarını ziyaret ederler ve bunu hac olarak kabul ederler[362]. Mezarın bulunduğu Lâleş Dağını kutsal sayarlar. Bu ziyaret Eylülün 23'ünden 30'una kadar devam eder. Bu ziyareti yapmayan kâfir sayılır. Senede üç kez Nisan, Eylül ve Kasım aylarında tunçtan yapılmış Melek Tavus heykellerinden birini ziyaret etmek de vaciptir. Mîrlerin muhafazasında olan bu heykeller geçici olarak para karşılığında Kuçekler ve Kavvallara verilir[363].

Her Yezidî akranı arasından bir erkek ve bir kadın olmak üzere Âhiret kardeşi edinmek zorundadır. Bir baba kızını kocası öldüğü takdirde altı kez evlendirebilir. Bir kız kocasını seçebilir. Seçince babasına haber vermelidir. Nikâh özel merasimle yapılır.

Yezidîler yeni doğan çocuğu bir hafta içinde, en çok da iki seneye kadar vaftiz ederler. Adî b.Musafir'in mezarı civarındaki bir suya çocuğu üç kere sokup çıkartmak suretiyle bunu yaparlar.

---

[362] Bak: Abd ar-Razzak al-Hasenî, al-Yezidiyyûn, s. 91-93, sayfa: 1961.

[363] Bak: İsmail Beg Chol, al-Yezidiye Kadîmen ve Hadîsen, s. 73-118, Beyrut, 1934.

Ayrıca, yeni doğan çocuğu sünnet ettirmek de Yezidîlerin dinî vazifeleri arasındadır.

Yezidîler cami ve mescitlere girmezler ve İslâmî ibadetleri kabul etmezler. Çünkü bir Müslümanın Şeytan'dan Allah'a sığındığını işiten Yezidî onu öldürmelidir. Bunu yapmazsa intihar etmelidir.

Yezidîler yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi herkesin okuma yazma öğrenmesini doğru bulmaz. Okuma yazmayı ancak Şeyh Hasan Basrî sülâlesinden olduğunu iddia ettikleri bir aile için uygun görürler. Ancak son sıralarda Yezidî büyükleri çocuklarını resmî okullara göndermeğe başlamışlardır. Ayrıca yukarda sözünü ettiğimiz ve uygulamada güçlük çıkaran dinî yasaklar da değişmeğe başlamıştır.

Bir Yezidî memleketinden bir seneden fazla uzakta kalamaz. Eğer karlırsa karısı kendine haram olur. Yezidîlerin bu görüşü de son sıralarda değişmiştir. Bunun gibi daha önce sözünü ettiğimiz yüz numaraya girme ve hamamda yıkanma yasağı da son sıralarda değişmiştir. Yezidîlerin, Yezîdi olmayan bir kadının yüzüne bakması haramdır[364].

Yezidîler, Nisan ayında evlenmeyi uygun bulmazlar ve bu ayda evlerini tamir etmeyi yasaklamışlardır. Allah adı yazılı olan mescitlere ve okullara girmezler. Eğer bir Yezîdî böyle bir yerde bir Müslüman'ı namaz kılarken görürse ve bu Müslüman Şeytan'dan Allah'a sığınırsa onu öldürmelidir. Yukarda da sözünü ettiğimiz gibi bunu yapamazsa intihar etmelidir. Böylece Melek Tavus'a kendini kurban etmiş olur. Bunu da yapmazsa bir hafta oruç tutmalıdır.

Bir Yezidî'nin bir çocuğu olunca evinden bir hafta süre ile hiç bir şey çıkarttırmaz.

Yezidîler kendi dinlerinden olmıyanlara Yezidîleikten bahsedemezler. Yezidî bir hanım başka din mensupları ile yemek yiyemez.

Bir Yezidî kadın renkli ve ipekten elbiseler giyemez. Pamuktan dokunmuş beyaz elbise giymelidir.

En büyük yeminleri Melek Tavus, Yezid ve Şeyh Adî üzerine olur[365].

Yezidîlerin akıl almaz ve çağın görüşleri ile bağdaşmaz bir çok töreleri vardır. Çok şükür ki medeniyet araçları ve yayın organları sayesinde özellikle XX. yüzyılda bunların tutuculuktan bazı alanlarda kurtul-

[364] Bak: Sıddık ad-Demlucî, al-Yezidiyye, s. 291, Irak, 1949.

[365] Yezidîlerin töreleri hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Sıddık adDemlucî, anılan eser, sayfa: 291–302.

mağa başladıkları görülmektedir. Şurasını da kaydedelim ki biz Yezidîlik hakkında verdiğimiz bilgileri Mushaf-ı Reş ve Kitab al-Cilve'den nakil yapan eserlerden yararlanarak edinmiş bulunuyoruz[366].

Yezidîlerin son kırk yıldanberi medeniyet yolunda ne derece ilerlediklerini yerinde saptamak imkânına sahip olamadık.

VEHHABÎLİK

Vehhâbîlik, kökenini İmam Ahmed b.Hanbel'in (880–855) mezhebinden alan sünnî mezheplerdendir. Ancak, peygamberlerin mezarları ile kutsal yerlerin ziyaretinin İslâmî inanca aykırı olduğunu ileri süren İbn-i Teymiye'nin (1263–1328) islâm anlayışı Vehhabî mezhebinin ana ilkeleri olmuştur.

İbn-i Teymiyye, Hanbeli Mezhebi'ne bağlı olmakla birlikte bu mezhebin bütün kurallarına körü körüne inanmıyor kendini, bir mezhep müctehidi sayıyordu. O, kimi konularda "taklid"i ve hatta "icma"ı reddediyordu. Kendisi, kıyasa çok başvurur.

Bid'atlara şiddetle karşı olan İbn-i Teymiyye, evliyanın ululanmasına ve kutsallaştırılmaşına ve türbelere yapılan ziyaretlere saldırmıştır. O, Peygamberin mezarını ziyaret için çıkılan yolculuğun bile günâh olduğunu söylüyor, Tanrının insan sûretinde tasavvur edilmemesi gerektiğine inanıyordu.

İbn-i Teymiyye, Haricî, Râfızî, Mürcie, Eş'arî, Kaderî, Mûtezilî, Cehmî, Kerrâmî vb. gibi islâm mezheplerinin görüşlerine karşı yazı ile, sözle savaş açmıştı.

İbn-i Teymiyye, bir çok konularda başlıca islâm hukukçularından ayrı düşünmüştür. Örneğin: 1– Üç talak ile boşanmış olan bir kadının kocası ile yeniden evlenebilmesi için, kendisini hemen boşamağı kabul etmiş bir kişiye nikâh edilmesini, yani halkın hulle dediği işi reddeder. 2– Tanrı buyruğu olmıyan vergiler geçerlidir. Bunların veren zekât vermiş gibi olur. 3– Kadının aybaşı halleri sırasında yapılan boşamalar geçersizdir. 4– İcma'a aykırı bir fikri açıkça söylemek dinsizlik sayılmadığı gibi küfür de değildir.

İbn-i Teymiyye, Halife Ömer b.Hattab'ın, Ali b.Ebi Talib'in bir çok hatalar işlediklerini kürsüden açıkça söyler, felsefeye ve tasavvufa

[366] Yezidîlik hakkında geniş bilgi için bakınız: Abdurrazzak al-Hasenî, anılan eser; Mehmet Şerafettin, Yezidîler, Darülfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, sayı; 3, sayfa: 1–35, İstanbul, 1926. Yine aynı mecmua sayı; 4, sayfa: 273–275, İstanbul, 1926.

saldırırdı. Bu nedenle Gazzalî'nin, İbn-i Sînâ'nın ve İbn-i Seb'în'in eserlerine çok saldırmıştır. O, sinagogların, özellikle kiliselerin korunmasına ve yeniden yapılmasına karşı çıkmış ve bu konuda risaleler yazmıştır.

İslâm bilginlerinin bir bölümünün onu gerçek müslüman saymalarına karşın kimi de râfızî saymıştır.

İbn-i Teymiyye'nin beşyüz kadar eser yazdığı söylenirse de bize dek bunlardan altmış beş kadarı ulaşmıştır.

Vehhâbîliği ilke edinen devletin kuruluşu :

Vehhâbilik bugün, sadece Suudî Arabistan'da uyulan, dinle politikanın karışımından doğma bir mezheptir.

Temelini, Hanbelîliğin İbn-i Teymiyye görüşü ile değiştirilmiş bir biçimden alan Vehhâbîlik eylemi, bu adı almadan önce daha XIV. yüzyıl sonlarında Necid bölgesinde oldukça benimsenmişti.

Vehhâbîliği bir mezhep olarak biçimlendiren kişi yani, bu mezhebin kurucusu, Muhammed b.Abdülvehhab'dır (1703–1792).

Muhammed b.Abdülvehhab, o zaman küçük bir köy olan Der'iyye'de doğdu. Öğrenimini Medine'de yaptı. Kendisi, İbn-i Teymiyye'nin ve bunun öğrencisi İbn-i Kayyim el-Cevziye'nin yolundan gittiğini söylemekle birlikte amacı İslâm'ı, çağımızın gereksinmelerine uygun bir biçimde anlamaktan çok, onu, bid'atlardan, hurafelerden temizleyerek ilk sıralardaki saf ve sade durumuna getirmektir.

Muhammed b.Abdülvehhab, 1744 yılında Arap Yarımadasının Necid bölgesinde bağımsız bir devlet kuran Muhammed b.Suûd'a, mezhebinin ilkelerini kabul ettirdi. Bu sert ilkeleri benimseyen Muhammed b. Suud onu, kurduğu devletin dinî başkanlığına atadı.

Bu yeni Vehhâbî eylemi XVIII. yüzyılda Arabistan'ı iyice sarstı. Ülkenin görünümünü değiştirdi.

Yeniliklerden vazgeçilmesini, gerçek müslümanlığa dönülmesini savunan Vehhâbîler, Necid'de, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olmıyan yeni bir İslâm devleti kurdular.

Muhammed b.Suud ölünce yerine, oğlu Abdülaziz geçti. Bunun zamanında Vehhâbîlik, Arap Yarımadasının büyük bir parçasına yayıldı; buna karşı görüşteki sünnî bilginlerden çoğu öldürüldü.

Mezhebin kurucusu Muhammed b.Abdülvehhâb'ın kışkırtmasıyla Abdülaziz, halifeliğini ilân etti. Vehhâbîler 1802 yılında, o sırada Osmanlı

yönetimi altında bulunan Kerbela'ya saldırınca Babahan lakabıyla anılan, Kacar sülasinden olan İran Şahı Feth Ali Şah (saltanatı: 1797–1834), Bağdad'a yürüyeceğini bildirdi.

Yine bu sıralarda Taif Kalesi'ni Osmanlılardan alan Vehhâbîler, bu şehrin halkını kılınçtan geçirdiler; tarihî, dinî ve edebî eserleri parçaladılar, din ulularının mezarlarını yıktılar.

Abdülaziz'in oğlu Suûd, Mekke'ye girip buradaki İslâm büyüklerinin mezarlarını yıktırdı. Burada Cidde Limanı'na yürüdü, fakat Osmanlıların Cidde valisi Şerif Paşa'nın ve Şerif Galib'in birliklerine yenildi.

Abdülaziz 1803 yılında şiî tarafından öldürülünce yerine oğlu Suûd geçti.

Bu Suud b.Abdülaziz, Yemenlilerin Vehhâbîliği benimsemelerini istedi. Yemen kadısı ise, Vehhâbîliği, kâfirlik olarak ilân etti. Suûd da buna karşılık Medine şehrindeki bütün ashab mezarlarını yıktırdı; yalnız Hz. Muhammed'inkine dokunmadı.

Osmanlı Sultanı ikinci Mahmud, o sıradaki Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'ya, Mekke ve Medine'yi alıp hac yollarını kapayan Vehhâbîleri yola getirme görevini verdi.

Mehmet Ali Paşa, Vehhâbîlere karşı, oğlu Dursun Paşa'yı yolladı; fakat Dursun Paşa yenildi; onun yerine öteki oğlu İbrahim Paşa'yı yolladı. Bu sırada Suûd öldü; yerine, oğlu Abdullah b.Suûd geçti.

Mehmet Ali Paşanın oğlu İbrahim Paşa 1818 yılında Der'iyye'yi aldı, Abdullah tutsak edildi; Mekke ve Medine'de Vehhâbîlerin yağmaladıkları mallar ele geçirildi. Tutsak edilen Abdullah b.Suûd, oğulları ve ileri gelen adamlarıyla birlikte İstanbul'a yollandı 1819 yılında orada asıldılar.

Bu olaydan sonra Hicaz'da ve Necid'de karışık durum, Birinci Cihan Savaşı'na dek sürüp gitti.

Osmanlılar Hicazdan çekilince, Vehhâbî emîri Abdülaziz ile, bir ara Osmanlı Millet Meclisi'nde Meb'us olan Mekke şerifi Hüseyin'in arası açıldı. Bunun bir nedeni nüfuz yarışı olmakla birlikte asıl neden şu idi: Şerif Hüseyin 1915 yılında İngiltere ile yaptığı anlaşmalara dayanarak 1916 Ekiminde kendisini "Arap Ülkeleri Kıralı" ilân etti. Birinci Cihan Savaşı'ndan sonra da oğullarından Faysal'ı Irak'a, öteki oğlu Abdullah'ı da Ürdün kıralı yaptırdı.

Mekke şerifi Hüseyin böylece Haşimî ailesine arap ülkelerinde büyük bir ağırlık sağlamıştı. Doğal olarak Vehhâbî emîri Abdülaziz bundan hoşlanmadı.

3 mart 1924 günü Türkiye'de halifeliğin kaldırılması üzerine Hicaz kıralı Hüseyin'in 7 mart 1924 günü kendini halife ilân etmesi, Vehhâbî emîri Abdülaziz'in, aynı yıl Ağustos ayında Hicaz'a karşı savaş açmasına yol açtı. Ekim ayında Vehhâbî orduları Mekke'ye girdi. Hüseyin, tahtını oğlu Ali'ye bırakarak İngilizlerin yardımı ile Kıbrıs'a kaçtı. ve 1931 yılında öldü.

Bu kıral Hüseyin'in İngilizlerle yaptığı anlaşma gereğince İngiltere'den yıllık 400.000 sterlin (bugünkü değeri yaklaşık olarak 15 milyon Türk lirası) alıyordu. Hüseyin'in kendi kendini halife ilân etmesini İslâm ülkelerinin pek çoğu tanımadı.

Hüseyin'in İngiliz'ler tarafından Ürdün kıralı olarak atanan oğlu Abdullah'a İngilizler yıllık olarak 60.000 sterlin veriyorlardı.

Şerif Hüseyin'in, kendi yerine bıraktığı oğlu Ali, bir süre Vehhâbî emîrine karşı dayandı ise de 1925 Aralık ayında Cidde Limanı'nın da Vehhâbîlere geçmesi ile bütün Hicaz Abdülaziz'in yönetimine geçti ve böylece Abdülaziz 1926 yılı Ocak ayında kendisini Hicaz kıralı ve Necid sultanı ilân etti. 1932 de yönetimin adı: "Suudî Arabistan Kırallığı" oldu.

Vehhâbi Mezhebi'nin temel ilkeleri :

Yukarıda değindiğimiz gibi bu mezhep İslâmiyeti, ilk sıralarındaki saf ve sade şekline döndürmeyi amaç edinmiştir. Ancak bu girişim İslâmiyeti akılcı bir yaklaşımla değil, şekilci bir görüşle ele almıştır.

Vehhâbîler hemen hemen sadece Kitap ve Sünnet'e dayanırlar. Kıyasa ve icma'a pek önem vermezler. Ayrıca, Peygamberin ashabının izinden gidenler anlamına "selefiyyeci" olduklarını söylerler.

Onlar kendilerini tevhidci ve sünnet yolunda yani Peygamberin izinde bilip, Vehhâbî inancında olmayanları kâfir sayarlar.

Bu mezhebin kurucusu Muhammed b.Abdülvehhab, bütün bid'atları ve hurafeleri küfür sayıyor, onları yıkmak için girişilen çabaya "cihad" diyordu. Ona göre ne amaçla olursa olsun muska yazmak, büyü yapmak ağaçlara, türbelere çaput bağlamak, tekkelere adak adamak, mum yakmak, evliya mezarlarını ziyaret etmek, fal bakmak, bir çok şeyleri uğursuz saymak, tesbih çekmek şirktir. Kur'ân varken "Delail-i Hayrat"

okumak günahtır. Bunları yapan ve kendilerini müslüman sayan kişilerin kanları ve malları helaldır. Vehhâbîlere göre minare bile bid'attır.

İbn-i Teymiyye'nin ve onu izleyenlerin etkisi bir çok müslüman ülkede görülmüştür. Abdülbaki Gölpınarlı'nın "Türkiyede Mezhepler ve Tarikatlar" adlı eserinde dediği gibi Osman Oğulları, kuruluş devresinde fütüvvet ehline dayanmış, Padişahlar bile bu yola girmişlerdir. Ancak, zaman geçtikçe, medreseler örgütçe artıp bilgice cılızlaşınca Osmanlı ülkesinde tasavvufa karşı çıkan katı görüşlü hocalar zümresi ortaya çıktı.

XVI. yüzyıldan başlayarak, sözde şeriatçıların önemli bir bölümü, tasavvufla ilgili kişilere toptan cephe almıştır.

1473 yılında ölen ve "Tarikat-ı Muhammediyye" adlı eserin sahibi Birgivî (Birgili Mehmet: 1522–1573) bu eserinde ve "Vasiyetname", "Izhar'ül-Esrar", "İmtihan'ül-Ezkiya" adlı eserlerinde, Peygamber zamanında olmıyan sünnetleri: mevlüd okuyup okutmayı, nafile namazı kılmayı, ölünün ardından 40 töreni yapılmasını, ruhu için helva döktürmeyi, Kur'ân'ı makamla okumayı, minyatür yapmayı, tütün içmeyi, bütün yenilikleri, sanatı bid'at ve günah sayıyordu.

Birgili'nin öğrencilerinden Kadı Zade, daha da ileri gitmiştir. Buna uyanlara "Kadı Zadeliler" ve "Kadılar" denmiştir. Bunların elebaşısı, Küçük Kadı Zade denen, Balıkesirli Mehmet'tir. Bundan sonra daha sert davranışlarda bulunan kişi de Üstüvânî Mehmet'dir.

Büyük devlet adamı Köprülü Mehmet Paşa Sadrazam olunca, bunların elebaşılarını ve bir çoğunu 1656 yılında Kıbrıs adasına sürdü.

Kadı Zadeliler, kaşıkla yemek yemeyi, kutsal gecelerde minarelerde kandil yakılmasını istemiyorlar; hatta, minarelerin ve tekkelerin yıkılmasını farz sayıyorlardı. Tekkeler yıkıldıktan ve mukabele yapılan yerlerin toprağı bir kaç karış kazılıp denize döküldükten sonra orada namaz kılınabileceğini söylüyorlardı.

Osman Keskioğlu, "İslam Dünyası Dün ve Bugün" adlı eserinde Vehhâbîlerin, kendi inançları dışındaki müslümanları kâfir saymaları kınhakda şunları yazıyor:

"Dinde en kaçınılması gereken ve gayet güç bir şey olan, bir müslümana kâfir damgası vurmaktır. Bilginler 99 küfre, bir imana ihtimal olsa 99'u bırakıp o bir ihtimali alarak bir mü'mini iman dairesinin dışında bırakmamağa çalışırlar. İslam dininin usûl ve kaidelerinin icabı

budur. Bu böyle iken Vehhâbîler her hata edeni kâfir saymakta nekadar aşırı gitmişlerdir.

Bir dinsize dindar demek, bir dindar kişinin dinsizliğine hükmetmekten daha iyidir. Bir müslümanı kâfir saymak o müslümanın, o Lailahe illallah deyen iman sahibinin sonucunu ebedî hayal kırıklığına mahkûm, hayatta ve ölümünden sonra İslam kurallarından yoksun olduğuna hükmetmektir ki, bu hüküm çok korkulan bir konudur.

İmam Eş'arî (doğumu: 873), son nefesinde şöyle demişti: "Şahit olun; ben hiç bir müslümana bir hatası nedeni ile kâfir demem. Bilginler, küfrün lüzumu değil, benimsenmesi küfürdür demişlerdir. Bundan şu sonuç çıkar: Bir kişi küfür sayılacak bir iş işlese bile, o kişi o *küfrü benimsemedikçe kâfir sayılmaz.*"

Bu bölüm hakkında daha geniş bilgiler için bak. Naima Tarihi, 1282 Matbaa-i Âmire baskısı: C. III, V, VI; Kâtip Çelebi, Mizan'ül-Hak fi İhtiyar'il-Ehak; Cevdet Tarihi, İstanbul, Matbaai Osmaniyye baskısı, C. II, VI, VII, VIII–IX; Eyub Sabri Paşa, Tarih-i Vehhabiyyan, 1296 İstanbul; Abdülbaki Gölpınarlı, Mevlana'dan sonra Mevlevîlik, 1953, İstanbul; Türkiyede Mezhepler ve Tarikatlar, 1969, İstanbul; Osman Keskioğlu, İslam dünyası dün bugün, 1964, Ankara (A. Ü. İlâhiyat Fakültesi yayını); İslam Ansiklopedisi ve Meydan Larousse.

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AHMEDÎLIK - KADİYÂNÎLİK

Bu mezhebin kurucusu, Mirza Gulam Ahmed Kadiyânî'dir. O, bugün Hindistanda kalan Pencap eyaletinin Gurdaspur bölgesindeki "Kadian" kasabasında doğmuş, bu nedenle "Kadianî" lakabı ile anılmaya başlanmıştır. Bu sözcük sonradan "Kadiyanî" şekline dönmüştür. Mirza Ahmed 1835 yılında doğmuş ve 1908'de ölmüştür.

Kadiyânî Mezhebi 1889 yılında kurulmuşsa da, İngiliz yönetimindeki Hindistanda, Kadiyanîlerin ayrı bir dinî topluluk olarak tanınmaları 1900 yılındadır.

Ahmedîler, özellikle Pencap'ta çokturlar. Bunlara, çoğunlukla Hindistanın Bombay şehrinde ve başka eyaletlerinde, Afganistan, İran, Arabistan ve Mısır gibi öteki müslüman ülkelerde de görülürler.

Önemli propaganda araçları, 1902 yılından beri Kadian kasabasında yayınlamakta oldukları "Review of Religions" adlı aylık ingilizce dergidir. Ayrıca türlü yerli Hind dillerinde üç aylık, aylık haftalık dergileri de vardır.

En önemli kitapları, mezhebin kurucusu Mirza Gulam Ahmed'in yazdığı "Berahin-i Ahmediyye"dir. Mirza Gulam Ahmed'in bundan başka "Hamâmet'ül-Büşra", "Sırr'ül-Hilafe", "et-Tebliğ", "Mevahib'-ür-Rahman" ve aleyhinde verilen fetvalara, yazılan yazılara reddiye olmak üzere yazdığı "Nur'ül-Hak" gibi Arapça, bir kaç da İngilizce eseri vardır.

Mirza Gulam Ahmed, Hz. Muhammed'in, Cami'üs-Sağîr'de yazılı bulunan "gerçekten, Allah her yüzyıl başında topluma dinini yenileyen bir kişi yollar" anlamındaki hadisine dayanarak, kendinin, dinin bozukluklarını düzeltici (müceddid) olduğunu ileri sürer.

Mirza Gulam Ahmed daha sonra, Allah'ın göndermeye sözverdiği "mesih" ve geleceği müjdelenen, kişileri doğru yola yöneltici (mehdi)

olduğunu ilan etmiş, zamanla daha da ileri giderek kendisine, şeriat sahibi peygamberlerin sonuncusu demekten çekinmemiştir.

O, çok koyu bir ingiliz yanlısıdır; ingilizlerin Hindistan'ı bırakmıyacaklarını, Allah'ın bir takdiri olarak ileri sürmüştür.

Ahmediyye Mezhebi genel olarak İslam inancına uygundur. Başlıca değişiklik: mesih, mehdîlik ve cihad konularındadır.

Ahmedîler, İsa Peygamberin çarmıhta ölmeyip, ölü sanılarak mezara indirildikten sonra kendine geldiğinde İncil'in içindekileri halka anlatıp yaymak için Hindistana, özellikle Keşmir bölgesine geldiğini ileri sürerler. İsa oralarda 120 yaşına dek dolaşıp ölmüş, Srinagar'a gömülmüştür.

Hindistanda, Mevla Muhammed Hüseyin adlı birinin kışkırtmasıyla Mirza Gulam Ahmed aleyhine fetva çıkartılmıştır. Bu fervada: Ahmedîlerin İsa hakkındaki sözlerinin Kur'ân'a aykırı olduğu, bu nedenle de bu inancın küfür sayılması gerektiği belirtilmiştir.

Mehdîlik ve kutsal savaş (cihad) hakkında Ahmedîler, inançlarının dostluğa ve savaşı bırakmaya dayandığını söylerler. Müslüman olmıyanlara karşı mücadelenin, savaş araçları ile değil, dostça telkinler ve karşılıklı tartışmalarla olmasını, özellikle İngiltere hükûmetine ve onun Hindistandaki yönetimine karşı sadıkane bağlılık gösterilmek gerektiğini söylerler.

Mehdîde aynı zamanda hem İnsan hem Hz. Muhammedi'n birleştiğine inanırlar. Bu mehdînin (yani Mirza Gulam Ahmedin) hicretin XIV. (Milâdî XIX. yüzyıl sonları) yüzyıl başlarında ortaya çıkacağının Hz. Peygamber tarafından daha önceden haber verilmiş olması ve kendisi de kutsal görevini, olayları, olmadan haber vermek gücü ile isbat etmiş bulunması dolayısı ile kendisine inanmak gerekir.

O, bu peygamberce yeteneğini bir çok kez göstermiştir. Sadece XIX. yüzyıl sonlarında görülecek depremleri daha önceden haber vermekle kalmayıp bazı kişilerin öldürüleceklerini de doğru olarak önceden bildirmiş olduğunu söyler.

Bir kez, Lahorlulardan birinin öldürüleceğini önceden haber vermiş, o kişi gerçekten öldürülmüştür. Bunun üzerine üç hıristiyan misyoneri, bu işi Mirza Gulam Ahmedin yaptırdığını ileri sürdüler; fakat mahkeme onu suçsuz bulup temize çıkardı.

Kadiyânîlerin Türklere karşı tutumları iyi değildi. Onlar İngilizlerle dost olduklarından, Birinci Cihan Savaşı'nda Türkler yenilince âdeta bayram ettiler.

Mirza Gulam Ahmed 1908 yılında ölünce, Kadiyânî topluluğu kendilerine, Mevlana Nureddin'i lider seçmişlerdir. Bu da 1914'de öldüğünde, bu mezhebe bağlı olanlar ikiye ayrılmıştır. Bunlardan Mirza Gulam Ahmed'in ilkelerine bağlı kalanlar, onun oğlu Beşirüddin'i, Mirza Gulam Ahmed'in Peygamberliğini kabul etmiyenler de Mevlevi Muhammed Ali'yi kendilerine başkan seçtiler.

Mirza Gulam Ahmed'i peygamber bilip onun koyduğu ilkeleri benimseyenlere "Kadîyânîler", onun peygamberliğini kabul etmeyip, bunun dışındaki ilkeleri kabul edenlere de "Lahor Ahmedîleri" veya sadece "Ahmedîler" denir.

Kadiyânîlerin, Kenya'da, Nijerya'da, Cava'da ve Sumatra'da misyoner örgütleri vardır.

Ahmedîler, propaganda merkezi olarak Londra yakınındaki Woking'i seçmişlerdir. Ahmedîlerin burada büyük bir camileri, yayın ve propaganda çalışmaları vardır. Ayrıca 1923'den beri Berlin'de de camileri, Cava ve Sumatra'da örgütleri vardır.

Mevlevî Muhammed Ali tarafından Lahorda 1916 yılında Kur'ân'ın İngilizce çevirisi yayımlanmıştır. Bu çeviri, Ehl-i Sünnet bilginlerince yapılan çeviriden farklı değişiklikleri kapsar.*

* Bu konuda daha geniş bilgi için bak.: İslâm Ansiklopedisi; Meydan Larousse; Osman Keskioğlu, İslâm Dünyası, Dün Bugün; Abdülbaki Gölpınarlı, Türkiye'de Mezhepler, Tarikatlar.

BİBLİYOGRAFYA

Abd ar-Rahman al-Ceziri: *Kitab al-Fıkıh alâl-Mezahibi'l-Erba'a*, Mısır.

Abd ar-Rahmân al-Caziri: *Tavdîh al-Akâid*, Mısır 1352.

Adem Méz: *al-Hadârat al-İslâmiyye*, al-Kâhire 1377 / 1957.

Ahmed Cevdet: *Kısas-ı Enbiya*. İstanbul 1331.

Ahmed b. Muhammed b. Hanbel: *Kitâb al-İlel va Ma'rifet ar-Ricâl*, neşredenler: Dr. Talât Koçyiğit ve Dr. İsmail Cerrahoğlu, Ankara 1963.

Ahmed Emin: *Duha'l-İslâm*, Mısır.

Ahmed Emin: *Zuhr al-İslâm*, al-Kâhire.

Akseki, Ahmed Hamdi: *İslâm Dini*, Ankara 1958.

Ali Hasabe Allah: *İlm at-Tevhîd*, Mısır 1372.

Ansay, Sabri Şakir: *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Ankara 1958.

al-Bakıllânî: *at-Temhîd fi'r-Redd alâ'l-Mulhide al-Muattıla va'r-Râfıda va'l-Havâric va'l-Mu'tezile*, al-Kâhire 1947.

Brockelmann, C: *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Türkçeye çeviren: Prof. Dr. Neş'et Çağatay, Ankara 1954.

al-Buhâri: *al-Câmi'as-Sahih*, İstanbul 1315.

Cevdet Paşa: *Tarih*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye.

Corbin, Henri: *Histoire de la Philosophie Islamique*, Gallimard neşri 1964.

al-Cuveynî: *Kitâb Tarih-i Cihânguşây*, Leiden 1355 / 1937.

Çubukçu, İbrahim Agâh: *Gazzalî ve Batınîlik*, Ankara 1964.

Çubukçu, İbrahim Agâh: *Gazzâlî ve Şüphecilik*, Ankara 1964.

De Boer: *Tarîh al-Felsefe fî-l'İslâm*, al-Kâhire 1374.

ad-Demluci, Sıddık: *al-Yezîdiyye*, Irak 1949.

ad-Deylemî, Muhammed b.al-Hasan: *Kavâid Akâid Al-Muhammed*, Mısır 1369 / 1950.

Dineverî: *al-Ahbâr at-Tıvâl*, Leiden 1888.

Doğan, Lûtfi: *Ehl-i Sünnet Kelâmında Eş'arî Mektebi*, Ankara 1961.

Dozy: *Tarih-i İslâmiyet*, Türkçeye çeviren: Dr. Abdullah Cevdet (Karlıdağ), Mısır 1909.

Ebû'l-Felâh Abd al-Hayy b. al-İmâd: *Şezerât az-Zeheb*, al-Kâhire 1350.

Ebu'l-Fidâ: *Tarîh*, Kostantiniyye 1286.

Ebû Hanife: *Fıkh-ı Ekber ve İzahı*, Türkçeye çeviren: Sâbit Ünal, Ankara 1957.

Ebû Muhammed Osmân al-Irakî: *al-Fırak al-Mufterika*, neşreden: Yaşar Kutluay, Ankara 1961.

Ebu'l-Muntehâ: *Şerh al-Fıkh al-Ekber*, Es'ad Ef. Matbaası baskısı.

Ebû Ömer Yûsuf: *al-İntikâ fî Fadâil as-Selâset al-Eimme al-Fukahâ*, Mısır 1350.

al-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali: *Makâlât al-İslamiyyîn*, al-Kâhire 1369 /1950.

al-Eş'arî: *Kitâb al-Luma*, Mısır 1955.

Ebu İsmail, Selim: *ad-Duruz*, Beyrut; tarihsiz.

Ebû Yûsuf: *İhtilâf Ebî Hanife ve İbn Ebî Leylâ*, mısır 195.7.

Ebû Zehra, Muhammed: *İbn Hazm*, Mısır.

Ebû Zehra, Muhammed: *aş-Şâfiî*, Mısır.

Ebû Zehra, Muhammed: *Mâlik*, Mısır.

Ebû Zehra, Muhammed: *Ebû Hanîfe*, Türkçeye çeviren: Osman Keskioğlu, Ankara 1962.

Ebû Zehra, Muhammed: *al-Mezâhib al-İslâmiyye*, Mısır.

Eyub Sabri Paşa: *Tarîh-i Vehhabiyan*, İstanbul 1295.

Fyzee A.A.A: *Conferences sur l'Islam Doctrines Shi'ites*, 1956.

Gardet, Louis ve Anawati: *Introduction à la Theologie Musulmane*, Paris 1948.

Gazzâli: *Fadâit al-Bâtıniyye, Streitschrift Des Gazali Gegen Die Batınijja-Sekte*, Neşreden: İgnaz Goldziher, Leiden 1946.

al-Gazzâli: *al-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, neşredenler: İ. A. Çubukçu ve H. Atay, Ankara 1962.

al-Gazzâli: *İlcâm al-A'vâmm an İlm al-Kelâm*, Mısır 1309.

al-Gazzâli: *al-Kıstâs al-Mustakîm*, Mısır 1318 / 1900.

al-Gazzâli: *Kitâb Kavâsım al-Bâtıniyye*, neşreden- Prof. Ahmed Ateş, İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sayı I-II, Ankara 1954.
Goldziher, İgnaz: *al-Akîde va'ş-Şerî'a fi'l-İslâm*. Mısır 1946.
Gölpınarlı, Abdulbaki: *Mevlâna'dan sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1953.
Gölpınarlı, Abdulbaki: *Türkiyede Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul 1969.
al-Gurâbi, Ali Mustafa: *Tarîh al-Fırak al-İslâmiyye*, Mısır.
al-Hammâdi, Muhammed b. Mâlik b.Ebi'l-Fedâil al-Yemani: *Keşf Esrâr al-Batıniyye ve Ahbâr al-Karâmıta*, Mısır 1375 / 1955.
Hannâ'l-Fâhûri ve Halil al-Cerr: *Tarih al-Felsefet al-Arabiyye*, Beyrût 1957.
al-Hasani, Abd ar-Razzak: *al-Yezidûn*, Sayda 1961.
al-Hayyât, Ebû'l-Huseyn Abd ar-Rahim b. Muhammed b. Osmân: *Kitâb al-İntisâr*, Beyrût 1957.
al-Hımyeri, Neşvân: *al-Hûr al-lyn*, Mısır 1948.
Hoyi, Hacı Şeyh Abdurrahim, *Mezahib-i İslamiyeden Akaid-i İmamiye*, 1327 / 1909.
İbn A'sem el-Kûfi, Ebu Muhammed Ahmed: *Kitab al-Futûh*, Topkapı Sarayı. III. Ahmed Kütüphanesi, No. 2950–51.
İbn al-Cezvi: *al-Muntazam fî Tarîh al-Mulûk va'l-Umem*, Haydarâbâd 1357.
İbn al-Cezvi, Ebû'l-Ferec Abd ar-Rahmân: *Menâkıb al-İmam b. Hanbel*, mısır.
İbn al-Esir: *al-Lubâb*, al-Kâhire 1357.
İbn Haldûn: *Tarîh*, Bulak baskısı 1284.
İbn Hallikân: *Vefeyât al-A'yân va Enbâ az-Zamân*, al-Kâhire 1948.
İbn Hazm: *Kitâb al-Fasl fîl'Ehvâ va'n-Nihal*, Mısır 1317.
İbn Kesir al-Kureşî: *al-Bidâye Va'n-Nihâye*, Mısır 1351 / 1932.
İbn Kesir alKureşî: *al-Bidâye va'n-Nihâye*, Mısır 1351 / 1932.
İbn Kuteybe: *Te'vîl Muhtelef al-Hadîs*, Mısır 1326.
İbn an-Nedim: *al-Fihrist*, al-Kâhire.
İmâm al-Harameyn: *Kitâb al-İrşâd*, Mısır 1950.
al-İsferâyini, Ebûl-Muzaffer: *at-Tabsîr fi'd-Dîn*, Mısır 1374.
Chol, İsmail Beg: *al-Yezidiyye*, Kadimen ve Hadisen, Beyrut 1934.
İzmirli İsmail Hakkı: *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul 1342.
İzmirli İsmail Hakkı: *Muhassal al-Kelâm va'l-Hikme*, İstanbul 1336.

İzmirli İsmail Hakkı: *Dürzi Mezhebi*, Darülfünûn İlâh. Fak. Mecmuası, sayı: 2, İst. 1926.

Kafesoğlu, brahim: *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

Kalkaşendi, Ebû'l-Abbâs Ahmed b.Ali: *Subh al-A'şâ*, 1919.

Katip Çelebi: *Mizan'ül-Hak.*

Keskioğlu, Osman: *İmâm-ı A'zam*, Ankara 1960.

Keskioğlu, Osman: *İslam Dünyası, Dün Bugün*, Ankara 1964, A.Ü. İlahiyat Fakültesi yayını.

Köprülüzade (Köprülü) Mehmed Fuad: *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1923.

Köymen, Mehmet Altay: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. II, Ankara 1854.

Kılıçer, Es'ad: *İslâm Fıkhında Rey Taraftarları*, Ankara 1961.

al-Kirmâni, Hamid ad-Din: *Rahat al-Akl*, Leiden 1953.

Mahmûd al-Beşbişi: *al-Fırak al-İslâmiyye*, Mısır 1350.

Makrizi: *an-Nizâ va't-Tahâsum fî Ma Beyn Benî Umeyye ve Benî Haşim*, Mısır 1937.

al-Malati, Ebû'l-Hasan: *at-Tenbîh va'r-Redd alâ Ehvâ va'l-Bida*, Dimaşk 1369.

Mâturidî: *Akâid Risalesi*, neşreden: Prof. Yusuf Ziya Yörükân, Ankara.

Mehmed Behcet ve Refik Temimi: *Beyrût Vilâyeti*, Beyrût 1333 / 1917.

Mehmed Nuri: *Abede-i İblis*, İstanbul 1328.

Menzel, Th: *Kitab al-Cilve* Maddesi, İslam Ansiklopedisi, c. VI, s. 826–828.

Menzel, Th: *Adi b. Musafir* Maddesi, anılar eser, c. I, s. 138–138.

Mes'ûdî: *Murûc az-Zeheb, Barbier de Maynar*, Paris.

al-Muberred: *al-Kâmil*, Mısır 1937.

Muhammed Abduh: *Risâlet at-Tevhîd*, Mısır 1351.

Muhammed b. an-Nu'mân: *Evâil al-Makâlât fî'l-Mezâhib va'l-Muhtarât*, Tebriz 1369.

Muhammed Câbir Abd al-Al: *Harekât aş-Şi'a al-Mutatarrıfîn*, Mısır 1373 / 1954.

Muhammed Hammâdî b. Mâlik b. Ebu'l-Fedâil: *Bâtinîlerin ve Karmatîlerin İçyüzü*, Çev. İsmail Hatib Erzen, Ankara 1948.

Muslim: *al-Câmi as-Sahîh*, al-Kâhire 1373 / 1955.

Naimâ: *Tarih*, İstanbul, Matbaa-i Amire.

al-Nevbahti, Ebû Muhammed al-Hasan b. Mûsâ: *Fırak aş-Şi'a*, Necef 1379.

ar-Radd ale'n-Nusayrî, İstanbul Üniversitesi kütüphanesi, No. 238.

ar-Razi, Fahreddin: *İ'tikâdât Fırak al-Muslimîn va'l-Muşrikîn*, al-Kâhire 1356.

ar-Risalet al-Mevsumat bi bedv at-Tevhid li-Da'vat al-Hak, İstanbul Üniversitesi kütüphanesi, No. 2378.

ar-Risalet ad-Daliga li'l-Fasık, İstanbul Üniversitesi kütüphanesi, No. 238.

Ritter, H: *Eş'arî*, İslâm Ansiklopedisi, cüz: 33, İstanbul 1947.

Sa'd Muhammed: *al-Mehdiye fi'l-İslâm*, Mısır 1373 / 1953.

Sellûm: *an-Nakd al-Menheci İnd al-Câhız*, Bağdâd 1960.

Seyyid Ahmed Safaî: *İlm-i Kelâm*, Tharan 1338.

as-Seyyid as-Sened: *Şerh alâ al-Mevkâkıf li'l-Îcî*, al-Kostantiniyye 1286.

aş-Şa'râni, Abd al-Vahhâb: *at-Tabakât al-Kubrâ*, Mısır.

aş-Şehrestâni: *al-Milel va'n-Nihal*, Mısır 1366 / 1947 ve 1910 Mısır baskısı;

al-Milel va'n-Nihal, Atıf Ef. Kütüphanesi, No: 1373, İstanbul.

Şerefeddin Mehmed (Yaltakaya): *Kaderiyye veya Mu'tezile*, Darülfünun İlâhiyat Fak. Mecmuası, sayı: 15, İstanbul 1930.

Şerefeddin Mehmed (Yaltkaya): *İslâmda İlk Fikir Hareketleri ve Dinî Mezhepler*, Darülfünün İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, sayı: 14. İstanbul 1930.

Şerefeddin Mehmet (Yaltkaya): *Kerrâmîler*, Darülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, sayı: 11, İstanbul 1929.

Şerefeddin Mehmed (Yaltkaya): *Fatımîler ve Hasan Sabbâh*, Darülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, sayı: 4, İstanbul 1926.

Tekindağ, Şehabettin-Tayyib Gökbilgin: *İslam Ansiklopedisi*, **Dürziler** Maddesi, C. III. İstanbul 1963.

Üçok, Bahriye: *İslâm Tarihinde İlk Sahte Peygamberler*, Ankara 1957.

Welhausen, J: *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, çeviren: Fikret Işıltan, İstanbul 1960.

Welhausen, J: *Arap Devleti ve Sükûtu*, çeviren: Fikret Işıltan, Ankara 1963.

Wensink: *İslâm Ansiklopedisi, Evzâî maddesi, cüz:* 33, İstanbul 1947.

GENEL DİZİN

- B -

- C -

– Ç –

– D –

– E –

- F -

- G -

- K -

– L –

– M –

- R -

- S -

– Ş –

– T –

– U –

– Ü –

– V –

– W –

– Y –

– Z –

ÇEVRİLEN ÂYETLERİN DİZİNİ

– A –

– B –

– Ç –

"Çöl araplarından bir nicesi engeller ileri sürerek kendilerinin bırakılması için geldiler. Tanrıyı, elçisini yalancı sayanlar geride kaldılar. Bunlardan Tanrıyı tanımıyanlar acıklı bir azaba uğrayacaklardır." (Tevbe sûresi 90. âyet): 42, (45.

– D –

"Dediler ki: Bu dünya hayatımızdan başkâ bir hayat yoktur. Biz yeniden diriltilecek değiliz" (En'am sûresi 29.âyet): 1.

"Deki: Tanrı herşeyi yaratandır. O birdir, kâinatın biricik tek hâkim ve sahibidr." (Ra'd sûresi 16. âyet): 112.

"De ki: And olsun ins-u cin Kur'ân'ın benzerini meydana getirmek için bir araya toplansa birbirlerine yardımcı da olsalar yine onun benzerini meydana getiremezler." (İsrâ sûresi 88.âyet): 120.

"De ki: Ben ancak sizin gibi bir insanım. Bana ilahınızın ancak bir tek tanrı olduğu vahyediliyor. Ona yöneliniz, ondan mağfiret dileyiniz. Allah'a ortak tanıyanların vay hâline." (Fussilet sûresi 6. âyet): 1.

"De ki: Eğer sizler doğru sözlü kimselerseniz Tanrı katından, bu ikisinden doğru yolu gösteren bir kitap getirin de ben de ona uyayım" (Kasas sûresi 49.âyet): 28.

"De ki: Ey kendilerinin aleyhinde (günahta) haddi aşanlar. Tanrının rahmetinden umudumuzu kesmeyin. Çünkü Tanrı bütün günahları yargılar. Kuşkusuz o çok yargılayıcıdır, çok esirgeyicidir." (Zümer sûresi 53. âyet): 114.

"De ki: Gelin oğullarımızı, oğullarınızı, kadınlarımızı, kadınlarınızı, nefislerimizi ve nefislerinizi çağıralım... Sonra Tanrıya yalvaralım ve Tanrının lâneti yalancıların üzerine olsun diyelim.' (Âl-i İmran sûresi 61.âyet): 28.

"Dileyen iman etsin, dileyen kâfir olsun" (Kehf sûresi 29.âyet): 211.

"Döktüğünüz (akıttığınız) şeyi gördünüz mü? Onu siz mi yaratıyorsunun, yoksa biz mi yaratmaktayız?" (Vâkıa sûresi 58–59. âyet): 197.

– E –

"Eğer Tanrı dileseydi onlar döğüşmezlerdi ve fakat Tanrı istediğini yapar." (Bakara sûresi 153.âyet): 200.

"Eğer isteseydik nefsi hidayete erdirirdik." (Secde sûresi 13. âyet): 200.

"Eğer müşriklerden biri sana sığınacak olursa, Tanrının sözünü dinleyinceye dek onu koru. Sonra da onu güvenilir bir yere gönder." (Tevbe sûresi 6. âyet): 25.

"Eğer Rabbin dileseydi onu yapmazlardı." (Bakara sûresi 112.âyet): 200.

"Eğer Rabbin dileseydi yeryüzündekilerin hepsi iman ederdi." (Yunus sûresi 99. âyet): 200.

"Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka İlahlar olsaydı yer ve gök fesada uğrardı" (Enbiya sûresi 22.âyet): 198.

Erkek hırsızla kadın hırsızın o yaptıklarına bir karşılık ve ceza ve Tanrıdan ibret verici bir ukubet olmak üzere ellerini kesin. Tanrı mutlak üstündür. Tek hüküm ve hikmet sahibidir" (Mâide sûresi 38.âyet: 120.

"Ey İnsanlar! İçinizden herkim dininden dönecek olursa Tanrı bu gibilerin yerine, sevdiği ve kendisini de seven ulusu getirecektir. Bunlar inananlara karşı çok alçak gönüllü, Tanrıyı tanımıyanlara karşı da çok sert olacaklardır" (Mâide sûresi 54.âyet): 42.

– F –

"Fakat Tanrı size imanı sevdirdi. Onu kalblerinizde süsledi" (Hucurat sûresi 7.âyet): 124.

"Firavungillerden olup ta inancını gizli tutmakta olan biri dedi: Siz benim Rabbim Tanrıdır diyen bir kimseyi öldürecekmisiniz? Oysa ki bu kişi size Tanrınızdan apaçık belgeler de getirmiştir. Kaldı ki bu kişi yalancı ise, kendinedir. Yok, eğer doğru söylüyorsa, sizi korkuttuğu azabın bir parçası olsun başınıza gelecektir. Tanrı çok azıtanları, çok yalan söyleyenleri doğru yola iletmez" (Mü'min sûresi 95.âyet): 42.

– G –

"Gökleri ve yeri yaratan Tanrı, onlar gibisini yaratmaya kadir değilmidir?" (Yâsin Sûresi 81.âyet): 198.

"Göklerin ve yerin mülkü O'nundur. Hem diriltir, hem öldürür. O her şeye hakkıyla kadirdir." (Hadid sûresi 2.âyet): 122.

"Görmüyormusun o kimseleri ki kendilerine, vuruşmadan elinizi çekin, namazı kılın, zekâtı verin denildi. Sonra da bu vuruşma boyunlarına borç olunca içlerinden bir kısmı Tanrıdan korkarcasına, belki daha da çok insanlardan korkarak dediler: Ey Tanrımız! Sen şu savaşı ne diye boynumuza borç diye yazdın. Bu savaşı yakın bir güne kadar geciktirseydin ne olurdu? De ki, dünya gönenmesi az sürer. Sakınanlar için öbür dünya daha iyidir. Orada size kıl kadar kıyılmayacaktır" (Nisa sûresi 77.âyet): 42.

"Gözler onu idrak etmez, o gözleri idrak eder." (En'am Sûresi 103. âyet): 200.

"Güzel ve hoş şeyleri kendilerine helal, kötü şeyleri ise haram kılar; sırtlarındaki ağır yüklerini ve üzerlerindeki zincirleri indirir" (Araf sûresi 157.âyet): 104, 105.

– H –

"Hani Rabbin, oğullarından, onların sırtlarından zürriyetlerini çıkarıp kendilerini nefislerine tanık tutmuş; ben sizin Rabbiniz değilmiyim? Demişti. Onlar da evet demişlerdi." (A'raf sûresi 172.âyet): 149.

"Hasbünallah ve ni'me'l-Vekil" (Âl-i İmran sûresi 173. âyet): 123.

"Her can ölümü tadıcıdır. Ecirleriniz (yaptıklarınızın karşılıkları) muhakkak kıyamet günü tastamam verilecektir. (O vakit) kim o ateşten uzaklaştırılıp Cennete sokulursa artık o, muhakkak muradına ermiş olur. (Bu) dünya yaşantısı aldanma metaından başka (bir şey) değildir." (Âl-i İmran sûresi 185.âyet): 129.

"Her şeyi sayı ile saymış (saptamış)tır" (Cin sûresi 28.âyet): 122, 129.

"Herkes kazancı karşılığında bir rehindir" (Tûr sûresi 21. âyet): 110.

"Her kim doğru yolu tutarsa kendi için tutmuş olur. Her kim de eğri yola saparsa yine kendi aleyhine sapmış olur. Hiç bir günahlı başkasının günahını yüklenemez. Biz önce bir elçi göndermedikçe de azaba uğratacak değiliz." (Nisâ sûresi 95. âyet): 44.

"Her Peygamber için suçlulardan bir düşman yarattık." (Furkan sûresi 31.âyet): 94.

– İ –

"İnananlardan hiç bir engelleri olmaksızın savaştan geri kalanlar; Tanrı uğrunda mallarıyla, canlarıyla savaşanlarla bir olamazlar. Tanrı mallarıyla, canlarıyla savaşanları, savaştan kalanlardan kat kat üstün kıldı. Tanrı bunların hepsine Cennet için söz verdi. Savaşanları savaştan geri kalanlardan pek büyük bir karşılık üstün kıldı." (Nisâ sûresi 95. âyet): 43.

"İşte bunlar Tanrının yaratığıdır. Ondan başkasının ne yarattığını haydi gösterin bana; hayır o zalimler apaçık bir sapıklık içindedirler" (Lokman Sûresi 11.âyet): 111.

– K –

"Karı koca arasında ayrılık çıkmasından korkarsanız, erkek tarafından biri, kadın tarafından bir hakem gönderin. İki taraf barışmak isterlerse Tanrı onları uyuşmağa muvaffak eder. Tanrı her şeyi hakkıyla bilicidir ve her maksattan haberlidir." (Nisâ sûresi 35. âyet): 15.

"Kimi de, ey Rabbimiz! Bize dünyada iyi hal ver; âhirette de iyi hal ver ve bizi o ateş (cehennem) azanından koru der" (Bakara sûresi 201.âyet): 127.

– M –

"Medyen keşişleri de Peygamberlerini yalancı saymışlardı. Mûsa da yalancı sayılmıştı. Bunun üzerine ben de tanımazlara önce bir süre tanıdım, sonra da onları çarpıverdim. Benim azâbım nasıl olurmuş görsünler" (Hac sûresi 44.âyet): 22.

"Ahidleştiğiniz Tanrının ahdini yerine getirin

"Sizin için bütün temiz nîmetler helal kılındı" (Mâide sûresi 5.âyet): 105.

"Sizin tanımazlarınız bütün bunlardaan daha mı yeğdir, yoksa kitaplarda sizin için beraet mi var?" (Kamer sûresi 43.âyet): 45.

– Ş –

"Şüphesiz ki Tanrı insanlara hiç bir şeyle zulmetmez. Ancak insanlar kendi kendilerine zulmederler" (Yunus sûresi 44. âyet): 110.

"Kuşkusuz ki Tanrı kendisine eş tanımanın günahını yarlığamaz. Ondan başkasını, dileyeceği kimse için yarlığar. Kim Tanrıya eş tanırsa muhakkak ki o, (doğru yoldan) uzak bir sapıklıkla sapmıştır" (Nisâ sûresi 116.âyet): 115.

"Kuşkusuz Tanrı, kendine eş tanınmasını yarlığamaz. Ondan başkasını, dileyeceği kimseler için yarlığar" (Nisâ sûresi 48. âyet): 114.

"Kuşkusuz Tanrı, zerre kadar haksızlık etmez. Bir iyilik olursa onun savabını kat kat artırır. Kendi yönünden pek büyük bir ödül verir." (Nisâ sûresi 40. âyet) 110.

– Y –

"Yeryüzünde hiç bir hayvan yoktur ki Tanrı onlara rızık vermemiş olsun" (Hûd sûresi 6. âyet): 211.

"Yoksa Tanrıya, onun yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma kendilerince birbirine benzer mi göründü? De ki Tanrı her şeyi yaratandır. O, birdir. Kâinatın tek hâkim ve sahibidir" (Ra'd Sûresi 11. âyet): 111.

"Yüzler vardır taptazedir (güzeldir) Rablerini göreceklerdir" (Kıyâmet sûresi 22–23. âyetler): 200.

– Z –

"Zâlimlere ateşi biz hazırladık" (Kehf sûresi 29.âyet): 221.

"Zina eden kadınla zina eden erkekten herbirine yüze değnek vurun" (Nur sûresi 20. âyet): 120.

"Çünki gerçek şudur ki kâfirler topluluğundan başkası Allah'tan umudunu kesmez" (Yusuf sûresi 87.âyet): 115.

KİTAP ADLARI DİZİNİ